

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСӘРЛӘР

Гөлүсә БАТТАЛОВА. Тәгәрмәчләр һаман әйләнәләр... <i>Шигырьләр</i>	3
Равилә ШӘЙДУЛЛИНА-МУРАТ. Карт шомырт хатирәсе. <i>Роман</i>	8
Рифат СӘЛАХ. Асылын дөньяның кем белә?... <i>Шигырьләр</i>	61
Ркаил ЗӘЙДУЛЛА. Ильяс Алкинның соңгы мәхәббәте. <i>Роман</i>	65
Флөра ГЫЙЗЗӘТУЛЛИНА. Ул сугышта без дә... без дә катнаштык. <i>Шигырьләр</i>	103
Лира ИБРАҖИМОВА. Кәккүк баласы. <i>Хикәя</i>	108
Халисә МӨДӘРРИСОВА. Җаны арык – алып булмас. <i>Шигырьләр</i>	120

«ИЛЕҢ ТУРЫНДА УЙЛА» ӘДӘБИ КОНКУРСЫ

Фирдәвес ХУҖИН. Штурман язмалары. <i>Повесть</i>	125
---	-----

ЯҢА ИСЕМНӘР

Лилия НИЗАМОВА. Бу дөнья – искиткеч! <i>Шигырьләр</i>	153
<i>Җәһәт тәнкыйть</i> : сәхифәне Дания ЗАҖИДУЛЛИНА алып бара.	157

ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЪ

Тәлгат ГАЛИУЛЛИН. Камиллекнең чиге юк.	162
Миләүшә ХӘБЕТДИНОВА. Татар әдәбиятында Мохтар Мутин образы. (М.Мирзаның «Мохтар» драматик поэмасына рецензия).	173

ЗАМАНДАШЫБЫЗ

Фәнил ГЫЙЛӘҖЕВ. Мәңгелек комсомоллар... (<i>Нәил Яһудинның тормыш мәктәпләре</i>)179	179
--	-----

ХӘТЕР

Рифә РАХМАН. Югалту ачысы.	182
<i>Кызыл кара белән</i> : сәхифәне Рамил ХАННАНОВ алып бара.	186
<i>Укучыларыбыз ижаты</i> : Фәридә ШАКИРОВА, Рәфыйк ӘХМӘДИЕВ шигырьләре.	188
<i>Газиз тавышлар</i> : сәхифәне Нәсим АКМАЛ алып бара.	189
«Казан утлары» архивыннан.	160
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	190

БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН

ИДАРӘ:

Ирада Әюпова
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжәв
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Данил Салихов
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Ленар Шәех

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжәв, Фирүзә Җамалетдинова,
Айсылу Имамиева, Камил Кәримов.

Мөхәррирләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Җамалиева, Илгизә Сабирова.

Сайт мөхәррире: Рәзилә Хәйретдинова.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыйров.

✉: Редакция адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хақында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Казан, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 30.10.2020, график буенча 30.10.2020, басылып чыгу вакыты 12.11.2020.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70x108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ А-2895. Тираж 7102.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2011 елның 23 мартында теркәлде.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-44362.

Индекслар: 73210 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен), П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), 16262 (Татарстаннан читтәге юридик затлар өчен), П2368 (Татарстандагы юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

12+

Гөлүсə
Батталова

ТƏГƏРМƏЧЛƏР ҺАМАН ƏЙЛƏНƏЛƏР...

Ай – иманың

*«Әни, кара, ай минем белән кайта!..»
(Нәни дуслыым Ришат сөйләгәннән).*

Ай иярткән төннәр аз булдымы?
Тулган айлы юллар ни чакрым?
Томырылып чапкан чаптарларның
Адымнары бүген ник акрын?

Үз күгендә айсыз калу хәтәр,
Нурың булмау күңел ямарлык...
Тәкъдир итмә, җаһил чорны үткән
Манаралар хәлен аңларлык!..

Кая китсен, тәгәрәмәс әле,
Күге качмас, менә – Җир! – дисең...
Төн карасы ятса, беләсеңме,
Үзеңне дә тереләй жирлисен...

Синең адымнарда – Ай аршыны,
Ай бизмәне Күгең, Җиреңдә.
Болытларны ertyп пышылдый күк:
Караңгы дип, кире чигенмә!
Чигенмә!

Кабат буран...

Буран диеп, кабат тилерүем...
(Терелүем булса иде дә бит!..)
Язга кадәр иләс-миләс уйлар:
Әллә палач кирәк, әллә табиб?..

Кабат буран...
 Иле белэн кабат тыгылышта...
 Кемдер каргый хэзер кар көртлөрен.
 Буран кочам, э бит юньле хужа
 Күптэн бэйлэп куйды үз этлөрен.

Кабат буран...
 Беркемгэ дэ килми акланасым,
 Аңлатасым бураннарның көчен!
 Йөрөклөргэ кайчак давыл кирэк,
 Жаннар пышылдавын тояр өчен!

Кабат буран...
 Кисэтэлэр акыл утыртканнар:
 Бу буранда юлэрләнү – хэтэр!
 Алар белми минем яшэгәнне
 Бер бураннан икенчегэ кадэр.

Барыбер

Тимәгез жаныма, керсен дэ бикләнсен –
 Гасырга, мең елга... инде бит барыбер...
 Барыбер – шом тулган бу сүзнең дәһшәтен
 Аңларга ничек тә бер йөрәк табылыр.

Табылыр! Ваемсыз изрэгән жилләрне
 Уятып йөрер дэ офыкка кул изэр.
 – Ә-һә-һэй! – дияр ул, дөньяга яратып, –
 Каршы ал, кабул ит – яшэргэ Мин киләм!

Жилләрдә жилфердәр житен чәч бөдрәсе,
 Күзләре йөгерер үзәннән тауларга...
 Сизмәс тә, жәяләр, мылтыклар, ятьмәләр
 Мең хэйлә корырлар бер йөрәк ауларга.

Хыяллар калыр да офыкка эленеп,
 Битлөрдән жуелыр гөнаһсыз алсулык...
 Кыйналган, кешеләр жанына сыймаган
 Ул әйтер йөрөккә, китик без, алжыдык...

Дөньяны кочам, дип ымсынган күнелләр,
 Киереп ачылган ишекләр ябылыр...
 Ничәнче мәртәбә бертөрле чишелеш:
 Миңа да, сиңа да, аңа да... барыбер...

Китү микән, кайту микән соң бу?...
 Өнә йолдыз үтте сызылып.
 Тэгәрмәчләр һаман әйләнәләр...
 Бәгырь генә калды өзәлөп.

Китте... китте... үксезләрне бүген
 Кем юатып, жырын багышлай?

Китмәде ул, тик тукталган иде
Үз өнө кайтып барышлый...

Мизгел генә иде ул тукталыш –
Якты иде күмер күзләре...
Кайтавазы калды: югалтсагыз –
Йөрәкләрдән мине эзләгез...

Китте... китте... бер мизгеллек дөнья
Гомер булмаганча сагышлы...
Китмәде ул, тик тукталган иде
Мәңгелеккә кайтып барышлый...

Күлмәк фәлсәфәсе

«Күлмәк киеп тугансыз», дип,
Төтен салды албастылар.
Без мәтәлчек атынганда,
Үлем теләп фал ачтылар.

Якалардан тоттылар да
Сөйрәделәр дала буйлап.
Бәгырьләргә телем-телем
Балбалларга элдек турап.

Изүләргә сәдәфләре
Кайчан гына алтын иде...
Төрбәләрдән төрмәләрдә
Жан асрага калдык инде...

Итәк кисеп, жиң ямадык –
Ялмавызлар сизенмәсен!

Шул бер күлмәк өчен калтырап
Яшәүләре читен дә соң...

Пута белән бил буылган –
Муендагы элмәкмени!
Кемдер калым каерганда,
Кемдер кавем хакын түли.

Чабуларга жил сөрлегә,
Сакалыннан читкә тибәр.
Убырларга житә калыр,
Жилдән туган нәрсә, дияр.

...Тузган инде. Жөйләрендә
Юлдан язган ничә үрнәк.
Ак биләүме? Кәфенлекме?
Өстөбездә шул бер күлмәк.

Кара көз

И с каждой осенью я расцветаю вновь...
А.С.Пушкин

Кара көз... Ябылып дөньядан,
Кайнәгә тапшырам кәефем.
Ноктасы булмаган уйларның
Хәрефкә аерам хәрефен.

Кара көз... Мендәргә баш куеп,
Төшләргә сиплисе иде лә...
Чарасыз ялангач жанымны
Ничекләр мамыкка төрергә?!

Кара көз... Күкләргә кургашы
Каныңа кич-иртә тамганда,
Ни мәгънә үзеңнән качуың
Ышанып юп-юка юрганга?!

Кара көз... Мендәре, кафвәсе –
 Акылның калканы, имештер...
 Мин – көчлө, дигән дә кайчандыр
 Бер үлөп алырга тиештер!

Кара көз... Сүз буар дөньяны:
 Ул инде бөтенләй тилергән!
 Мин шулай һәр көздә үләм дә,
 Һәр көздә яңадан тереләм!

Карлы көн

Жил дә жыл...

М.Әгъләмов

Кар да кар... Бүген дөньяның
 Аклыкка туйган чагы...
 Котылудан мәгънә бармы
 Көрт күмсә каланчаңны?

Сыкранулы, сокланулы
 Кар белән изгән-баскан...

Бер гомердә күпме буран
 Үтәлган икән баштан?

Кар да кар... Бүген дөньяның
 Аклыктан туйган чагы...
 Ак буранны сылтау итеп,
 Акылын жуйган чагы...

Мин бары тик бәхет теләдем

Жансыз шәүлә идем. Син киткәндә.
 Дөңьям жуйды соңгы терәвен.
 Рәнжемәдем... Рәнжемәдем сиңа!..
 Мин бары тик бәхет теләдем...

Күрми киттең... минем эрнүләрдән
 Жиһан тетрәп, Күкләр елавын...
 Сагышымнан акыл язар мәлдә
 Ул – бәхетле! – диеп юандым.

Еллар үтте... яраларны жөйләп,
 Кан-яшемне сөртеп яңактан.
 Көтмәгәндә... (ә бит көткән идем!)
 Син очрадың миңа кабаттан.

Танымадым. Кайда соң ул караш?
 Көчлө рухның көчлө гәүдәсе?..
 Мин табынган күзләреңдә бүген
 Яраланган бөркет шәүләсе.

– Кичер! Кичер... Пышылдаган инрәү
 Туктатты күк дөңья гүләвен...
 Рәнжемәдем... Рәнжемәдем сиңа!..
 Мин бары тик бәхет теләдем...

Вакытлы

Ышанма карларга, бу аклык –
 Вакытлы сөенеч, дисең дә...

Ә минем кайчандыр кыш буйлап,
Икәүләп йөгөргән исемдә.

Исемдә... буранлы төн аша
Жаннарда табылган жылылык...
Ел да бер хис миндә: тәү кардан
Үткәнне үтенәм юксынып.

Беләм бит югыйсә, үткәндә
Син дә юк, мин дә юк, буран да...
Вақытлы, диюең хаклыдыр –
Көчем юк артыгын юарга.

Тик телім язмыштан сорарга:
Кабатла ул төнгә буранны!
Мин риза соңыннан мең кабат
Ялгызым урарга урамны...

Буранны... Ул төнне... Хисләрне...
Сөюдән баш жуйган икәүне...
Алар бит бәхетле – белмиләр
Бу мизгел вақытлы икәнне...

Гафу сорыйм

Минсез көннәреңнән гафу сорыйм
Һәм бәхиллек сорыйм үзеңнән.
Югалтасын күптән югалтканмын,
Синсезлеккә ничек түзелгән?..

Гафу сорыйм – Күкләр тетрәнерлек
Жан авазың үттем ишетми.
Бер галәмне үксез икәү итеп,
Гамьсез генә яптым ишекне.

Ә дөңьямда мәхшәр купкан иде!
Ничек йөрәк жиңсен акылны!
Кит, дидем дә (үз сүзләрем дошман)
Жан илереп, сине чакырды.

...Берни дә юк хәзер бу дөңьяда
Хисләр булган диеп әйтерлек.
Аптырама, әгәр үзем килсәм,
Кыямәттә сорап бәхиллек...

Равилә
Шәйдуллина - Мурат

КАРТ ШОМЫРТ ХАТИРӘСӘ

РОМАН*

Бертуктаусыз койган көзгә яңгырдан туңып, калтырап, йокымсырап утырган жиреннән карт шомырт сискәнеп уянып китте.

Һай-һай! Әллә күкнең төбә тишелгән инде, бу яңгырның һич туктар исәбе юк – тәүлек буге ява лабаса! Әнә, сиртмәле коеның колгасына элөп куйган чиләк тә, көзгә жилдә шыгыр-шыгыр чайкалып, нидәндәр зарланган кебек, әллә ниткән чыелдаган авазлар чыгара. Тиздән көзләр үтәсен, салкын кышлар киләсен шомыртның исенә төшерергә теләгәндәй, яртылаш яңгыр суы тулган, кое суында тизрәк батсын өчен бер як тоткасына күгәргән гер асылган чиләк үзен жилләр иркәнә куеп ыңгырашамы, елыймы – белмәссең. Урамда яңгыр астында ялгыз калып, ышык таба алмыйча интеккән көчек тавышлары чыгарып шыңшый иде.

Шомырт агачы, көзгә яңгырда үзенә ялгызлыгыннан зарланып, карт ботаклары белән Котдус картның тәрәзәсенә шакиды:

– Шык-шык, шык-шык... Ач тәрәзәңне, Котдус агай, жиделе лампаны кабызып жибәр. Тәрәзәңдә ут булса, миңа да жиңелрәк. Әгәр Ак борын чишмәсе буендагы туганнарымнан, нәсел-нәсәбәтемнән аерып алып кайтмаган булсаң, миңа яхшырак иде дә бит... Без бер-беребезгә көчкүәт биреп, кайгы-хәсрәтләребезне уртаклашып, бер-беребезне көзгә жилләрдән ышыклап яшәгән булыр идек. Нәрсәгә дип кенә син мине туган туфрагымнан аерып, кешеләр янына күчәрәп утырттың соң, Котдус агай?!

Туган туфрактан, туганнардан аерылу хәлләрен аерылганнар гына белә! Иң кирәк чакларда иңенне куярдай эти-эниен, туганнарың булмавы авыр, һай, авыр! Бигрәк тә бүгенгедәй салкын көзгә яңгыр явып торган караңгы төннәрдә жанны кая куярга беләп булмый.

Үзең дә авыр уйларыңнан уелып, коеп яуган көзгә яңгыр астында туган йортыннан куылып, кубарылып чыгып киткән ул-кызларың, менә-менә баласын табарга тиеш булган хатыны Зөһрә, кечкенә уллары белән

* Икенче китап

Равилә ШӘЙДУЛЛИНА-МУРАТ (1949) – язучы; «Ялантауга ай кунган», «Сихәтләңү», «Алмагач дәресе» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

Себергә куылган Габдрахман хәлфә турында уйлап сызланып, хәсрәтләнеп ятасындыр. Сиңа да авырдыр, бик авырдыр, Котдус агай!

Шулай, аерылу газабын аерылганнар гына белә!

Менә миннән – туган жиреннән – Ак борын чишмәсе буеннан кешеләр янына күчереп утыртылган карт шомырттан сорагыз нәселсез, туган-тумачасыз, илсез-жирсез яшәүченең хәлен. Мин сезгә яфракларыма жыелган көзгә яңгыр тамчыларын күз яшьләре итеп коя-коя сөйләрмен.

Мин сезгә кешеләр язмышы, Алансу халкының газәплы тормышы турында сөйләп калдырырмын.

Әлегә Габдрахман хәлфә гаиләсе – ике улы, хатыны Зөһрә һәм бу дөньяга киләсе нәни кызчыгы белән коеп яуган көзгә яңгырда минем кебек туңып, калтыранып, үзенә каһәрләнгән язмышына буйсынып, Казан ягына китеп бара.

Көзгә жыллар елый-елый китеп баручы хәлфәне озаталар.

– Шулай! Аерылышу хәлләрен аерылганнар гына белә, – дип, карт шомырт агачы салкын көзгә яңгырда калтыранып, тынып калды.

* * *

Габдрахманнарның озын юл үтеп, тәмам өшәнгән аты Каракашка, ниһаять, Кремль янындагы төрмә капкасы каршына килеп туктады. Әле капкага килеп житкәнче дә коеп яуган яңгыр астында бу каһәрләнгән йортка керер өчен шактый вакыт чират көттеләр. Жәп-бөртөксез булып юешләнгән балаларның, Зөһрәсенә йөзләре күгәрәп килгән, салкыннан калтыраналар. Зөһрә Рәшитен жылытырга теләп, куенына алып, йөзөн улының битенә куйган да дога укыймы, шешенеп киткән, зәңгәрләнгән иреннәрен кыймылдатып, нидер пышылдый. Габдрахман аның аерым-аерым сүзләрен генә ишетә.

– Йа Раббым, йа Раббым, ярдәмчәнән ташлама! Кайтуларны насыйп итсәнә! Балаларымны коткарсана!

Газизләренә булыша алмаудан иренә йөрәгә парә-парә килә. Күз яшьләре яңгыр тамчыларына кушылып агалар да агалар. Камиләнең иреннәре кысылган. Күзләре очкынланып яна. Соры төстәге бишмәте, яңгырда юешләнеп, кара төскә кергән. Ул инде алда ниләр күрсен азрак чамалый. Эти-әнисен борчыйсы килмәгәнә генә бер сүз дә дәшми.

Рәшит тә эти-әнисенә юк-бар сораулар бирүдән туктаган. Әнисенә «Этиенне борчыйсы түгел!» дигән сүзә үтемле булдымы, әллә файдасы юклыгын аңладымы, әнисенә куенында тавыш-тынсыз гына оеп ята. Ул инде еламый да. Бары тик:

– Әле Себергә барып житкәч, болай булмас, әни мичкә ягып жибәрер, юешләнгән киёмнәрне киптерербез дә мич башында жылынырбыз, – дип хыяллана.

...Төрмә капкасыннан атлылар керә тора, буш арбалы атлар чыга тора. Юлаучылар гына төрмә капкасы артында ябылуда кала. Әйтерсәң лә, адәмнәрне тереләй йота торган гыйфрит авызы шушында.

Габдрахманның йөрәген «Димәк, атларны да, әйберләренә дә алып калачаклар!» дигән уй яшендәй теләп узды.

– Зөһрә, мамык шәлеңне эчеңә ура! Балаларга да киёмнәрен катлы-катлы киегез, әйберләренә, атны алып калачаклар, хәерсез нәрсәләр, гөнаһ шомлыклары. Нәрсә күрербез дип беләләр икән, ничек Аллаһның

каһәрәннән курыкмыйлар, имансызлар! – дип, үзе дә бабасы биргән затлы тунын юешләнеп беткән кожаны өстеннән киеп куйды. – Ризыкларны ничек булса да, кесәләрегезгә тутырыгыз, куеннарыгызга яшерегез. Зөһрә, бала тудыру кирәк-яраклары салынган төнчекне дә кулыңа тот.

Башка олауларда да ыгы-зыгы. Кемдер катлы-катлы итеп киенә, кемдер ризыкларын куенына, кесәләренә тутыра. Мәхшәр көнә! Хатын-кызларның, балаларның илереп елаганнары, корык-корык йөткөргәннәре тоташ бер гөжләү хасил итә.

Төрмә капкасын үтеп, эчкә кергәндә, инде тәмам караңгы төшкән иде. һау-һаулап этләр өргәне, сакчыларның сүгенеп акырганнары, балаларның өзгәленеп елаулары жанга бетмәс-төкәнмәс хәсрәт өстәп яңгырап тора.

– Корткычлар, халык дошманнары! Тиз генә арбалардан төшөп, хатыннар – бер якка, ирләр икенче якка тезелегез! Кулыгызга эйбер аласы түгел! Камералар болай да тыгыз.

– Зөһрә, Рәшитне үзәң белән ал, кулын ычкындырасы булма, Камил минем белән булыр! – дип кычкырырга өлгерде Габдрахман, арбадан сикереп төшөп, ирләр рәтенә атлаганда.

Зөһрә озын юл килеп арыган, шешенгән аяклары белән арбадан төшә алмыйча азапланып торган арада, әвен хәтле бер ир заты килеп, арбадан сөйрәп төшерде.

– Тизрәк кыймылда, Алла ишәге! Нәрсәгә дип бозаулы алмаган сыер кебек кыймылдыйсың?! – дип акырып, хатынга төбәлде. – Әле бу имгәге буаз икән. – Ул Зөһрәнең жилкәсенә шапылдатып сугып алды. – Контрлар, әле дошман арттырып үрчеп яталар!

Зөһрә, аяк астына мең энә кадалгандай кычкырып жибәрде, күз аллары караңгыланып китеп, чак егылмыйча калды, тик Рәшитне кулынан ычкындырмады.

Йа Раббым! Габдрахманы белән Камилен этә-төртә, ирләр басып калган колоннага алып киттеләр. Хәлфә, каерылып карап, хатынына кычкырды:

– Сиңа әйтәм, Зөһрә жаным, нык бул! Рәшитне сакла, үзеңне дә!

– Габдрахман, мин нишлим, мин нишли алам соң, ah! – дип, Зөһрә иренә таба атлады. Тик кырыенда һау-һаулап өрөп торган бозау хәтле эт житәкләгән сакчы:

– Кудә пошла, к женщинам иди, корова! – дип, Зөһрәне хатыннар ягына этте. Кисәк китереп орудан болай да аягында чак басып калган Зөһрә егылып китә язды. Тик Рәшитнең калтыранып торган нәни кулларын ычкындырмады.

– Әни, әни, ник тия ул сиңа теге этле абзый? Әни, авырттымы, бик авырттымы, әни? – дип, үксеп елап, Рәшит әнисенә аякларын кочты.

– Юк-юк, улым, кайгырма, авыртмады. Өстемә калын кигән идем, шуңа күрә бер тамчы да авыртмады.

– Әни, менә үсеп кенә житим, мин ул эшкә абзыйны табып үтерәм, әбине кыйнаган абыйны да.

– Тәүбә, диген, улым! Кеше үтерергә ярамый. Аллаһ үзе хәл итәр, жәзасын бирми калмас.

Кечкенә Рәшит белән Зөһрә хатыннар төркемендә икешәр рәт итеп тезелделәр.

Ир белән хатынның, яшь балаларының күзләреннән аккан яшьләрен көзгә яңгыр юды – гүя бу вәхшилеккә түзә алмыйча, жиһан елый иде!

– Йа Раббым, ни өчен генә безне мондый газапларга дучар иттең?! Газиз балаларыбызны нинди хәлләргә төшердең?!

Төрмә ишегалдында сөрелгәннәрнең аһ-зарлары, балаларның эти-әнисенә кушылып инрәп елаулары, бурзайларның буыла-буыла өрүләре, сакчыларның акыру-бакырулары, сүгенүләре тоташ бер гөжләү барлыкка китерә, әйтерсең кыямәт көне житкән...

Алла каргаган бәндәләр!

Бу хәлләргә жирләр тетрәр, таулар ишелер, елгалар ярларыннан ташып чыгар иде...

Тик әлегә төрмә ишегалдындагы мәхшәрдән башка берни юк. Бер якта – яңгыр астында балаларын кочаклап басып торучы гажиз хатын-кызлар, яшьләр, картлар, бала-чагалар, туктаусыз акырып-бакырып, сүгенеп чабулаучы сакчылар. Икенче якта – газизләренә булыша алмаудан аптыраган, тәмам төшенкелеккә бирелгән ирләр һәм бугазыңа ябышырга эзер торган этләр. Сакчылар сафлар арасында үзенә корбан эзләгән ерткычлар кебек йөрәнәләр, бу «кабахәт сыйнфый дошманнар»ны жир йөзеннән юк итәргә эзер булып, катлы-катлы итеп сүгенәләр.

Габдрахман Камилен житәкләгән дә хатыннар рәтеннән Зөһрәсен күзлән, күз уңыннан ычкындырмаска тырыша. Аның: «Зөһрә, Зөһрә! – дип кычкырган тавышы, гөжләп торган тоткыннар арасында каядыр төрмәнең биек коймасына бәрелеп, үзенә кире әйләнеп кайта сыман. – Зөһрә, Зөһрә!»

Ниһаять, барысын да рәт-рәт итеп тезделәр. Кемдер әллә ниткән чыелдык тавыш белән боерык бирде:

– Бу контрларны санарга кирәк!

Бозау хәтле эт житәкләгән берсе рәтләр буенча китте. Менә ул Камил каршына туктады да Габдрахманның зәңгәрләнеп торган йөзенә текәлде.

Аларны озата килүче Мансур – Габдрахманның шәкерте – бармагын бөгә-бөгә, үзе алып килгән «корткычлар»ны санап, башына фуражка, өстенә шинель кигән сакчыга тапшыра:

– Беренче – Йочыпов Габдрахман, хәлфә, дин чөреме таратучы, икенчече – Йочыпов Камил Габдрахман улы.

Кырынмаган, йөзен жирән сакал-мыск баскан, зур башына кигән фуражкасына кызыл йолдыз кадап куйган сакчы сасы тәмәке исләре аңкытып акырды:

– Контра, шубу сними!

Хәлфә:

– Без бит Себергә едем, там как без шубы?! – дип, тунын бирмәскә тырышты.

– Снять! – дип акырды сакчы һәм алагаемга ирнең яңагына китереп орды. Моны көтмәгән хәлфә пычрак яңгыр суы жыелып торган жиргә килеп төште. Сакчының эте исә жирдә яткан хәлфәгә ташланды.

Кырыена улы килеп, этне куырга тырышты. Үзе елый-елый этисенә эндәште:

– Эти, эти, тор. Бирсәнә шул туныңны, алсынсана!

Ул арада теге сакчы икенче берәүгә бәйләнә, дөньяларны бетереп сүгенә иде.

Габдрахман көч-хәл белән жирдән күтәрелде дә жиңе белән битләрен сөртте. Тунын салып, Камилгә бирде. Камил исә пычрагы агып торган тунны сакчыга тоттырды:

– Мә, ал! Безгә ни нады, сиңа булсын!

Аннан соң әтисенәң йөзөнә текәлеп карап торды да иреннәре калтырап, еламсырап торуын күреп:

– Әти, син бер дә аптырама, Себердә бер җае чыгар әле, син түлке кайгырма. Тик бу имансызларга каршы бер сүз дә әйтмә, яме, – дип, әтисенә сыенды.

Шулай итеп, Хәбибулла картның кияве белән икесенә пар итеп тектергән затлы туны, Казанның Кремль асты төрмәсенәң пычрагында аунап, кешеләктән чыгып, симез йөзлә, зур башлы төрмә сакчысы кулында калды.

Габдрахман Камилен кочаклап:

– Бирешмәскә кирәк, улым, ничек тә бирешмәскә, – дип сулкылдап куйды.

Камил исә әтисенәң куенында калтырана-калтырана елый иде.

– Ни өчен, әти, ни гөнаһларыбыз бар? Әллә үзебез дә белмичә Аллаһ кичерә алмаслык гөнаһ кылдык микән? Әти, инде нишләребез? Әниләр кайда икән, әти?

– Кайгырма, улым, бер җае чыгар әле, Аллаһ ярдәме белән әниләрең дә табылып, – дип, улын көчле куллары белән күкрәгенә кысты.

Камералар шыплап тулган, анда бары тик кысылып утырырга гына мөмкинлек бар. Мәхбүсләр кереп утыргач жылынган кебек булсалар да, соңыннан һәрберсенәң өстеннән пар күтәрелеп, бу дым параша исләренә кушылып, сулап булмаслык һава барлыкка килде ки, Рәшитне куенына алып сулкылдап утырган Зөһрәнең, күңеле болганып, күз аллары караңгыланып, башы Гөлҗамалның җилкәсенә салынып төште.

– Гөлҗамал, зинһар, дип әйтәм, минем белән ул-бу хәл була калса, улымны ташлама! Миннән башка нишләр, башлары гына бетәр баламның, – дип өзгәләнде.

– Тукта, Зөһрә, ничек булса да бер җае чыгар әле, түз, жаным, түз азрак. Шәлләреңне чишеп жибәр, тын алуларың җиңеләеп китмәсме, – дип, тиз-тиз Зөһрәнең шәлләрен салдырды Гөлҗамал. Салкыннан тынчу камерага кергәч йоклап киткән улы Гәрәйне кызы Факиһәнең кулына салды да аулыгын Зөһрәнең йөзә тирәсендә селти башлады.

Зөһрә аңын жуйды. Аклы-күклә йөзәндә жан әсәрә калмыйча, суламаган да кебек тынычланып калды. Улын кочаклаган кулы да яралы кош канаты кебек салынып төште.

Гөлҗамал, аптырап:

– Зөһрә, тукта, суламыйсың да түгелме соң? – дип, ялварулы тавыш белән янәшәсендә селкенеп тә булмаслык тыгыз итеп утырган тоткыннарда дәште: – Кемдә дә булса азрак су булмасмы, бер генә йотым су бирсәгезче, монда корсаклы хатынның хәле бик авыр! – дип өзгәләнә-өзгәләнә кычкырды Гөлҗамал. – Бер генә йотым су, бер генә йотым су!

Бер-берсенә сыенып утырган, тәмам йончыган хатыннар, карт-корылар, бала-чагалар үзләренәң нинди хәлгә төшкәннәрен аңларлык хәлдә түгел иде. Гөлҗамалның, бер генә йотым су, дип өзгәләнеп кабатлавы, үз хәлләренәң дә мөшкеллеген, котылгысызлыгын исләренә төшереп, үзәкләрен өзде.

Параша чиләге кырыена туры килгән ап-ак яулыгын иңнәренә таратып япкан олы яшьләрдәге мөселман карчыгы, зәңгәрләнеп каткан иреннәрен тибрәтеп дога укыган жиреннән туктап, тиз генә төенчегеннән ярты шешә су тартып чыгарды да Гөлҗамалга сузды:

– Мә, бәбкәм, миндә эзрәк су бар иде, иреннәренә тидер, айнып китмәсме...

– Рәхмәт сиңа, апай, зур рәхмәт! – дип, Гөлҗамал кәгазь бөкене тешләре белән суырып алды да Зөһрәнең иреннәренә су тидерде. Аннан, авызына су жыеп, Зөһрәнең битенә бөркеде.

– Син аның битләренә суккалап кара, аңына килмәсме. Йа Раббым, бәндәләрең сабырлык бир, – дип, мөселман карчыгы янә дога укырга тотынды. – Аллаһу, лә иләһә...

Зөһрә, кургаш кебек авырайган күз кабакларын акрын гына күтәреп, Гөлҗамалга карады, ике бөртек күз яше агарынган яңаклары буйлап агып төште.

– Аллага шөкер, айныдың. Котымны алдың, Зөһрә, билләһи, котымны алдың! – дип, Гөлҗамал хатынның йөзеннән күз яшьләрен сөртте. – Түзик, жаным, балалар хақына түзик. Мә әле, тагын берәр йотым су эчеп жибәр. Эзрәк хәл кереп китәр. Изүләреңне дә чиш, бу билеңә бәйләгән шәлеңне дә ал, яулыгыңны да сал. Без монда хатыннар гына, барыбыз да бер хәлгә төшкән мескен хатыннар, оялып торма, – дип, үзе үк Зөһрәнең изүен чиште. – Әйдә, өстеңне дә сал, тын алуларың жинеләеп китәр. Ярый безнең кырыйда гына бу мөселман апае туры килде. Аллаһның бер рәхмәте, әле дә куенына тыгып, эзрәк су алып керә алган. Ничек алып калмаганнар?! – дип, шешә төбөндә калган суын карчыкка кире сузды. – Рәхмәт сиңа, апай, бик зур рәхмәт! Аллаһ барыр юлларыңда юлдаш булсын! Исемен кем сиңең? Ни өчен сиңе шушы яшендә бу каһәрләнгән юлга озатасы иттеләр?

Татар карчыгы дога укып утырган жиреннән Гөлҗамалга борылып карады да:

– Йөзембикә атлы мин, бәбкәм. Ирем Габделхак указлы мулла иде. Ике улыбыз да Төркиядә дин белеме алалар. Әле ничек аларны озатып өлгердек. Мин мәдрәсәдә кыз балалар укыттым. Безне, халыкны караңгылыкта тотасыз, дин сөрәме таратасыз, дип, йорт-жиребезне, булган мал-мөлкәтебезне тартып алып, Себер жибәрергә булдылар. Үзем өчен курыкмыйм, жир йөзенә бер килгән, бер китәсе. Хәзрәтемнең йөрәге сау түгел. Аннан соң яше дә бик зур – алтмышны узды, бу сәфәрне исән-имин кичерә дә алмас. Тик, үлеп китсә, ничек итеп кайларга жирләрләр икән? Кәфенлекләребезне алып керә алдым. Аллакаем, дога белән мөселманча күмү дә булмас инде. Ярар, без инде яшисен яшәгән, ашыйсын ашаган, Ходай хозурына кайтыр вакыт житкән. Менә бу яшь жаннарның нинди гаебе бар соң? Әле ана карынындагы туасы сабыйларның бу власка нинди зыяннары тигән икән?

Абыстай шулай сөйләнде-сөйләнде дә тынып калды. Аның йөзендә ниндидер тынычлык, сабырлык, татар хатыннарына гына хас булганча, язмышына буйсынумы, әллә нинди зыялылык бар иде.

– Аллага тапшырдык, мөселман кардәшләр, түзем булуйк! Без үзөбезгә үзөбез генә булыша алабыз. Аннан соң бер-беребезгә ярдәм итешик һәм шуны ук Раббыбыздан сорыйк. Син дә, кардәшем, нык бул, сабыңны

исән-имин бу дөньяга тудырырга тырыш, жир йөзәндә мөселман өммәте тагын бергә артсын.

Зөһрә әлегә абыстайның йончыган, ләкин затлы тыныч матур йөзәнә күтәрелеп карады һәм жанына сабырлык иңгәндәй тоелды.

— Шулай, абыстай, балаларым исән-сау булып, туачак баламның да дүрт саны да төгәл килеш дөньяга килергә язсын. Синең хәзрәтең дә исән генә булып, барыбызга да ирләрәбез белән кавышырга насыйп итсен, — дип, сүзен тәмамлады.

Бу озын-озак елларга сузыласы газаплы авыр тормышның башы иде. Алда ниләр көтә?! Билгесез, газаплы, илсез-жирсез, кайтып керергә йортлары да булмаган кемнәрнендер газиз балалары, эти-эниләре, әби-бабалары, бала-чагалары һәм туасы сабыйлары Казан төрмәсенең параша, тир исе, юылмаган тән исе аңкып торган сасы камерасында бер-берсенә терәлеп, селкенергә дә мөмкинлек булмаган хәлдә алдагы язмышларын көтәләр. Күзләрендә нәфрәт, курку, өметсезлек. Әйтерсең, йөрәкләрендә дөрләп янган дөһшәтле ялкын, күзләрендә чагылып, утлы күмер кебек көйри.

Зөһрәнең туачак сабые — Алансуның хуш исле болыннарында, Мишә буйларында яшә колындай чабып йөрәп, Ялантау чишмәсенең челтерәп аккан татлы суын эчеп, сандугач моңына коенып үсәсе нәни кызчык Әминә — Зөһрә бер йотым суга тилмереп, тын ала алмыйча интегеп, Гөлжамалның иңенә авып төшкәч, тукта, әниемне борчымыйм әле дигәндәй, йөрәк астында тынып калды. Тәмам алжыган Рәшит әнисе куенында тирән йокыга талган. Йоклап киткәнче, кара күзләрен тутырып, «инде нишлибез, әни? Безне нишләтәләр соң? Эти белән Камил нигә безнең белән түгел? Без аларны башка күрә алмабызмы?» дигәндәй, әнисенә карый.

Әнисе, улының такыр башыннан сыйпап, гел бер сүзгә тәкәррәп:

— Сабыр, улым, сабыр. Барысы да яхшы булыр. Белгән догаларыңны укы, балам! Аллаһ ташламас, Раббыбыз булышыр. Йоклый алсаң, берәз йоклап ал, — дип, Рәшитен куенына алып юатты.

Әнә, улы тирән таң алды йокысында. Иреннәре арасыннан ап-ак тешләре күренеп тора. Ул ара-тирә кашларын жыерып куя. Төш күрәдер.

— Нинди төшләр күрәсең икән, балам? — дип уйлап куйды Зөһрә. — Авылда калган жылы өйләрендә рәхәтләнеп, эниләре куенына сыенып йоклап яткан дус малайларыңны күрәп, аларга кызыгасыңмы? Әллә безне шушы хәлләргә төшергән явыз бәндәләргә сүгәсеңме? Балакаем, ничекләр генә саклап калыйм үзеңне? Этиң белән кабат күрешә алмасаң, ул Себер дигән жирдә ничекләр итеп кенә яшәрбез? — Зөһрә күзеннән туктаусыз аккан яшьләрен сөртеп алды.

— Раббым, Аллам, ярдәмәңнән ташлама, балаларымны дөньяга китергәнсең икән, яшәү өчен көч-кодрәт, дәрманын да бир! — дип, күзләрен йомды.

* * *

Бер атнадан соң төнгә икеләр тирәсендә камера ишекләре чыелдап ачылды да, барысын да төрмә ишегалдына кудылар.

Әле йокыларыннан да уянып өлгөрмәгән тоткыннар каушап, куркып, бер-берсен этә-төртә, төрмә ишеге төбенә өелделәр. Сакчылар хайваннарны куган кебек акырдылар. Этләре һау-һаулап, буыла-буыла өрделәр.

Гомерләрендә мондый кансызлыкны күрмәгән тоткыннар, этешә-төртешә, ишегалдына чыктылар.

– Йа Раббым, без бит хайваннарны көтүгә куганда да, әйдәгез, рәхмәт төшкерләре, дип куабыз. Ә монда! – Зөһрә гомерендә дә ишетмәгән кабахәт сүзләрдән куырылып килде.

– Быстро, быстро в два ряда строиться! – дип, сакчылар, халыкны рәтләргә тезде.

– Зөһрә, безнең тирәдән ерак китә күрмәгез, бергәрәк булырга тырыш, – диде ике кулына ике баласын житекләгән Гөлжамал.

Атна буена тынчу камерада сулыш алырга интеккән Зөһрә, рәхәтләнеп, Казанның төнгә салкынча һавасын сулады.

– Йа Аллам, белмибез генә, күкрәк тутырып сулыш алулары нинди рәхәт икән ләбаса!

Тынчу эссе камерада чыккач, салкынча һава башта рәхәт кебек тоелса да, соңыннан тирләп дымланган киёмнәр аркылы салкын үтте, тоткыннар калтырана башладылар.

– Әни, әни, суык, мин туңам, – дип, Рәшитә, ябык гәүдәсе белән дерелдәп, әнисенә сыенды.

– Тукта, улым, тукта, менә әбиңнең жылы шәле бар, хәзер жылынырсың, – дип, Зөһрә, эченә урап бәйләгән кәжә мамыгы шәлен улының жилкәсенә ябып, култык астыннан чыгарып, аркасына бәйләп куйды.

Этләрнең өрүләре, сакчыларның дөнья бетереп сүтенүләре, мәхбүсләрнең ирләрне, хатыннарын, эти-әниләрне эзләп кычкырулары – барысы бер гөҗләү булып, Казан төрмәсенең таш диварларын яңгыратты.

Зөһрә, улын житекләп, ирләр төркеменнән улы белән ирен эзләде. Сүрән генә янган тимер челтәр белән капланган лампалар төрмә ишегалдын сарангына яктырта, мыжлап торган халык арасыннан һичкемне табарлык түгел. Шулай ирләрне каядыр тезеп алып киттеләр. Рәтләрне этле сакчылар озата барды. Озак та үтмәде, хатыннарын да тимер юл вокзалы ягына кудылар. Ике баласын житекләгәны Гөлжамал алар янәшәсендә генә иде.

Зөһрә, улын кулыннан кысып тоткан килеш:

– Улым, кулыңны жибәрә күрмә. Әле менә Себергә барып житекчә, әтиңне таба алсак, яңа өй салырбыз, өйдә жылы, рәхәт булыр. Анда агачлар бихисап күп икән, утын кытлыгы да юк, ди. Әтиң бик уңган кеше, безне авыр хәлдә калдырмас, – дип, әллә үзен, әллә улын юатып, бертуктаусыз сөйләнә иде. – Туңасыңмы, балам, суыкмы?

– Әни, жылындым инде, әбиң шәле шундый да жылы, – дип, Рәшитә әнисен юаткандай әйтеп куйды.

– Әйбәт булган, улым, әле дә ярый әбиң мамык шәлен бирде. Аны сакчылар алып калмадылар. Инде әтиңне дә таба алсак, Алла теләсә, ничек тә исән калырбыз, улым, ничек тә Себергә барып житекчә. Анда баргач, урманында киекләре, жиләк-жимешләре дигәндәй, яшәрбез әле. Әтиң бер җаен табар, – дип, янә кабатлап куйды Зөһрә.

Зөһрәнең калага беренче килүе иде. Ул – үз гомерендә Алансудан беркай да чыкмаган авыл хатыны – Казан каласы, Кремль, сөңгедәй башын күкләргә терәгән, мәчет дисәң, мәчет түгел, ниндидер биек манарага исе китеп, янәшәсендә генә барган Гөлжамалга дәште:

– Гөлжамал, кара әле, нинди биек манара, моны ничек төзеделәр икән? Ай-йй, күтәрелеп карарга да куркыныч. Валлаһи, баш әйләнә.

– Без ике ел элек Мифтахетдинем белән Казанга килгән идек. Сөембикә манарасы бу, безнең ханбикәбез хөрмәтенә салынган дип сөйләгән иде Мифтах.

Шулай күзләрен манарага терәп барып, сафтан шактый чыкканнар икән.

– Артка калма, контра! Син берәз жәһәтрәк атла. Сөйләшмәскә!

Озынча тәрәзә сыман тишекләр тезелеп киткән Кремль стенасы диварлары яныннан үткәндә, Зөһрә, иреннәрен кыймылдатып, дога укып алды.

– Раббым, Аллам! Үтенепләр сорыйм, шушы жиде көн эчендә бер кеше гомеренә житәрлек миһнәт, хурлыклар күрсәткән бу каһәрле йортка яңадан керүне насыйп итмәсәнә! Балаларымны, туган-тумачамны бу жәһәннәм базыннан сакла!

Кремль стенасына сыенып утырган таш төрмә бинасы төрле яктан чәнечкеле тимерчыбык белән уратып алынган, аның аркылы адәм түгел, кош та очып кермәс.

Йа Раббым! Зөһрә өчен – хәләле алдында да көн яктысында чишенергә ояла торган хатын өчен – камерага керер алдыннан тентгүләре, поддувка миче кадәр юан хатынның бар жирен капшап чыгуы, мыштырдама, тизрәк бул, сволочь, буаз сыер, нәрсә бәбәгәнне терәп торасың, контра арттырып, балаларга тора, кабахәт, шунда бала тапканда катарсың әле, бәдбәхет, кабиһ, дип төрткәләве – куркыныч бер төш кебек тоела башлаган иде. Кырында күзләреннән чишмә кебек яшь агып торган улы Рәшит алдында аеруча да оят булды аңа. Мондый гаделсезлекне, мондый да пычраклыкны күргән кешемени Зөһрә! Әти-әнисе, тәрәзә төбөндәге яран гөл кебек кадерләп үстөрөп, авылның иң абруйлы егетенә кияүгә бирделәр. Габдрахман тарафыннан бер авыр сүз дә ишетмичә чөкөрдәшөп кенә яшәделәр ләбаса! Бу мич хәтле хатынның да әнисе бардыр. «Ходаләндә» дип шакката Зөһрә. Бу адәмнәрне шулай кешенең кешелеген бетерергә кем өйрәткән? Әти-әнисе алай итеп бала үстөрмәс! Болар да бит, анадан туганда, сөтгән ак, судан пакъ булып туганнардыр. Әниләре, бишек жыры жырлап, күкрәк сөтен имезеп, балам иманлы, тәүфыйклы булсын, дип үстөргәндер ләбаса. Бер генә ана да баласының мондый булуын теләмәс.

Төрмәдә үткәргән бу бер атна Зөһрәнең тормышын икегә бүлдә: тоткынлыкка кадәрге бәхетле тормыш һәм мәхбүслек чоры. Аның бернәрсәгә дә хақы юк икән ләбаса. Теләсә кем мәсхәрәли ала. Әнә, «поддувка» ирләрнеке кебек куллары белән, күлмәк итәген күтәрөп, корсагына төртә – чыннан да баламы, мөндәр тыгып куймаганмы янәсе...

Тумаган сабий каты итеп төртүдән тыныч кына яткан жиреннән дулап, тибенеп куйды.

– Балакаем, түз, азга гына түз. Гел болай булып тормас. Акылларына килерләр әле. Менә этиң белән кавышсак, ул бу хәлләргә юл куймас! – дип, үз-үзен юатты Зөһрә.

Бу ач-ялангач, мыжлап торган халык төркеме – барлык хурлауларга түзөп, якты киләчәк төзөргә Себергә китүче «халык дошманнары». Кем ул халык, ул кемгә дошман, моны Зөһрә аңлый алмый...

Әнә теге «поддувка» Рәшитне тенти. Соң ул сабийга ник тиясәң инде син?! Бала болай да коты чыгып калтырап тора ләбаса. Ике яңагы буйлап күз яшьләре тәгәри. Гимнастёркасын киң каеш белән буып куйган, портупея

аскан, башына кызыл билле, зур козырәклы зәңгәр фуражкасын батырып кигән, карт меринос сарыкныкы төсле сары чәчләре иннәренә таралган хатын, Рәшитнең иягеннән тотып, авызын ачарга куша.

– Рот открой!

Рәшит, берни аңламыйча, зур күзләрен әнисенә төбәгән.

– Улым, авызыңны ачып күрсәт шуңа, авызыңны ачарга куша ул.

Рәшит авызын зур итеп ачып, тикшерүче хатынга таба борылды. Тегесе, юан бармакларын баланың авызына тыгып, нәрсәдер эзләде. Аннан соң хатынның бармаклары малайның ябык тәне буйлап шуыштылар. Рәшит үкереп елап жибәрде.

– У-у, волчонок, чаплашка, – дип, малайны әнисенә таба этте юан хатын.

Зөһрә, калтыранып елап торган баласын күкрәгенә кысып, үзенә жаны әрнеп, күз яшьләре ташып агарга торса да, тыныч тавыш белән улын юатырга тырышты:

– Елама, балам, елама! Мин берни эшли алмыйм. Менә әтиңне тапсак, әтиң янында әйбәт булыр... Тик кайда икәнән генә белмим, исәнме, юкмы?..

Менә шундый хурлыкларны күрдә Фәгыйлә белән Хәбибулланың жылдавыл тидермичә үстергән назлы гөле – Зөһрәләре.

Кремльнең агарып торган коймасы буйлап шактый гына баргач, вокзалга борылдылар. Алда, кырыйларында этле сакчылар озата барган ирләр төркеме күренә. Анда – Зөһрәнең газизләрдән-газизләре ире Габдрахман белән улы Камил. Алар да, артларына борылып каерылып карый-карый, Зөһрә белән Рәшитне эзлиләрдер. Тик ярым караңгы Казанның таш урамнарыннан атлаучы мәхбүсләр арасында кеше табарлык түгел.

Куылучылар – муллалар, галимнәр, разнарядкага элгеп, кеше саны өчен нахак гаеп тагылган крестьяннар, жир кешеләре, укытучылар, докторлар – барысы бертөсле контрлар, корткычлар исеме тагылып, унар, егермешәр елга хөкем ителеп, «гаепләрен» жаннары, тәннәре, гомерләре белән юар өчен Себергә агылалар. Барысын да бертөрле газаплы, әрнүле, хәсрәтле тормыш көтә. Аларның күбесе туган якларына әйләнеп кайта алмаячак. Ләкин өметсез – шайтан, ди. Күңелләрендә «Сталин бу хәлләрне ишетер, безне акларлар» дигән ышаныч яши.

Габдрахман күпме генә күзләсә дә, рәт-рәт булып атлаучы хатыннар, бала-чагалар төркеменнән үзенекеләрен таба алмады. Сак астында баручы хатыннар, балалар барысы да бертөсле соры ташкын булып вокзалга таба агылалар иде. Бары тик лыштыр-лыштыр, шак-шок итеп атлаган аяк тавышлары, этләрнең һау-һаулап өрүләре, сакчыларның ара-тирә кычкырулары гына каланың салкынча тын һавасын сискәндереп яңгырый. Тоткыннарга сөйләшмәскә дигән фәрман бирелгән.

Каерылып артка карап бара торгач, Габдрахман төркемнән шактый аерылганын сизмәде. Аркасына мылтык түтәсе белән китереп оргач кына, авыртудан сыны катып, рәтләр арасына ашыкты.

– Шаг налево, шаг направо – расстрел! – дип акырды бер атна элек хәлфәнең өстеннән тунын салдырып алган сакчы.

Янәшәсеннән генә атлаучы Мифтахетдин, хәлфәнең жиңеннән тотып, эчкәрәк сөйрәде:

– Габдрахман абзый, зинһар, сак бул, бу бәндәләрдә иман юк, атып

үтерергә дә күп сорамастар. Алла сакласын, синнән башка балаларың, Зөһрәң нишләрләр? – дип, колагына пышылдады. – Кычкырып сөйләшә күрмә. «Сөйләшмәскә!» дигән боерык бирделәр бит.

– Мифтахетдин, безне мал вагоннарына төяп озатачаклар, ди. Хатыннарыбыз, бездән аерылып калсалар, нихәлләр итәрләр? Раббым, бер Аллам! – дип, Габдрахман этен житәкләп, янәшә барган, гәүдәсенә караганда зуррак башлы сакчыга карап алды.

Алдарак баручы бер карт, сөрлегеп, таш түшәлгән юл кырыена килеп төшүгә, теге дәүбаш, юл чатында егылып яткан тоткын янына килеп, аны типкәли башлады. Эте ярып өрөп, картның өстенә ташланды. Тик карт, селкенеп тә карамыйча, юл чатында хәрәкәтсез тик ята.

– Каткан бу контра, – диде дәүбаш, этен теге кеше яныннан читкәрәк өстерәп. Ләкин эте, буыла-буыла өрөп, гәүдәнен өстендәге киёмнәрен өзәли, тарта, дәүбашка буйсынмыйча, карт өстендә ырылдый иде.

Габдрахман:

– Нәгъләт төшкерләре, ни кыланалар бит, ниләр кыланалар! Болар ничекләр итеп үләрләр икән, Мифтахетдин?! Кеше түгелдер болар, кеше кыяфәтендәге иблисләрдер, – дип, хәрәкәтсез яткан карт яныннан узып китеп күп тә үтмәде, алар янына, этен житәкләп, икенче сакчы килеп басты. Теге дәүбаш үлгән карт кырыенда басып калды.

Хәлфә, үз яныннан барган сакчыга әйләнәп тә карамыйча, аска карап атлавын давам итте. Башында бары бер хәсрәтле уй: хатыны, улы белән бер вагонга туры килерләрме? Алар артыннан атлаучы бу соры төркемдә Зөһрәсе, Рәшитә бармы? Әгәр аларны башка тарафларга озатсалар, нәрсә булыр? Ул калтыранган куллары белән кырынмаган йөзеннән күз яшьләрен сыпырып төшерде.

Сакчы бер сүз дәшмичә атлый, ара-тирә хәлфәгә карап ала. Эте дә тыныч.

– Габдрахман абзый! – дип дәште сакчы акрын тавыш белән. – Миңа таба карамыйча, алдыңа гына карап атла әле. Мин – Балыклы авылыннан синең шәкертең Рәфәгать Исмәгыйль улы. Сезде хәзер мал вагоннарына төяп озатачаклар. Ничек итеп сиңа булыша алам? Нәрсә эшлим синең өчен?

Габдрахман аптырап, сакчыга таба борылып карады, тик караңгыда йөзен таний алмады. Тавышы таныш иде.

– Энем, – диде хәлфә, – хатыннар төркемендә Зөһрә апаең улыбыз белән, аннан соң ике баласы белән Гөлжамал апаең бара. Ничек тә безне бер вагонда озатырга тырышсана. Зөһрә апаеңның бала табар вакыты житеп килә. Мин сине догамнан калдырмас идем. Булышсана, балакаем, – дип, күзләренә жыелган яшен сөртеп алды.

– Ярар, мин Зөһрә апайны танийм, ничек булса да булышырга тырышырмын, – диде Рәфәгать, – мин сезнең тирәдән ерак китмәм, – дип кабатлап, эте белән алгарак китеп барды.

– Мифтахетдин, кара әле бу егетне, танып бетермәдем. Бәлки, безгә булышыр, Балыкларың мин белгән Исмәгыйль булса, бик әйбәт кешеләр иде. Гаиләләребез белән вагонда бергә туры килсәк, эзрәк жан тынычланыр иде.

– Әйе, Габдрахман абзый, бу егетнең йөзөндә берәз миһербанлык күренә, – дип җавап кайтарды Мифтахетдин.

Алар вокзалга килеп житкәндә, товар поезды килеп туктаган, перронда

кеше әсәре юк иде. Бары тик хәрбиләр генә ары-бире чабышалар. Тәрәзәсез-нисез озын товар вагоннары вокзалның бер башыннан икенче башына кадәр кара еландай сузылган.

Хәлфә вагоннарны санамакчы булды. Тик очына-кырыена чыга алмады, буталды. Монда ничә «контра» сыя икән, ай-йяй күп. Бу әле бүген китүчеләр генә. Бөтен Рәсәй «контр» белән тулган.

– Барыгызга да тезләнергә! – дип боерык бирделәр. Тоткыннар нишләргә дә белмичә аптырап басып торганда, сакчылар мылтык түтәләре белән аркаларына китереп ордылар.

– Контра, на колени, все на колени! Смотреть только на землю!

Этләр, өрөп, мәхбүсләргә ташландылар.

Тоткыннар байтак вакыт тезләнеп тордылар. Гомере бусе балаларга белем биргән, сакалына чал төшкән кырык яшьлек ир – Габдрахман – бу этле сакчылар каршысында тезләнеп торган хурлыклы минутларда ниләр кичерде икән?

– Мифтахетдин, без бит, намазлыкка басып, бары тик Аллаһ каршында гына сәждәдә торабыз. Бу ни? Нинди жинаять ясадык соң без этләр алдында тезләнерлек? Әйтче! Без нинди ирләр инде? Әнә, хатыннар төркеме килә, ә без бу кабахәтләр каршында тезләнеп торабыз!

Хәлфә сулкылдап елый иде.

Хатыннарга тезләнергә боермадылар.

Вагон ишекләре ачылып, аларны берәм-берәм теплушкаларга төяргә тотындылар.

– Ашыгыгыз! Нәрсә бозаулы алмаган сыерлар кебек мыштырдыйсыз, контрлар, үләксәләр! Давай, давай, сволочи, твари! – дип, урыс, татар телләрендә сүгенү-карганулар, этләрнең һау-һаулап өрүләре Казан вокзалын яңгыратты. Әлегә авазларга хатыннарның, балаларның илереп елаулары, сакчыларга яудырган ләгънәт сүзләре, ирләрән эзләп кычкырулары кушылып, бу үзәкләрне өзәрдәй күренеш этләр алдында тезләнеп торган ирләрнең жаннарын айкады, ирлекләрен үтерде. Үз хатыныча, үз балаңа булыша алмыйча, башыңны түбән иеп, тезләнеп тор инде! Кем каршында диген, кем каршында!

Хатыннарны, балаларны берәм-берәм вагоннарга төйиләр. Ирләр, сакчылар күрмәгәндә, гажизләнеп, балаларны, хатын-кызларны этә-төртә теплушкаларга төягәннәрен күзәтәләр, газизләрен танып булмасмы дип, каерылып-каерылып карыйлар.

Рәфәгать атлы Балыклы егете дә күздән гаеп булды, әллә онытты, әллә мөмкинлегә булмады.

Күпме генә күзләсәләр дә, хәлфә дә, Мифтахетдин дә төркемнән хатыннарын, балаларын тапмадылар. Икесе дә, таш өстендә озак тезләнеп торганнан оеган аякларының сызлавына түзә алмыйча, тәмам өметләре өзәлөп, инде аз гына калган хатыннар колоннасына карап торуларын дәвам итте.

Артларында гына:

– Торып басыгыз, хәзер үк өчегез дә, – дигән тавышка сискәнөп, оеган аякларына тиз генә басалмый аптырап калды.

– Контрлар, кулларыгызны артка куеп, составның артына таба атлагыз, – дип әмер бирде арттагы сакчы.

Габдрахман таныды – бу ул иде, Балыклы авылының Исмәгыйль улы Рәфәгать! Ничек кенә кычкырып, явызланып әйтергә тырышса да, тавышында тоткыннарның хәленә керергә тырышу, кызгану ярылып ята. Өнә ул, хәлфә ягына чыгып, аның белән рәттән атлый башлады.

– Габдрахман абзый, сезнең хатыннарыгыз поезд койрыгындагы иң соңгы вагон төбөндә. Сезне дә шул вагонга урнаштырырга тырышырмын. Хәзер як-ягыгызга карамыйча гына тизрәк атлагыз, – дип, арткарак калды. Каршысына килүче хәрби кешене күрә: – Шагай, шагай, контра! – дип, мылтык түтәсе белән авырттырмыйча, акрын гына хәлфәнең аркасына китереп төртте. – Ачуланма, зинһар, миңа, хәлфә абзый, мин нишлим соң, дөньясы шундый булгач, – дип, гафу үтенгән сыман, жылкәсеннән сыйпагандай кебек тоелды Габдрахманга.

Менә поездның соңгы вагоны янына килеп җиттеләр.

Зөһрә – Рәшитен, Гөлҗамал Фәкиһә белән Гәрәйне кочаклап, халык төркеменнән азрак читтәрәк басып торалар иде.

– Габдрахман абзый, кеше-кара күргәнче теплушка эченә кереп юк булыгыз, – дип пышылдады Рәфәгать. – Гаиләгезгә керергә булышырмын.

– Сиңа әйтәм, әтисе, сиңа әйтәм, – диде Зөһрә сөенеп, алар ягына күтәрелеп тә карамаган иренә аптырап.

Габдрахман белән Мифтахетдин, аларны күрмәмешкә салышып, эчкә уздылар.

Озак та үтмәде, Рәфәгать хатыннары, балаларны төенчәкләре белән этеп-төртеп: «Контрлар!» – дип сүгә-сүгә, вагон ишегеннән кертәп җибәрде. Кеше-кара күрмәгәндә, Рәшит кулына бер төенчек тоттырды: «Мә, улым, кулыңнан ычкындырма, әтиңә бирерсең».

Габдрахманнар, вагон кырыялап куелган сәндәрәләргә урнашып, гаиләләрен көтеп алдылар. Вагон идәнә салам түшәлгән иде.

Хәлфә үкси-үкси калтыранып елаган Зөһрәсен куенына алды. Рәшите әтисенә тезләренә килеп ябышты:

– Әти, әти, табылдың бит, табылдың, әти жаным!

Зөһрәсә исә бертуктаусыз:

– Сиңа әйтәм, сиңа әйтәм, кавыштык бит, жаным, әй курыктым да соң, әй курыктым! – дип, күз яшьләренә коена-коена, иренә һаман шул сүзләренә тәкарлады.

Балаларны тиз генә сәндәрәләргә урнаштырдылар.

Рәшит кулындагы төенчеген әтисенә сузды.

– Әти, менә бу төенчекне теге сакчы абый сиңа бирергә кушты, югалтма, дип әйтте.

Габдрахман төенчекне сак кына чиште дә аптырап калды. Анда зур гына бер бөтен ипи, өч ат казылыгы ята иде. Май сеңгән кәгазьдә язу. «Исән-имин әйләнеп кайтырга язсын! Кичерегез безне, хәлфә абзый, кичерегез. Хәерле юл сезләргә». Хәлфә, хәле китеп, сәндәрә читенә килеп утырды:

– Рәхмәт сиңа, шәкертем Рәфәгать! Мин сиңең кем икәннең дә оныткан идем. Ә син үзеңә аң-белем биргән укучыңны онытмаганың! Жаныңда, күнелендә миһербанлык саклап, үз тормышыңны куркыныч астына куеп, безгә булыштың. Димәк, әле өметсез түгел. Сездәй кешеләр булганда, тормышның алга таба яхшы булуына ышанырга була. Кайтырбыз, Алла теләсә, бер әйләнеп кайтырбыз әле.

Балалар күзләрен хәлфә кулындагы ипигә, казылыкка текәп катып калганнар, авызларына мул булып жыелган төкерекләрен йотып, дәшмитынмый гына утыралар иде.

Габдрахман, аңына килгәндәй, балаларга карады да:

– Хәзер, хәзер, – дип, ипине сындырырга тотынган иде, Мифтахетдин оекбаш балтырыннан кызыл сөяк саплы пәкесен чыгарды.

– Ашыкма, Габдрахман абзый, менә пычак белән ипләп кенә кисеп бир. Ашау ризыкларын барлап, эз-эзләп тотарга кирәк. Әле күпме барасын белеп булмый.

Ипине пәке белән кечкенә-кечкенә телемнәргә бисмилла әйтеп кисте хәлфә. Ипи өстенә кәгазь калынлыгы икешәр телем ат казылыгы куеп чыкты да балаларга өлөште. Бәрәңге кушмыйча салган ипи яңа гына мичтән чыккан кебек йомшак иде. Аннан Алансу басуларының шифалы жылләрәндә күз күреме арада тибрәлеп үскән, серкә очырган арыш, сабыр, салмак кына тургай моңнарына коенып үскән бодай басуының хуш исләре килә иде.

Габдрахман балаларның, ач булуларына карамастан, ипиләрен бисмилла әйтеп, ашыкмыйча, кабаланмыйча гына ашауларына карап торды да Рәшитенәң башыннан сыйпап әйтеп куйды:

– Аллахка тапшырдык, оланнар, Аллахка тапшырдык. Хәтәр юлга чыгабыз, хәерле булсын инде, илгә кайтырга насыйп әйлә, Раббым, – дип, иреннәрен тибрәтеп, озак итеп дога укыды.

Зөһрәнәң исә ире, улы Камил белән кавышу шатлыгыннан бөтен йөзә балкып тора. Әйтерсәң, әллә кайларга, жәһәннәм читенә китеп бармый, Казан төрмәсе камераларыннан исән-имин котылып, туган якларына, үзенә Алансуына, эти-әнисе, кызы Нәфисә калган сандугач оясы кебек йортларына кайтырга дип, юлга кузгалган.

– Әйттем бит мин сиңа, әйттем бит, жир йөзләрендә әйбәт кешеләр дә бар дип, Габдрахман! Инде беттек, мәңгелеккә аерылдык дигәндә, тагын кавыштык. Рәхмәтләр жаусын ул Балыккының игелекле бәндәсе Рәфәгатькә. Әби-бабаларына безнең кылган догалар барып ирешсен. Болай булгач, исән калырбыз. Шөкер, кавыштык, – дип, улының жылкәсеннән шәлләрен салдырды.

Вагон шыплап тулган. Хатын-кызлар кереп тулганнан соң да әллә никадәр ир-атны төяделәр. Болары дин әһелләре иде. Муллалар, имамнар, түбәтәйлә яп-яшь егетләр. Хатын-кызлар белән шыгрым тулы вагонда ир-атлар кайда урнашырга белмичә, аптырап калды. Хатыннар, кысыла-кысыла бер яккарак жыелышып, ир-атларга урын бирде.

Поезд соң гына, көн инде кичкә авышкач, әллә ничек моңсу, сагышлы итеп кычкыртты да, пошкыра-пошкыра, ухылдап-ахылдап кузгалып китте. Тәгәрмәчләр тук-тук, тук-тук дип зарланып тәгәрәделәр.

– Йа Раббым, кайларга китеп барабыз без? Исән-сау әйләнеп кайтулар насыйп булырмы? – дип, туган жирләре белән сабуулашты куылганнар. Йөрәкләре кысылып-кысылып куйды, жаннары сызлады.

«Күбегез әйләнеп кайтмаячаксыз. Мин сезнең күбегезне башка мәңгә күрә алмаячакмын. Сау булыгыз, кардәшләр, безгә рәнжеп китмәгез» дип, мәхбүсләр белән хушлашкандай булып калды Казан каласы.

Бәхил булыгыз, туганнар!

Котдус картның балалары Габделәхәт, Габделкаюм, Зәкиябану, биштәрләрен асып, Казан ягына таба атладылар. Пәһлевандай озын буйлы, киң жылкәле абыйлары янында әнисе Нәзифә шикелле жыйнак гәүдәле Зәкиябану бала кебек кенә күренә иде. Үрне менгәндә, тәмам хәлдән тайды. Житмәсә, биткә бәрәп яуган яңгыры да желеккә төшәрдәй салкын. Әллә салкыннан, әллә өйләрендә булган шундый тамашадан, эти-әнисенен сәкенәң ике ягына утырган килеш елашып калуларыннан балаларның үзәкләре өзелде. Исән-имин күрешүләр насыйп булырмы? Алда нинди язмыш көтә? Калада килеп туктардай туганнары да, танышлары да юк бит аларның.

Юеш киёмнәре инде тәннәренә ябышты. Абыйлары бер атлаганны уналты яшылек Зәкиябану ике атлый. Ярый әле апасы Галиябану кияүгә чыгып өлгерде. Жизнәсе Рәхимуллa ятим булгач, аларга кагылмадылар. Аллага шөкер, аларның торыр почмаклары, нарат сагызы исе аңкып торган өр-яңа йортлары бар. Абзар-кура тулы мал – башка чыкканда, Котдус карт биреп чыгарган башмак тана, сарыклар, кош-корт.

Ә Зәкиябану коеп яуган көзгә яңгыр астында абыйлары белән, калтырана-калтырана, тәмам өметсезлеккә биреләп, караңгылыкка таба атлый. Алда, әйтерсең лә, мәңгә таң атмаслык, очы-кырые күренмәгән караңгы төн!

Күк йөзәндә бер йолдыз әсәре күренми. Бары тик тоташтан туктамыйча яуган яңгыр гына. Әле шуның өстенә жиле дә каршы исә, жанны кисә.

Ни өчен алар, туган илләреннән, эти-әниләреннән аерылып, юньле кеше этен дә чыгармаслык төндә билгесезлеккә таба атлап качып китеп баралар? Зәкиябануның әле яңа балалыктан чыгып килүче йөрәге менә шуны аңлый алмый. Ул үзен белә башлаганнан бирле гел эшләде бит: абыйсының балаларын карашты, идән-сәке, кер юды. Кышкы озын кичләрдә бәйләде, чикте, киндер тукуды... Үсә төшкәч, кыр эшләре... Авыл жирәндә эшне санап бетереп буламыни? Шулай ук чиләнә-чиләнә эшләгән абыйлары һәм Зәкиябану бүген авылдан чыгып качтылар. Чөнки кичә төнлә, инде кеше йоклап беткәч, Тырлыйн Хәсән Котдус картка килеп әйткән (ул, авыл активы булса да, Котдус нәселен якин итә иде):

– Котдус агай, төнлә балаларыңны чыгарып жибәр. Бүген камунислар жыелышында Себергә сөрелүчеләр ыспыйсыгына синең өч балаңны да керттеләр. Камунисларның шул карарын ишетүгә, тиз генә чыгып сыздым да, инеш буйлап кына сезнең бакча артына килеп, кача-поса бакчагызга сикердем. Алар кизү торучыларны билгели калдылар. Мин менә сезгә чаптым. Сак була күрсеннәр, авыл уртасыннан бармасыннар, Урыстау итәгеннән китеп юк булсыннар. Мин әйткәнне, зинһар, кеше-карага әйтә күрмә, Котдус агай, үземне дә, гаиләмне дә бетерерләр, – дип килеп әйткән дә үзе шунда ук бакча артына караңгылыкка чумган.

Тырлыйн Хәсәнне озаткач та, Котдус карт йоклап яткан балаларын, хатынын уятты.

–Тиз булыгыз, яңгыр коеп ява, өстегезгә жылы киёмнәр, кожан киегез дә чыгып китегез. Казанга таба юл тотыгыз. – Аннан карчыгына: – Сиңа әйтәм, тиз генә ашарларына ризык эзерлә. Биштәрләренә күбрәк итеп ипи, ат казылыгы сал, – диде дә, каударлана-каударлана, балаларына жыенырга

булыша башлады. – Хәсән сак булырга кушты, камсамулларга кизү торырга кушканнар. Алар аяк киенгәнче, сез юк булыгыз.

Котдусның өч баласы биштәрләрен астылар да инеш буендагы таллыклар арасына кереп чумдылар.

Шул арада клуб ягыннан дөп-дөп итеп чабып килгән тавышлар ишетелде. Бу кизү торырга тиешле комсомоллар иде. Әле кичә генә, ваемсызланып, Нәфисәне качырган яшьләрне Шәрәфи эт итеп сүккән иде. Инде бүген, үз эшләрен жиренә житкерергә ниятләп, өчесе өч почмакка килеп постылар. Ә Гарәфи шомырт агачы төбөндәге эскәмиягә барып утырды. Шомырт агачының инде саргылт кызыл төскә кергән яфраклары, көзгә жıldән зарлангандай өзәлөп, жиргә коелалар. Тәүлек буге яуган яңгыр Гарәфинең болай да юешләнеп беткән кожаны өстеннән, әйтерсөң лә, чиләкләп ага иде.

– Шушы гына житмәгән, – дип, ул, муенына, тәнәгә агып төшкән салкын яңгыр тамчыларыннан чирканып, кожан башлыгын күтәрәп куйды. – Нәрсәгә дип, бәбкә алырга килгән тилгән күк, кеше ишек төбөндә интегеп утырам инде? Яңа блач төзәр өчен үзәңне корбан итәргә, йомшак түшәкләр өстендә жылы юрганнар ябынып ятасы урынга катып-өшөп, бу контрларның, байларның ишек төбөн саклап утырырга кирәк. Шуннан башка хәерчеләрне яклы торган блач төзөп булмый. Әнә, кичә дә хәлфә кызы юкка чыкты. Качырды инде ул кызын, мәчет козгыны. Күрмәдем, белмәдем, дигән була. Үзәбездә инде, кичтән үк капка төпләрендә кизү торасыбыз калган. Кая гына китеп олакты, белмәссөң. Авыл халкы, үзәң үзәңгә үтәргән, ди. Ярар, бер дошманга кимрәк булыр. Тик Шәрәфи райуннан бик бетеренеп кайтты. Анда әйткәннәр, ди, тагын шундый апләшныс ясасаң, үзәңне Себер жиберәбезд, дигәннәр, ди. Коты очкан Шәрәфинең. Камсамулларны эттән алып эткә салды, билләһи! Мин сезне ник туганыгызга үкәнерлек, жир йөзләрендә яшәмәслек итәм, ди. Татарчалап, урысчалап сүгәнә.

Гарәфи берәз тын утыргач, тагын карт шомыртка карап, күңелен бушатты.

– Мин сине, диде Шәрәфи, самогон, сарымсак исләре аңкытып, үземнең заместителем итеп куям. Синнән менә дигән камунист чыгачак. Менә бу мәчет козгыннарын, кулакларны юк иткәч, авылга мин хужа булачакмын, ә син минем беренче памушникым булырсың. Миңа синең кебек каты куллы, халык дошманнарына аяусыз ярдәмчеләр кирәк. Котдуслар капка төбөн дүрт күзләп саклагыз. Әгәр чыгып качсалар, миңа хана! Минем партбилетимны алачаклар. Райунда шулай дип, бик каты итеп әйтеп кайтардылар. Әле төнлә үзем дә Котдуслар ихатасын бер әйләнеп узармын, пүсттә торучыларны тикшереп кайтырмын, – диде дә Бикәмәтләр тыкрыгына таба атлады.

– Хәзер Шәрәфи рәхәтләнеп, жылы өендә гырлап йоклап ята торгандыр, – дип, әллә үз-үзә белән, әллә шомырт белән сөйләште Гарәфи, Котдусларның жан әсәре күренмәгән караңгы тәрәзәләренә карап.

Котдус карт исә алгы якның тәрәзәләреннән шомырт төбөндә шәйләнгән шәүләне күзәтә-күзәтә, үз-үзә:

– Утырыгыз, әйдә, утырыгыз, минем балаларыма гына туңып, калтырап, яңгырда чыланып юлга чыгып китәсе түгел, сез дә көзгә яңгыр астында күшегеп, үләксә саклаган козгын кебек утырыгыз әле, – дип сөйләнде дә, сөенеп, нәфел намазын укырга утырды. Үзәң балаларын коткарган Тырлыин Хәсәнгә, аның эти-әнисенә, гаиләсенә озын-озак итеп теләкләр теләде. Аннан

соң: – Йа Раббым, бу камунислар арасында да адәм рәтлеләр бар икән. Болар, динем өчен түгел, көнем өчен дип, бу имансызлар арасында йөриләрдер, күрәсен, – дип ахылдап-ухылдап, карчыгы Нәзифә янына барып ятты.

Нәзифә йокламый иде.

– Саклыйлармы, Котдус, әйдә, сакласыннар! Рәхмәтләр яусын Хәсәнгә, ни теләсә, шуны Аллаһ йөрер юлларына чыгарып куйсын! Балаларымны Себер газавларыннан коткарды. Әгәр ул килеп әйтмәгән булса, бу Аллаһ каргаган гөнаһ шомлыклары килеп житкән булсалар, нихәлләр итәр иден? Хәлфәләргә сөргәндәге тамашаны күрдөң бит, Фәгыйлә түти әле дә аңсызланып ята, ди. Алар да, безнекеләр күк, көзгә яңгыр астында гаиләләре белән кубарылып чыгып киттеләр. Юлларында фәрештәләр юлдаш булсын инде, Раббым, бер Аллам! Зәкиябануым тунгандыр инде, аягына киертергә яңа галушымны да таба алмадым. Вакыты бигрәк тар булды бит, каушавымнан кожан эченнән кияргә камзул да бирергә өлгөрмәдем. Туңар инде жаным, күшегер инде балам. Үпкәсә кабармаса жарар иде. Сиңа әйтәм, әле кая барып життеләр икән? Күкчәне узганнардыр инде. Урманга кереп барышларыдыр, – дип, ул сулкылдап елап жибәрде.

– Юк, Нәзифә, алар Күкчәгә кереп тормаслар. Мин аларга, Галиәскәрләр тыкрыгынан борылып, Кәвәлгә таба атларга куштым. Көндөз урман эчләтеп барырлар. Ял итәргә Тау иле Жәмиләләргә туктарлар. Әйбәт кешеләр алар, киём-салымнарын киптереп, чәйләп алсалар, әйбәт булырые. Юлларына хәйран гына акча да бирдем. Яңа Бистәдә Шәйхелисламга керерләр, мин аның белән таныш. Бер жәе чыгар әле. Әгәр эзли башласалар, Казаннан ук чыгып китәргә кирәк булыр. Нишләмәк кирәк, карчык. Безнең күп яшисе калмады, балалар исән булсын! Әле менә шуңа сөенәм: Рәхимулла белән Галиябану авылда. Ничек булса да яшәрбез, Ходай ташламаса, бүре ашамас. Тик менә йөрәкнең генә рәте юк. Нәй, бетте лә йөрәк, нәй, таланды ла!

Таң атканда гына йоклап киттеләр. Башлары аңкы-миңке килеп, күзләренә таң алды йокысы эленгән генә иде, кинәт каты итеп ишеккә бәрделәр.

Котдус ак эчке күлмәк-ыштаннан гына ишеккә килде.

– Кем бар анда, нәрсә таң тишегеннән кеше мазасызлап йөрисез?

– Ач, Котдус, сөйләшсә бар. – Бу Шәрәфи тавышы иде.

– Сүз сөйләр өчен көн беткәнме сиңа? – дип, карт сукрана-сукрана, ишек келәсен күтәрде. – Әле этәчләр уянмаган, ни эшегез төште тагын?

– Бар, балаларыңны уят, аларны кәнсәгә өчесен дә чакырдылар. Себер жибәрергә дип боерык чыкты, – диде Шәрәфи, йөзенә мыскыллы елмая чыгарып. – Күп яшәделәр байлыкта, эзрәк Лаеш шулпасы эчеп кайтсыннар.

– Минем балаларымны син байлыкта яшәтмәгәнсендер ич. Ач-ялангач булмасыннар өчен, алар үзләре көнне төнгә ялгап эшләделәр. Башка кешеләр кебек, арт якларына кояш төшкәнче эче бал, көмешкә эчеп, йоклап ятмадылар.

– Теләңә салынып тор әле монда, салып торып жиффәермен, – диде Шәрәфи һәм гайрәтләнеп, итекләрен дә салып тормыйча, алгы якка узды. Итекләреннән аккан пычрак Нәзифә түтинең үзе суккан паласларында, күкәй сарылары кушып сап-сары итеп юган идәнәндә кара эз булып пичәтләнеп калды. Олы якта караңгы иде. Шәрәфи, атылып мич кырындагы кучкарда янып торган жиделе лампаны алып, кире әйләнеп керде дә катып калды.

Урын-жирләр пөхтә итеп жыеп куелган, мендәрләр өстенә кулдан бәйләнгән челтәрләр ябылган, ә балалар юк!

Шәрәфи Котдуска ябышты.

– Кая балаларың, әйт, кабахәт?!

– Соң кичә, хәлфәләрне кугач, алар артыннан ук чыгып киттеләр ләбаса. «Әти, без Донбасс ягына китәбез. Анда нинди дә булса эш табылыр әле. Олы Мәтәскә авылыннан әллә кем, Гыйльфан диме, шул Донбасстан кунакка кайткан, анда күмер чыгарырга эшчеләр житми икән. Жаңа блач төзәргә күмер кирәк», – дип, өчәүләшеп чыгып киттеләр. И Шәрәфи туган, балалар безне тыңлап торамины, аларның үз туксаны туксан. Әле менә, анда баргач, камсамул булабыз, диләр, аннан соң – камунис. Алар инде пуезга утырганнардыр. Чуен юлдан баралардыр. Инде юллары хәерле була күрсен! Усал-мотагайларга очрап харап була күрмәсеннәр, диюем. Зәкиябануыбыз жәл, тегеләре аякларында нык басып торалар инде. Өнә, Габдрахман хәлфә кызы үзен-үзе үтергән, диләр бит, – дип, Котдус сәке читендә туктаусыз үксеп елап утырган карчыгы янына барып утырды. – Елама, карчык, нишлисез инде, камсамул буласылары килсә, булсыннар. Заманасы шундый булгач, алар безнең закун белән яшәмәсләр инде. Әйдә, бер кайтырлар әле. – Ниме соң, иртәнге чәйне эчтегезме? Сиңа әйтәм, Нәзифә, бар, самавырыңны жырылатып жибәр. Кунаклар белән гөрләшә-гөрләшә чәй эчәребез, – дип елмаеп, Котдус Шәрәфигә карады.

– Үзең эч, чәй кайгысы жук әле монда. Өченче көн берсе чыгып тайды, хәзер тагын өчесе. Мин җавап тотасы бит, мин – галавный, – дип, Шәрәфи ишеккә китереп типте. Гомердә мондый хәлне күрмәгән ишек шапылдап ачылды да тын гына ябылды. Тик Шәрәфинен итегеннән төшөп калган кап-кара эз, пичәтләнеп, ишектә дә калды.

– Рәхмәт яугыры! – диде Котдус, яулык чите белән авызын каплап утырган хатынына карап, – бу гөнаһ шомлыгы ничек яшәр икән?! Бу Шәрәфинен кыланышларын күр әле син! Жаңа блач килгәнче, аннан да жалкау, дәрәжәсез кеше бөтен Алансуда жук иде бит. Иң абруйсыз гаилә шуның гаиләсе иде. Инде менә Алансу халкының котын алып тора торган бер имансызга әйләнде. Белми әле ул, акылы яшь дисәң, инде чигә чәчләре агарган, алда ниләр күрсен белми. Аллаһ газизенә алып сыный ул. Ә бала кайгысы мәңгелек, дөнья белән хушлашканчыга чаклы йөрәгенә эчеттереп, әрнетеп тора. Мәңгелеккә кайткач, ничек җавап бирер? Мич башында эче бал эчетеп, эшнәләре белән сыйланып, тел астына тәмәке салып, мәчет тирәсенә аяк та басмыйча яши бит ул. Әле шул да кеше булып сөйләшә, рәхмәт жаугыры! Ничек әле, карчык, телемә «Донбасс» дигән, «балаларым камсамул була» дигән сүзләр килде. Алла сакласын, динсезләнеп йөри күрмәсеннәр. Аллаһны бар дип, кеше рәнҗетмичә яшәсеннәр. Камсамул булып, Аллаһны хурлап йөрсәләр, яшәп тә торасы жук. Жир йөзенә килеп, үз артыңнан намаз укымый торган, динне бар дип белмәгән дөһриләр калдырып китсәң, яшәп тә торасы жук, карчык.

– Алай димә, карт, безнең балалар кыйблаларын югалтмаслар. Нәселләре андый түгел, кемгә карап жүнсез булсын, ди, алар? Алла бирсә, барысы да әйбәт булыр әле. Йөргән юлларында фәрештәләр юлдаш булсын, – дип, Нәзифә карчык самавыр куярга кече якка кереп китте.

Ишегалдында этәч кычкырган тавыш ишетелде. Котдус карт, өстенә кожанын киеп, ишегалдына юнәлде. Яңгыр һаман ява. Ул йөзгә бәрәп яуган көзгә яңгырдан чирканып, кожан башлыгын күтәрәп куйды. «Бигрәк салкын ямьсез иртә. Балалар жеп бөртексез булганнардыр инде, туңганнардыр жаннарым. Кай тирәгә барып життеләр икән? Тау иле Жәмиләләргә барып житә алсалар, киёмнәрен киптерерләр иде. Инде авырып кына китә күрмәсеннәр. Юллары хәерле була күрсен», – дип борчылып, өенә әйләнеп керде.

* * *

Йөзембикәнәң – ак яулыклы әбинең – үзләре белән икәнән безардан гына абайлап алды хатыннар. Югыйсә поездга утырырга булышкан Балыклы егетенә: «Бу абыстай да безнең белән, аны да утыртсана», – дип, үзләре үк ялынып сораганнар иде. Күрәсен, ирләре, балалары белән кавышу шатлыгыннан әбине исләреннән чыгарып жибәргәннәрдер.

– Һай Аллакаем, әтисе, Йөзембикә абыстайның бер йотым суы гына коткарды бит мине. Өтермәндә һавасызлыктан тәмам бетерешкән идем. Сиңа әйтәм, аңымны жуеп, үләр хәлгә житкәнием. Рәхмәт жаугыры, Йөзембикә абыстайның азрак суы булган, шуны берәр йотым капкач, аннары соң... аннары соңы-ы-ы, – дип сузды каушап калган Зөһрә, – йөземә шул суны бөркегәч кенә аңыма килгәнмен. Сиңа әйтәм, сиңа әйтәм, менә таныш бул әле, бу Йөзембикә абыстай мәдрәсәдә кызлар укыткан, ә хәзрәте – указлы мулла. Менә бит, Аллаһ рәхмәте, хәзрәт тә бу вагонга туры килгән. Әйдәгез әле, әйдәгез, түрдән узыгыз, – дип, хәзрәтне үзләренең сәндәрәсенә чакырды. Барысы да, кысылышып, картка урын бирделәр. Хәзрәт, кысыла-кысыла, сәндәрә түренә кереп урнашты.

Тәрәзәләренә такталар кагылган вагон мәхбүсләр белән шыгрым тулы иде. Кайсылары – вагонның кырый-кырыйларына катлы-катлы итеп куелган сәндәрәләргә, кайсылары идәнгә жәелгән салам өстенә урнашып беткәч, тынып калдылар. Өллә ниткән хәвеф-хәтәр алдыннан була торган тынлык иде бу. Йөрәкнең һәрбер күзәнәге сызлап, сыкранып әрни. Мәхбүсләрнен башында бер уй:

- Кайларга таба чыгып китеп барабыз?
- Алда гомерләр нинди булыр?
- Илгә исән-имин кайтып булырмы?
- Раббым, сәфәрләребезне уңай итсәнә!

Һәрберсе, эчтән генә дога укып, поездның рельслар буйлап тәгәрәгән тәгәрмәч тавышына оеп баралар. Әйтерсәң алда жәннәт кебек тормыш булачак. Шулай, Казанның кысан, параша исе килеп торган сасы төрмәсеннән соң аларга алда барысы да яхшы булыр кебек тоелады? Адәм баласы гел яхшыны көтә, алда тормыш матуррак булыр дип өмет итә. Әйе, кешеләрне өмет яшәтә.

Әнә, ак яулыклы ак әби дә, хәзрәтенең ябык кулларына ябышып:

– Сиңа әйтәм, хәзрәт, йөрәгең ни хәлдә? Тел астыңа сала торган сәдәпләреңне югалтмадыңмы? Сине таба алмам дип шундый курыктым, котларым калмады. Аллага шөкер, кавыштык тагын! – дип әйтеп куйды.

Хәзрәтнең көмешсыман ялтырап торган ак чәчләре өстендә кара кәләпүш. Йөзә – зәңгәрләнеп, күз төпләре күгәрәп эчкә баткан. Карашы дөньядан ваз кичкән, инде ни күрсәм – шул, дигән мәгънәне аңлаткан кыяфәткә кергән. Ул аптырап, Йөзембикә карчыкның юлдашларына карады да:

– Әссәламегаләйкүм, кардәшләр! – дип, акрын гына исәнләште. Кайчандыр кечкенә генә итеп пөхтәләп сөннәтләгән сакал-мыегы матур гына булгандыр, тик инде ничә көннәр кырынмаган йөзен ап-ак чаларган төк баскан.

– Хәзрәт! – диде Йөзембикә карчык, – сәдәбең дә булышмыймыни соң? Сәдәп кабып куйсаң, хәлең яхшыра иде бит, әллә ул да булышмый башладымы? – дип бимазalandы.

– Алып калдылар шул, карчык, төрмәгә кергәндә үк. Үтенепләр сорадым. Шушы сәдәпләрсез яши алмыйм мин, оланнар, йөрәк беткән. Аллаһ хакына бирегез, зинһар, тия күрмәгез, дип ялындым. Берсе, яшрәк кенә сакчы: «Күрсәтермен мин сиңа Аллаһны, мәчет күсесе!» – дип, алагаемга башыма китереп сукты, мәтәлеп жиргә килеп төштем. Әллә тимер белән орды инде имансыз. Шул минутта ук башыма тавык күкәе чаклы шеш килеп чыкты, әле дә сызлап тора. Күңелем болганып, косасы килә. Сулыш алулары бер әжәл инде, шулкадәр хәлем авыр.

Габдрахман хәлфә вагон тутырып утырган мэхбүсләргә карап торды да күршесендәге Габделхак хәзрәткә дәште:

– Хәзрәт! Юл озын, авыр булачак. Күрәсеңме, вагон почмагына зур параша чиләге куйганнар. Әнә, бер татар хатыны, хажәтен үтәргә оялып, чиләк тирәсендә әйләнә. Без, мал вагонында барсак та, кеше булып калыйк. Берәрсендә пычак-мазар булса, вагонның идәннен чокып тишеп, хажәтханә сыман әйбер ясарга кирәк. Аннан соң чаршаусыман итеп чүпрәкләр белән каплап куйсак та яхшы булыр иде. Яшәү булгач, хажәтханәсе дә кирәк. Ничекләр итеп ул хажәтне бөтен халык алдында үтисен, ди! Оят бит, хәзрәт, тән ояла, жан тартына. Бигрәк тә хатын-кызларга уңайсыз. Ничек тә үткен тимер табасы иде. Кечкенә пәке белән калын вагон идәннен тишеп булмас ул. Шуңа озынрак пычак кирәк.

– Каян табасың инде аны... – булды Габделхакның жавабы.

– Жәмәгать! – дип торып басты Габдрахман, – берәрегеңдә пычак-мазар юкмы? Вагон идәннен тишеп, хажәтханә сыман әйбер ясыйсы иде. Күрәм, монда мөселман кардәшләр күп. Үзегез беләсез, ире-хатыны, баласы-чагасы бергә барабыз. Юлыбыз озын булачак. Ничек тә, кешелегебезне югалтмыйча, бер-беребезгә мәрхәмәтле булып, Себерләргә барып житәргә язсын! Хатын-кызларыбызга бигрәк уңайсыз лабаса.

Вагондашлар арасында кузгалучы булмады. Мифтахетдин генә, оекбаш кунучыннан әлегә дә баягы кызыл сөяк саплы пәкесен чыгарып:

– Габдрахман, менә бу пәке белән чокып карамыйбызмы? – дип, пәкесен Габдрахманга сузды.

– Юк, Мифтахетдин, идән таза, калын тактадан эшләнгән. Бу уенчык белән генә булдырып булмас, калынрак пычак кирәк булыр. Юктыр шул инде, берсе дә пычак алып керә алмагандыр. Төрмәгә кергәндә тентеп, бар булган әйберләргә алып калдылар бит. Кешеләрнең ыштаннарын салдырып, арт якларына кадәр тикшерделәр. Кешене шуның кадәр түбәнсетергә, рәнжәтергә ярыймы инде?! Кая анда пычак хәтле пычак алып керү!

– Әйтегезче, берәрегеңдә нинди дә булса озын тимер яисә пычак юкмы? – дип кабатлады хәлфә. Вагонда тынлык иде. Беркем бер сүз дәшми. Габдрахман да: – Бер дә булмаса, параша чиләге кырыена чаршаусыман нәрсә элеп куйыйк, тик аның чүпрәген каян табасың? Ничек булса да

бу мәсьәләне хәл итәсе иде бит, – дип, өметен өзеп, кысыла-кысыла, үз урынына барып утырды.

– Туктагыз әле, – диде Йөзембикә абыстай. – Менә миндә хәзрәт белән икебезгә дип әзерләгән кәфенлек бар иде. Шушы көнгә чаклы саклый алдым. Андый-мондый безнең белән ул-бу хәл булса, ничек тә жирләрсез әле, – дип, төенчегеннән ак бәздән тегелгән ахирәт күлмәкләре чыгарды. – Мин инде аларны үзөбезгә үлчәп тегеп тә куйган идем, – дип, кәфенлекне Габдрахманга сузды.

Ә Габдрахман:

– Абыстай... күнелгә авыр, – дип, Йөзембикә сузган кәфенлекне алмыйча торды.

– Ал, ал. Аллаһ жан биргәнгә жүн бирер әле. Без үлеп китсәк, күлмәк итәкләребезне юып булса да, кәфен тегәрсез. Ничек булса да, җаен табарсыз. Аллаһ кичерер, бәбкәм, үзөбез теләп алган язмыш түгел. Безне мондый хәлләргә төшергән адәмнәр җавап тотар, – дип, этә-төртә соңгы сәфәргә дип әзерләп куйган, үзенә, хәзрәтенә үлчәп теккән ахирәт күлмәкләрен Габдрахманга сузды.

Хатын-кызлар Габделхак хәзрәт кәфенлеген сүтеп, чаршау сыман нәрсә ясап, вагон почмагына элделәр. Артып калганын Йөзембикә карчык төенчегенә кире тыгып куйды.

Каршы яктагы сәндәрәдә аякларын салындырып утыручы түгәрәк йөзле, чәчен пәке белән кырып алган зур гәүдәле адәм, сөзеп, Габдрахманга карап торды да, күн итек кунычыннан чүпрәккә төреп тыгып куйган нидер чыгарып, әллә ничек кенә бер төймәсенә басты. Аннан ялт итеп ялтырап торган пычак атылып килеп чыкты. Соңыннан, урыныннан торып, кешеләр өстенә басмаска тырышып, кәфенлек белән бүлеп куелган параша чиләгенә таба атлады һәм, үзе чамалап, вагон почмагының идәннен каезлый башлады. Идән калын такталардан ясалган, такыр башына кара бәрхет түбәтәй кигән адәмнең дың-дың итеп тактага бәргәнә, тәгәрмәч тавышына кушылып, бөтен вагонга ишетелә. Үзе пычак белән идәнне каезлый, үзе нидер сөйләнә, кемнеләр сүгәме?

Вагонда тынлык урнашты. Беркем бер сүз дәшми. Барысының башында, бу нинди адәм, ничек итеп төрмәгә зур пычак алып керә алган, дигән уй. Димәк, сакчылар тарафыннан тоткыннар янына махсус куелган. Бу адәм төймәсенә басуга атылып чыга торган пычагы белән... Алла сакласын!

Шактый вакыттан соң Габдрахман, идән каезлаучы янына килде.

– Кая, кардәш, арыгансыңдыр, мин дә маташып карыйм әле. Чиратлап каезлап карыйк, – дип, пычакны сорап алды.

– Атың кем синең, туганай, исемең кем? Мин Габдрахман атлы булам.

Такта идәнне шактый гына каезлап, маңгаена, кып-кызыл йөзәнә бөрчек-бөрчек тир тамчылары бәреп чыккан кырык яшьләр тирәсендәге ир Габдрахманга кара күзләре белән сөзеп карады да:

– Фәрит, – диде. Тавышы калын, әллә ниткән тамак төбеннән чыккан гырылдавык иде.

– Фәрит кардәш, ничек кенә әле бу коралны алып керә алгансың?! Аллаһ ярдәме белән бу эшнә башкарып чыга алсак, бер мәсьәләне хәл итеп бетерер идек. Аллаһка тапшырдык.

Фәрит дигәннәре сүзгә кушылмады, акрын гына атлап, үз урынына барып

утырды да тынып калды. Бу әллә ниткән сәер адәм иде. Каударланмый, кыбырсымый, үзалдына караган да тик утыра яисә сөзәргә килгән үтез кебек, күзең карап тора.

Габдрахман янына яшъ кенә бер егет килде дә:

– Кая, абый, арыгансыңдыр, азрак мин чокып карыйм, – дип, пычакны сорап алып, тиз-тиз идәнне каезлый башлады. Аны Камил алыштырды. Шулай берсен-берсе алмаштыра-алмаштыра каезлый торгач, вагон идәнәндә түгәрәк уем хасил булды. Идән тишелгәч, тәгәрмәч тавышлары ачыграк ишетелә, тук-тук, тук-тук дип, чигәләргә китереп бәрә иде. Инде ни хәлләр итәрбез, ничекләр генә итеп яшәрбез дигән уй жаннарын, йөрәкләрен телгәли.

– Жәмәгать, – диде Габдрахман, – күрәсезме, бергәләп тырыша торгач, бу бик мөһим мәсьәләне бик тиз хәл иттек. Бердәмлек кирәк. Әгәр Себергә барып житкәч тә күмәкләшеп, бер-беребезгә булышып яшәсәк, авырлыкларны жиңәрбез. Әгәр аерылышып, таралышып бетсәк, безгә бик авыр булачак. Без монда күбесенчә мөселманнар. Бер-беребезгә булышып, барасы жиребезгә барып житкәч тә, күмәк булсак, безгә жинелрәк булыр. Аннан соң тукталышларда чаршауны жыеп куеп, идәнәгә тишекне дә каплап кую зарур булыр. Ник дисәгез, хөкүмәт милкенә зыян салуны гафу итмәсләр. Параша чиләге дә дөм буш булмасын, сакчыларга сиздермәскә кирәк.

* * *

Най-най! Бу юлның очы-кырые бармы икән? Инде ничәнче тәүлек баралар, тынчу, тын алу мөмкинлеге юк. Тоткыннар бер-берсенә сыенышып кысылганнар. Бер яктан икенче якка әйләнә дә алмыйлар. Ачлык, эчләре борып-борып авырта. Вагонга кергәндә, мәхбүсләргә каткан ипи белән кипкән тозлы балык өләшеп чыкканнар иде. Габдрахман: «Бу шыр тоз балыкны ашый күрмәгез, эчәргә су юк. Күрдегез бит вагонга барысы бер чиләк су кертәләр, интегерсез», – дип ныгытып әйтте ләбаса. Ләкин тоткыннар ач һәм соңыннан ни буласын аңларлык хәлдә түгел иде. Шатыр-шотыр итеп каткан тозлы балыкны кимерделәр. Күп тә үтмәде, эчәселәре килеп, интегеп, телләре аңкауларына ябышты. Күз аллары караңгыланып, һавасызлыктан, сусаудан кайберләре аңнарын ук жуя башладылар. Вагон ишегенә дөбер-дөбер итеп типтеләр: «Су бирегез, су, дайте воду!»

Тик поезд бер көйгә тукылдап бара да бара. Кайчагында берәр станциягә туктый. Бер-ике тоткынны параша чиләген түгәргә алып чыгалар һәм бер чиләк су кертәләр. Бөтен вагонга бер чиләк су! Һәм тагын берәр кисәк каткан ипи, шул ук шыр тозга каткан балык. Ул бер чиләк суны тамчысы да түгелмәсен дип тигезләп бүләләр. Тоткыннар бер-берсенә карата мәрхәмәтле. Бер кат авызың пешкәч, салкын суны да өреп кабасың икән. Тозлы балыкны ашаучы юк.

– Безне газаплау өчен кертәләр инде бу балыкларны, – дип куйды бертуктаусыз йөрәген тотып сыкранып баручы Гаделхак хәзрәт. – Балык керткәнче, күбрәк су кертсеннәр иде, – дип, кипкән иреннәрен коргаксыган теле белән ялап куйды. Аннан: – Каһәр төшкерләре, ничек итеп халыкны интектерәләр бит. Ни өчен, нинди гаепләре бар адәмнәрнең? Аллаһтан да курыкмыйлар? Йа Раббым, үзең кичер бәндәләрене, – дип, авыр сулап, күзләрен йомды. Хәзрәтнең сөйләшерлек тә хәле юк иде.

Зөһрә исә, һавасызлыктан, сусаудан тәмам интегеп, аңкы-миңке килеп ята. Йөрәк астында баласының тибенгәнән дә сизми. Ул әллә төш күрә, әллә бу дөнья белән хушлашып, теге дөньяга мәңгелеккә китеп бара.

Имеш, челтерәп аккан Ялантау чишмәсенең улагына иренен куйган да тешләрен камаштырырлык салкын шифалы су эчә. Һәм, күкрәген тутырып, мәтрүшкә, әрем, әллә ниткән чәчәк исләре килеп торган саф һава сулый.

Әнә, ул – Чакрак тау ягыннан искән жылларда чәчләрен тузгытып, яланаяк, яшь колыннардай йөгереп йөрүче, Айба тау буйларында каз бәбкәләрен саклаучы нәни кыз бала.

Әнә, ул – көянтәсенә алмалы бизәкләр төшерелгән чиләкләр асып, суга баручы яшь гашыйк кыз. Ө чишмә буенда аны сөйгәнә – Габдрахманы көтә.

Әнә, ду китереп туй итәләр. Һәм бер-бер артлы балалары туа. Тук, рәхәт тормыш...

Ялантау чишмәсе жырлый-жырлый челтерәп ага да ага. Зөһрә саф чишмә суын туктый алмыйча эчә...

Ө поезд бара да бара. Ничә көн, ничә төн һаман бер аваз – тук-тук, тук-тук... Чишмә челтер-челтер ага да ага. Куенында Рәшит шыңшый:

– Әни, су, су!

– Улым, әнә бит чишмә, авызыңны улакка куй да рәхәтләнеп туйганчы эч, балам. Без барган жирдә чишмә буламы әле, юкмы? Юктыр, ул жирдә мондый тәмле сулы чишмә булмас. Туйганчы эч, балам, – дип кабатлый хатын.

– Сиңа әйтәм, саташасың! Уян әле, Зөһрә.

– Әтисе, әле Ялантау чишмәсенең суын эчә идем. Ул су шундый да тәмле. Ник элек без ул суның кадерен белмәдек икән?!

Рәшите, ялангач калып, тирләп-пешеп йоклап ята. Һавасызлыкка, эссегә чыдый торган түгел. Иреннәр чатнап канаган, тел әйләндереп, сүз әйтерлек хәл юк.

Зөһрә акрын гына хәлфәгә дөште:

– Сиңа әйтәм, никтер Әминәбезнең йөрәген сизмим, исәнме икән ул, әтисе?

– Түз, әнисе, – диде Габдрахман, Зөһрәнең яңакларына ябышкан юеш чәчләреннән сыйпап. – Түз, жаным, беләм, хәлең авыр, ничекләр генә булышыйм сиңа?!

– Курыкма, мин түзәрмен, тик син үзеңне сакла. Әгәр мин китеп барсам, балаларны ничек булса да саклый күр, зинһар. Мин бу баламны таба алмам кебек, Габдрахман. Әминәбез минем эчемдә үк үлде бугай.

Кичә өч кеше үлде, станцада туктагач сөйрәп чыгарып ташладылар. Баласы үлгән чуваш хатыны вагон почмагына сыенган да, әллә елый, әллә шыңшый. Үле баласын поезд туктаганчы күкрәгенә кысып барды. Башта улап-улап елады. Аннары үзләренчә дога укыды. Поезд туктагач, баласын куеныннан көчкә сөйрәп алдылар. «Кансызлар, жәлладлар! Бирмим баламны!» – дип ачыргаланды ул. Портупейлы бер солдат аңа бар көченә китереп типте. Сыны катты хатынның. Бик озак тын ала алмыйча торды. Аннары тагын: «Степан, Стёпушка, сынок!» – дип, күпме үкседә! Әлегә тавышы тынып тора, арып йоклап киткәнме?

– Әгәр мин үлсәм, син, илгә кайтып, Нәфисәбезне эзләп тап, яме! Энеләре белән арасы өзелмәсен, яме, әтисе! Вәгъдә бир миңа, кызыбызны

эзләп таба күр! Кайларда гына интегеп йөри икән балам? Ялгыз торналардай аерылып калды. Солтангәрәй эзләп табып өйләнешсәләр генә ярар иде.

– Нәрсә сөйлисең син? Нинди үлү, ди ул?!

– Юк-юк! Мин болай гына. Үлөп эчәсе килә. Әгәр берәр чишмә тирәсенә төшсәк, чиләге белән су эчәр идем. Чиләге белән. Әле төшемдә чишмә суы эчтем. Ялантау чишмәсенә улагына иреннәремне куйдым да эчәм-эчәм – туймыйм, эчәм-эчәм – туймыйм, – дип кабатлап, Зөһрә ябык куллары белән күзләрен сөртеп, чатнап канаган иреннәрен сусызлыктан коргаксыган телләре белән ялап куйды.

– Габдрахман, мин алай-болай китә калсам, мине дә шулай кырга чыгарып ташларлар инде. Әй жаным, жәсәдемне ләхеткә куючы да булмас. Вагоннан сөйрәп чыгарып аткан мәетләр кебек. Мин дә ялгыз чит жирләрдә, чит илләрдә, козгыннарга ризык булып аунап ятармын. Аллаһның каһәре төшкән язмыш. Нинди тормышны жиимерделәр бит! – дип, Зөһрә туктый алмыйча үксәде. – Жаннарым минем! – дип, Рәшитнең юеш башыннан сыйпады.

– Әни, – диде кырыенда гына әнисенә сыенып яткан Камил. – Менә минем кружка төбөндә бер генә йотым су калганы, мә әле, әни, иреннәреңә тидереп ал, эзрәк хәл керер.

– Жук-жук, улым! Үзең эч, минем түзәрлегем бар әле. Сиңа үзеңне сакларга кирәк.

Камил торып утырды да баш очына куйган әлүмин кружкасын алып, әнисенә сузды.

Бер йотым су! Зөһрә, калай кружканы иреннәренә тидереп кенә алды да:

– Мә, балам, мин эчтем инде, монысын син кабып куй. Эзрәк хәл керер, – дип, улына кружканы кире сузды. Бу вакытта Камил тавышсыз гына үкси иде.

– Әни, әни! Син үлмә, яме! Ник син жыен кирәкмәгән сүз сөйлисең? Нинди үлү, ди! Әгәр син үлсәң, Рәшит нишләр, әти, мин?! – дип, Камил башын әнисенәң иңнәренә салды.

– Син, улым, йокламаган иденмени? Мин бит сине йоклый дип торам.

– Мин йоклаганда да андый сүз сөйләмә, әни. Аллаһның амин дигән чагына туры килер.

– Юк-юк, улым, башка сөйләшим. Үзем дә инде, балалар куркытып, әллә ниләр сөйләп утырам. Сезде калдырып китәләрме? Булмаганны, Ходай язмаганны! – дип, Зөһрә улының кара юеш чәчләреннән сыйпап алды. – Әй балакаем, Алансуның саф навасын сулап, челтер чишмәләренәң суын эчеп яшәр чагың да бит! Нишләргә соң, ниләр эшләп була? Язмышыбызга шулай язылгандыр.

Йөзембикә абыстай хәзрәтенә хәле көннән-көн авырайганын, тиздән китәсен чамалый. Йөрәк авырулы Габделхак хәзрәт поездга утырганнан бирле беркем белән берни сөйләшмичә, башын аска иеп баруында булды. Иреннәре күгәрәп каткан. Агарган йөзе, ап-ак сакал-мыегы аны Хозер Ильяс кыяфәтенә керткән. Сулыш алганда, күкрәге иске гармун күреге кебек гыжылдый.

Ул карчыгы Йөзембикә абыстайны кулы белән ишарәләп, үзенә якынак чакырды.

– Сине күрә алмый китеп барам, бәхилләшмәдем дә дип борчылган идем.

Аллаһның бер рәхмәте, менә күрештек тагын. Төрмәдә мине тентегән сакчы, гөнаһ шомлыгы, дагалы итеге белән минем әжәл даруы итеп саклаган, приступ вакытында гына кабып куя торган сәдәпләремне изде, сытты, бетерде. Аннан соң үземә китереп орды. Егылган жиремнән көчкә торып бастым. «Сиңа нәрсәгә ул дару? – ди. – Болай да Себергә житкәнче катачасың, ичмасам бер имгәк ким булыр. Син үләксәдән Себердә ни тулк бар соң? Әрәмгә ашап ятарга анда синнән башка да кеше хәттин ашкан. Безгә якты киләчәк, социализм төзер өчен яшъ, гайрәтле кешеләр кирәк», – ди. Менә шуннан бирле рәтләнә алмыйм, Йөзембикә. Һәм... – дип туктап калды хәзрәт, – мин китәрмен инде. Себергә барып житәлмәм мин, үз хәлемне үзем беләм. Бу минем соңгы сәфәрәм, мәңгелеккә тоташчак соңгы сәфәрәм!.. Йөзембикә, мин сиңа риза-бәхил, син дә миңа бәхиллегенә бир инде, карчык. Рәхмәт сиңа, матур яшәдек. Ике ул үстердек. Улларыбыз, әлхәмдүлиллаһ, тәрбияле, инсафлы булып үстеләр. Өле дә ярый, Төркиягә озатып өлгердек. Аларны да бетерерләр иде. Китәрмен мин, Йөзембикә, бүген китәрмен.

– Ни сөйлисең, хәзрәт, нәрсәләр генә сөйлисең соң син?! Ничек булса да Себергә барып житә алсаң, анда саф һава, жиләк-жимеш дигәндәй, рәтләнәрсен, Алла теләсә. Ходай кушса, авылыбызга да әйләнәп кайтырбыз. Мә әле, аз гына су йотып куй, берәз хәл кермәсә. Бәхиллек дигәндә, бәхил, хәзрәт, мең кат бәхил. Рәхмәт сиңа, мине бәхетле яшәттең. Башка хәзрәтләр кебек, өстемә яшъ хатын алып кайтмадың, жил-давыл тидермәдең, ач-ялангач итмәдең. Аллага шөкер, бик бәхетле яшәдек.

Габделхак хәзрәт хәсрәтле күзләрен Габдрахманга төбәде:

– Кардәш, мин китеп барсам, Йөзембикәме ташламагыз, зинһар. Берүзе нишләп кенә бетәр карчыгым? Үз тирәгездә йөртә күрегез. Олы яшътә бит абыстаем, яше олы бит.

Габдрахманга ялварып төбәлгән яшъле күзләре зәп-зәңгәр иде хәзрәтнең. Яз айларында күктән тургай моңнары тамып торган, болытның әсәре дә булмаган күк йөзе кебек зәп-зәңгәр иде.

Сәндәрәдән балаларны идәнгә төшереп, хәзрәтне шунда сузып салдылар. Йөзембикә абыстай тулы ясин чыкты. Аның моңлы тавышы, йөрәкләргә үтеп кереп, вагондагыларның жаннарын айкады.

Үлем бар, ул янәшәдә генә икән. Кичә өч кешене станцада калдырдылар. Болар – шәһит үлеме белән китүчеләр. Бәлки әле, алар бу вагонда илләреннән, жирләреннән, туганнарыннан аерылып жәһәннәмгә китүчеләргә караганда бәхетлерәктер. Аларның инде ашыйсы да, эчәсе дә килми. Алар туйганчы Зәмзәм чишмәсенә татлы шифалы суын эчәләрдер һәм бер тамчы суга интегеп баручыларны кызганалардыр.

Аларның жаннары күбәләк булып күккә ашты. Аларның жаннары хәзер тоткын түгел. Гимнастёркаларын киң каеш белән буган, козырёклы кызыл билле фуражкаларын батырып кигән бәндәләр, эти-әниләрен, әби-бабаларын исләренә төшереп сүгенеп, кай жирләренә туры килсә, шунда приклад белән ормыйлар. Этләр, ажгырып, өсләренә ташланмыйлар. Һәм иң хурландырганы – шул этләр алдында тезләнәп торып, үзләренә ирлекләрен үтергән, бары тик Аллаһ каршында гына тезләнәп, намазда басып торган горур татар ирләре күз каршынан шыгыр-шыгыр итеп күн итекләрен киеп үтеп-сүтеп йөрүче вәхшиләрне күрмиләр.

Үлгәннәр инде горур кыяфәттә мәхбүсләр төялгән поездның ухылдый-ухылдый атналар бус барганын, жирдә калганнарны кызганып, күктән күзәтәләрдер.

Йөзембикә карчык туктамыйча дога укый. Ул еламый да. Сабыр гына инде төсә уңган күзләрендә дөнья җаме калмаган хәзрәтенә төбәлгән дә кулын гомер иткән хәләленең җыжылдап бер күтәрелеп, бер төшөп торган күкрәгенә куеп укый да укый. Шешә төбөндә аз гына калган суны тамчылап-тамчылап Габделхак хәзрәтнең авызына сала. Су тамчыларын инде хәзрәт йотмый да, алтын бәһасе тамчылар, сакал-мыек баскан йөзөнә тамып төшөп, күз яше кебек эленеп калалар да ябык йөзә буйлап тәгәриләр.

Хәзрәт, бу вәхши дөнья белән хушлашып, Йөзембикә карчыкны япа-ялгызын калдырып, мәңгелеккә китеп барды.

Поезд кайсыдыр станциядә туктады. Шалтыр-шолтыр йозак ачкан тавышлар ишетелде. Вагон ишекләре ачылгач, саф һава бәрәп керде. Тоткыннар күкрәк тутырып, саф һава суларга ашыктылар.

– Трупы есть? – дип акырдылар астан.

– Да, чөтөре чөлөвөкә.

Икә солдат менеп, беренчә мәетне аяк-кулларыннан тотып ишек янына алып килделәр дә вагоннан гына җиргә аттылар, төшөп тә тормадылар. Кемнәрнендер газизләре пычрак җир өстенә очты. Гәүдәнең лапылдап җиргә төшөп бәрелгәнә ишетелде. Аннан башка мәетләргә үрелделәр...

Габдрахман хәлфә белән Камил Хөзәр Ильяс кыяфәтәндәгә хәзрәтне күтәрәп, ишек янына алып килделәр. Хәлфә ялварулы тавыш белән:

– Мужно мы сами спустим, – дип, сакчының күзләренә төбәлдә.

– Вәләй, – диде сакчы, – вәләй давай. Нам лөгчә бөдөт. Төлькө нө вздума́й бөжәтә, – дип, портуҗеясенә төртөп күрсәттә.

Йөзембикә абыстай ишек төбөндә хәзрәтөн озатып калды. Ул вагон идәнөнә тәзләнгән дә Габделхакның әлө суынып та өлгөрмәгән гәүдәсен сыйпый.

– Габдрахман, мә әлө, мә, йөзөнә менә бу баш яулыгымны яп әлө, – дип, башыннан ак яулыгын йөлкөп алды да хәлфәгә сузды. Үзә яланбаш калды. Тузгыган ап-ак чәчләре вагон ишегеннән бәрәп кәргән җилдә җилфөрдәдә. Габдрахман белән Камил Габделхактын алып төшөп киткәндә торып басты.

– Бәхил бул, хәзрәт, сине кәфәнләп күмөп тә булмады. Бөз синең белән күкләрдә очрашырбыз. Җәннәтләреңнә әйлә хәзрәтемә, – диде дә сыгылып төштә.

Камил белән Габдрахман хәлфә Габделхак хәзрәтне берсә өстенә икәнчәсә аркылы килеп төшөп яткан, кайсының авызы, кайсының күзә ачык калган мәрхүмнәр янына сузып салдылар да күзләрен йөмдөрдөдө, башына Йөзембикә карчыкның ап-ак яулыгын капладылар.

– Бәхил бул, урының җәннәттә булсын, Габделхак Гатаулла улы... – Хәлфә, кыска гына дога укып өлгөрөп булмасмы дип, «Фатиха» сүрәсен укый башлауга, приклад түтәсә белән аркасына китереп ордылар һәм:

– Быстро в вагон, контра. Сам хочешь тоже рядом лечь?! – дип җикеренделәр.

Кинәт сугуга авыртудан чак-чак егылмыйча калган хәлфә вагонга «Фатиха» сүрәсен укый-укый мендә.

Йөзембикә сәндәрә читендә утыра. Әйтерсең, моңарчы хәзрәтен борчымас өчен тыелып торган күз яшлыерен үз иркенә куйган да дәръялар итеп ағыза иде.

Гөлжамал белән Зөһрә, абыстайның ике ягыннан кочаклап, тынычландырмакчы булып, нидер сөйлиләр. Тик Йөзембикә аларны ишетми, күзләрен бер ноктага төбәп тик утыра. Габдрахман аның янына килеп баскач, айнып киткәндәй, карашын хәлфәгә юнәлтте:

– Күзләре ачык калмадымы хәзрәтемнең? Күзләре йомык идеме?

– Йомдырдым, абыстай, битенә син биргән яулыкны каплап, жил очыртмасын дип, баш астына рәтләп бәйләп куйдым.

– Рәхмәт! Күзләре ачык калып, козгыннар чукуп алмасын дип курыктым.

Сакчы бер чиләк су кертәп куйды. Тагын кеше башына берәр кисәк чилә-пешләр кара ипи һәм шул ук тозлары өстенә чыгып, агарып торган балык бирделәр. Болай да тынчу вагонда сасы балык исе таралды. Кемдер поезд туктаган арада ачык торган хажәтханә чаршавын яңадан эләп куйды. Хәзрәтнең кәфенлегә, бәдрәф чаршавы булып, вагон почмагында эленеп тора. Яныннан кеше узып киткән саен агарып, жилфердәп китә иде. Указлы мулла Габделхак Гатаулла улы, Себер юлындагы станцияне узып, кырда үзенә юлдашлары белән бер рәттән юылмаган, ахирәт күлмәгә кидертелмәгән, күмелмәгән килеш ятып калды.

Габдрахман хәлфә хәзрәтнең рухына багышлап ясин чыкты, «Ихлас» тәбарәк сүрәсен укыды.

– Бәхил бул, хәзрәт, урының жәннәт түрләрәннән кылсын, – дип, барысы да дога кылдылар.

Бу тамашага шаккаткан Рәшит, күзләрен зур ачып, бу дөньяның ни икәннән аңламыйча карап торды. Аның үлем белән беренче очрашуы иде. Һәм шунда Зөһрә эченә кисеп-кисеп авыртуына түзә алмыйча бөгеләп төште.

– Габдрахман абзый, башланды, Зөһрәнең тулгагы башланды! – дип, Гөлжамал Зөһрә янында каударланды. – Хәзер, хәзер, Зөһрәкәем, табарсың, Аллаһ теләсә, котылырсың, – дип, әллә хатынны, әллә үзен юатты. Гөлжамалның бала таптырып караганы юк иде. Шулай да авылда үзә бала тапканда ничегрәк икәннән хәтерли. Ир-атларга икенче якка әйләнергә куштылар. Камил дә, энесен кочаклап, вагонның каралып беткән иске стөнасына таба борылды.

Мәңгә онытылмаслык булып тоелган бу газаплы сәгатьләр, минутлар...

Зөһрә иреннәрен канатканчы тешләп, кычкырмаска тырышып, биш сәгать азапланды. Чатнап, канап, яргаланып беткән иреннәре агарып кипкән, йөзә күм-күк. Кайчагында менә-менә бу каһәрләнгән дөньяны ташлап китәр кебек. Кап-кара чәчләре, тиргә манчылып, маңгаена, битләренә ябышкан. Инде тәнәндәге соңгы тамчы су – Зөһрәнең кыл өстендә генә калган гомерен саклап торучы зәмзәмнәргә тиң соңгы тамчы су да – тиргә әйләнеп чыгып бетте кебек. Гөлжамал белән Йөзембикә абыстай, хатынның хәлен жинәләйтергә тырышып, билән, эчен уалар. Баш яулыгын селтәп, йөзән жилләтәләр. Төрле матур сүзләр әйтәп юатмакчы булалар. Гөлжамал калай кружкадан Зөһрәнең авызына тамчылап-тамчылап су салып тора. Менә хатын күзләрен йомып тынып калды, сулыш алуы да сизелми. Вагонда үлем тынлыгы, бары тик тәгәрмәчләр тукуылдавы гына чигәләргә бәрә: тук-тук, тук-тук...

Габдрахман, хатыны янына килеп, чәчләреннән сыйпады да:

– Зөһрә бәгърем, ач күзеңне?! – дип, хатынының яңакларыннан сыйпап алды.

Зөһрә авырлык белән генә күзен ачты, әллә тирдән, әллә күз яшеннән озын кара керфекләре бер-берсенә ябышкан иде.

– Зөһрә, Зөһрә, аз гына тырыш, аз гына түз, – диде Гөлҗамал, хатынның иреннәренә су тамызып.

Вагонның кара, муртайган такталарына карап, иреннәрен тибрәтеп, әнисенә ярдәм итәргә тырышып, бертуктаусыз дога укып утыручы Камил Рәшиткә дәште:

– Син дә укы әти өйрәткән догаларны, син дә укысаң, әни тизрәк безгә сеңел алып кайгачак.

– Абый, мин эчтән генә укыйм инде. Кайчан туар икән соң бу Әминә? Абый, әйт әле, әни үлмәсме? Әминә тумаса тумасын, тик әни генә исән булсын. Мин инде ул кызны яратмыйм да. Нәрсәгә соң ул безгә? Нәфисә апай бар, син бар, мин бар. Миңа ул Сәлимә кебек чебен тимәс чер итәр елак кызның кирәге дә юк. Аның аркасында әни үлеп китәр дә, без ятим калырбыз.

– Ник булмаганны, тузга язмаган сүзләр сөйләп утырасың? Юраган юш килә ул, Алла сакласын!

Вагонда тынлык. Барысы да, үз уйларына чумып, дәшми-тынмый гына баралар. Тик Зөһрәнең акрын гына ыңгырашканы, вакыты-вакыты белән үксеп куйганы ишетелә. Һәм Гөлҗамалның үзәкләренә өзәрдәй әрнүле тавыш белән үкси-үкси, өзгәләнә-өзгәләнә:

– Аллакаем, никләргә генә безне шулай тилмертәсен, нинди гөнаһларыбыз өчен? Булышсана ахирәткәемә, булышсана, балаларын ятим итмәсәнә! – дип, Раббыга ялваруы.

Үзенә тыныч тавышы белән Йөзембикә абыстай Гөлҗамалга дәште:

– Гөлҗамал, алай бәргәләnmә әле, пәйгамбәребез сабырлыкны ярата. Табарсың, кызым, Аллаһ теләсә, котылырсың, – дип, Зөһрәгә борылды, – әйдә әле тагын бөтен көчәнне куеп бер көчән дә, яшәргә дип, туам дип талпынган Мөхәммәд өммәтен бергәләп дөньяга китерик әле.

Әйтерсең лә, әле генә хәзрәтен югалткан ябык кына бу әбидә, вагон тулы халыкны тынычландырырлык, «Алда нәрсә генә булса да, жиңәрбез, Аллаһ ярдәме белән жиңеп чыгарбыз!» дигән кодрәтле көч бар иде.

Зөһрә тир белән бер-берсенә ябышкан керфекләрен көч-хәл белән ачты да хәлфәсенә карады. Габдрахман калтырана-калтырана елый иде. Хатынның жанын, йөрәген айқап, хәләлен, ятим калсалар дип, балаларын кызгану хисе, үзен шушы хәлгә төшергән, кем икәнлекләрен дә аңламаган кабахәт бәндәләргә булган ачу-нәфрәт, барысы бергә кушылып, кинәттән аның жанына, тәненә яшисе килү көче кайткандай тоелды. Һәм барлык көчән, тәнендә инде сүнәм, инде сүнәм дип тамчы кадәр генә калган ихтыярын жыеп көчәндә... Шул минутта барысы да юкка чыкты... Яңа туган бала тавышы вагонны яңгыратты! Бу яшәү авазын ишетеп, мал вагонында бер-берсенә сыенып, туган якларыннан, туганнарыннан аерылып, газаплы Себер юлларыннан китеп баручы мәхбүсләр жиңел сулап куйдылар.

– Аллага шөкер, котылды!

– Кем, улмы, кызым?

– Йа Аллах, рәхмәт сиңа!

– Исән-саумы, әнисе нихәл? – дигән сүзләр яңгырады.

– Кыз! Дүрт ягы да тәңгәл, исән-сау кыз алып кайткансың, ахирәткәем, – диде Гөлҗамал, аннан Мифтахетдиннән кызыл саплы пәкесен алды да ана белән баланы тоташтырып торган кендекне кисеп, – исән-имин, сау-сәламәт үсәргә язсын, – дип, тууга, мин тудым, яшәр өчен тудым, дип елап торган кызчыкны Зөһрәнең күкрәгенә салды.

Зөһрә – инде бөтен авыртулардан котылган хатын – елмаеп, баласының канлы башыннан сыйпап алды.

– Иман, тәүфыйгың белән кил, балакаем! Исән-имин үсәргә язсын! – дип, канап, яргаланып беткән иреннәрен тибрәтте. Йөзөндә шундый да бәхетле, самими елмая иде – ул бүген дөньяга исән-имин кеше тудырды!

Үз өендә түгел, чарлаклы, матур, сандугач оясы кебек өендә түгел, ә мал вагонында, халык телендә «товарняк» дип йөртелгән, бер тамчы суга, ашар ризыкка тилмереп, тоткыннар барган вагонда дөньяга кыз бала китерде Зөһрә. Өнә ул кыз – әле алда ниләр күрәсен аңламаган, белмәгән кыз – әнисенә күкрәгенә канлы башын салып, әнисеннән нидер таләп итеп, өзгәләнеп-өзгәләнеп елый. Аның туган җире дә, туган иле дә юк. Кайсы җир бу – аны беркем белми.

Габдрахман хәлфә хатыны янына килде дә аның юеш чәчләреннән сыйпады.

– Рәхмәт, карчык, безгә шундый да зур бүләк ясадың. Аллаһның мең рәхмәте яусын сиңа!

Аннан соң нәниенә башыннан сыйпап алды да:

– Әминәм, сөбханалла, нинди гүзәл кыз бала! Бәхетәң белән кил, балакаем, тәүфыйгың белән кил, – дип, дога укып, кызга таба карап: – тфү-тфү, күз тимәсен, – дип төкереп куйды.

Камил белән Рәшит тә, бәбинә исән-сау тууына сөенеп, елмаешып, әниләренә агарып калган йөзөнә текәлделәр.

– Абый, абый, үләм, кара әле, бигрәк ямьсез ич бу! Абау, карама, куркырсын, – дип, Рәшит бәләкәй куллары белән абыйсының күзләрен томалады. – Билләһи, абый, кешеме икән соң бу? Үзе зәп-зәңгәр, күзләре әллә ниткән шешенке, башыннан каннары тамып тора. Гыйфрит баласыдыр бу, безнең Каракашканың тас да моннан мең кат матуррак иде. Әле эти шуңа: «Сөбханалла, нинди гүзәл кыз бала, күз генә тия күрмәсен», – ди. Әнигә әйтергә кирәк, кая булса да ташлап калдырсын, – диде куркынып.

– Үскәч матурлана ул, Рәшит. Әле менә Нәфисә апай кебек шундый матур кыз булып үсәр, үзәң дә шаккатырсың.

– Безнең күрше Сәлимә төслеме? – дип сорап куйды әнесе.

– Ник, Сәлимә шулай матурмы, әллә ул кызны ярата идеңме? – дип шаярып, Рәшитнең маңгаена чиертеп алды Камил. – Сипкелле бит ул Сәлимә. Аның бите гел бытбылдык күкәе шикелле чуар. Ә яз көне бигрәк чуп-чуар була. Чәче дә кызгылт-кара.

– Матур дип инде, кеше төсле. Моңың ише жен баласы түгел инде. Сәлимәнең чәчләре Каракашка колынының ялы шикелле. Ул болында йөгереп йөргәндә, чәчләре тузгып кала. Безнең тай болында чапканда да, нәкъ шулай яллары сибеләп-сибеләп кала торганые. Аннан соң

Сәлимәнең бите бер дә кош күкәе кебек чуар түгел. Менә көнбагыш бар бит, шуның чәчәгенен уртасында шундый сипкелләр бар. Мин Сәлимәне көнбагыш чәчәгенә охшатам. Кояш төсле бит ул, гел көлеп кенә тора. Әй абый, алар хәзер рәхәтләнеп уйнап йөриләрдер инде, имә? Алар мондый ябык сасы арбада бер тамчы суга тилмереп бармыйлардыр, имә? Ялантау чишмәсеннән йә коедан туйганчы су эчәләрдер. Умачлы ашка катык катып, туйганчы ашыйлардыр. Алар бәхетле инде, имә, абый?

– Рәшит, без дә бер бәхетле булырбыз әле. Үсеп житәрбез, зур кешеләр булырбыз. Аннан соң Сәлимә турында да болай гына әйттем. Сәлимәнең бите бер дә бытбылдык күкәе кебек чуар түгел, дәрәс әйтәсен, көнбагыш чәчәге кебек ул Сәлимә, якты кояш кебек, – дип, Рәшитне кочып алды Камил.

– Безнең Әминәбез, әйтте диярсен, Сәлимәдән дә матуррак булыр әле. Тик ул Сәлимә кебек жирән булмас, Нәфисә апай кебек кара булыр. Озын кара керфекле, эни әйтмешли, уймак авызлы, елмайганда, бит урталары батып тора торган, озын кара толымлы булыр. Үсә төшкәч, толымнарына чулпы тагар.

– Белмим, белмим, абый, Сәлимәдән дә матур кыз була алмас.

– Ник алайса авылда Сәлимәнең чәчен тартып, жирән-жирән, кил, кабартма бирәм, дип елата идең соң аны?

– Анысы болай гына инде, яратып кына. Чебен тимәс чер итәр бит ул. Их абый, авылга кайтсаммы, бер дә тимәс идем Сәлимәгә. Ата каз яки этәч талаганда да яклар идем үзен. Тик авылга кайтып булмас шул. Булмас! – дип, Рәшит моңсуланып тынып калды.

Шул вакытта Габдрахман хәлфәнең тавышы ишетелде:

– Әминә! – Бу сүзне вагондагылар ишетерлек итеп әйтте ул. – Сабыебызның исеме Әминә булыр! Пәйгамбәребез Мөхәммәд Мостафа салаллаһу галәйһиссәламнең әнисе исемен кушарбыз. – Аның күзләреннән яшь ага, йөзенең шундый да бәхетле елмая. – Нәфисәнең сөңләсе Әминә туды! Рәхмәт сиңа, Тәңрем, миңа шундый зур бәхет бирдең! Дөньяга сабый туды, тагын бер мөселман өммәте артты.

– Азрак кына су кирәк иде баланың канлы тәнен сөртәргә. Аз гына су кирәк иде...

Хәлфә үзенең кружкасында калган суны, Зөһрәнең башын күтәрәп, иреннәренә тидерде. Тоткыннар да эжәл даруына әйләнгән кружкалары төбөндә калган суларын Габдрахманга суздылар.

– Рәхмәт, кардәшләр! – диде хәлфә. – Аллаһ сезнең бу игелегегезне онытмас, үзенең ярдәменнән ташламас.

Гөлжамал, тоткыннардан жыелган суда яулыгын чылатып, баланың канлы тәнен сөртте. Ана карынында жылыда яткан бала, салкынча су белән сөрткәнне ошатмыйча, чырылап кычкырып жибәрде.

– Баланы төрәргә ни дә булса кирәк, – диде Гөлжамал. Зөһрәнең бала тудыру кирәк-яракларын Казан төрмәсендә алып калганнар иде. – Әнисенең мамык шәленә төргәнче, нинди дә булса чиста чүпрәккә төрәргә кирәк.

Шунда хәзрәтен югалту хәсрәтеннән анын жуярдай булып утырган Йөзембикә абыстай тагын телгә килде:

– Туктагыз! Менә бит минем үземә дип теккән кәфенлегем калды. Әгәр мин үлеп китсәм, ничек тә булса жирләрсез әле, эгәр андый мөмкинлегегез булса. Хәзрәтем кебек, япан-ялан кырда ятып калмасам. Исәннәргә яшәргә

кирәк! Дөнъяларга кемдер килә, кемдер китә. Менә Габделхагым урынына яна сабый, дөнъяга мин килдем, дип аваз салды. – Абыстай, төенчегеннән ап-ак бәздән үзенә үлчәп тегелгән кәфенлеген чыгарып сүтә башлады. – Бәлки әле, хәзрәтемнең жаны шушы сабыйга күчкәндер.

Кәфенлекне, сүтеп, баш яулыгы чаклы итеп шатырдатып ертты да Гөлжамалга сузды. Гөлжамал, аптырап, Зөһрәгә төбәлдә: яңа гына яшәргә дип туган кыз бала һәм бу якты дөнъяны ташлап китәргә жыенган, яшен яшәгән, ашын ашаган Йөзембикә абыстайга дип үлчәп тегелгән кәфенлек!

Зөһрә дә, акылыннан киткән кебек, Габдрахманга сораулы карашын юнәлтте, йөрәге дерт итеп китте яңа гына баладан котылган хатынның. Аның йөрәк парәсен – күп газаплар белән дөнъяга китергән Әминәсен – тууга кәфенлеккә төрәләр! «Хәерлегә булмас бу, әтисе, жүнлегә булмас!» Аның күзләрендә хәсрәт, шом, курку иде.

Хәлфә хатынының күз карашыннан шуларны укыды. Ләкин башка чарасы юк иде, Йөзембикә кулыннан алып, кәфенлектән ертып алган баш яулыгы кадәр чүпрәкне Гөлжамалга сузды.

– Сиңа әйтәм, – диде Зөһрә, сулкылдап: – Сиңа әйтәм! – Күзләреннән, яңакларын пешереп, яшләрә агып төште.

Гөлжамал баланы төреп, әнисенә сузды. Зөһрә, нәни кызының кып-кызыл йөзенә текәлеп карап торды да әле сөт тә төшеп өлгермәгән күкрәген кызына каптырды. Сабый кап-кара күзләрен әнисенә төбәп, яшисе килеп, тырыша-тырыша имә иде.

– Кара әле, сиңа әйтәм, чат Нәфисәгә охшаган кызыбыз, тач Нәфисә инде. Тары бөртегеннән дә кечкенәрәк миңе дә нәкъ Нәфисәнеке кебек, – дип елмайды Зөһрә.

Хәлфә хатынын куенына алды:

– Нәкъ синекә кебек тә! Рәхмәт сиңа! Миңа нинди зур бәхет алып кайттың. Нәфисәбезгә, Камил белән Рәшиткә сеңелкәш. Инде исән-имин үстерергә насыйп әйләсен Хода!

– Шулай булмаган кая, шулай булмаган кая, – дип каударланды Зөһрә. – Үләрмен кебек иде, бу баламны таба алмам кебек иде. Тик менә бу төргән чүпрәкнең кәфенлек булуы гына күңелгә авыр, әллә ниләр булыр күк.

– Син ул турыда уйлама, карчык. Мәет өстеннән салдырып алынмаган лабаса. Чиста ак бәздән тегелгән, бәхетә дә шундый ук ак булсын инде сабыйның. Кәфенлеккә түгел, ак биләүгә биләдек дип уйла!

Хәлфә, яратып, кызының нәни башыннан сыйпап куйды.

Кызчык, әнисенә күкрәген суырып, арып-талып йоклап китте. Авыз кырые белән генә елмаеп куйды.

– Фәрештәләрне күрә инде балам. Фәрештәләр, канатларын жәеп, нарасыйның йокысын саклап торалар. Нинди чүпрәккә төргәннәр, кая таба бара, алда аны нинди тормыш көтә, ник аның дөнъяга килүе бу каһәрләнгән чорга туры килде – монда сабыйның бер эше дә юк. Әнә алар, тулы бер гаилә булып, тик Әминәнең апасы Нәфисәне генә аерып калдырып, әти-әнисе, абыйлары белән бергә Себергә, иңнәрен иңгә куеп, бер-берсенә терәк булыр өчен китеп баралар. Әле илгә кайтырбыз дигән өмет белән мал вагонында каторгага китеп баралар.

Тугач та аны Ялантауның күкрәгеннән бәрәп чыгып, челтер-челтер

итеп сандугач моңына коенып агып яткан чишмә суында коендырмадылар. Тоткыннарға тамчысы да кадерле булган, үзләренең авызларыннан өзеп биргән кружкалары төбөндәге су тамчыларына баш яулыгын манчып, тәнендәге каннарын сөрттеләр.

Ул Чакрактауның өркәч жилкәсендә мәтрүшкәләр, көмешсыман әремнәр тибрәлеп үскән болында чуар күбәләкләр куып йөрөп рәхәтләнеп үсмәс. Өнә ул, Йөзембикә абыстайның ап-ак кәфенлегенә төрөнөп, әнисенң куенында әллә кайларга, кошлар да очып барып житә алмаслык Себер дигән жәһәннәмгә китеп бара. Ул үзе белән ни буласын белми! Белмәве белән бәхетле дә.

Йөзембикә карчыкның кәфенлегенә төрөнөп, төшөндә фәрештәләрне күрә-күрә, тынычлап йоклый сабий.

Ө поезд бара да бара. Вагон тактасы ярыгын пычак белән киңәйтеп карап баручы Фәрит:

– Тайгага кердек, тайга эченнән барабыз, – дип, гырылдавык тавыш белән әйтеп куйды.

Тоткыннар арасында жанлану сизелде, ыгы-зыгы башланды. Димәк, Себергә килеп життек. Анда нәрсә булыр? Барыбер атналар буге тын ала алмаслык тынчу вагонда бару түгел. Анда саф һавада рәхәтләнеп сулыш алырлар. Туйганчы су эчәрләр, бит-кулларын, тәннәрен юарлар. Бәлки әле, торыр өчен берәр торак булыр. Бәлки әле, анда жылы, рәхәт булыр. Тамаклары туйганчы ипи ашарлар. Себердә дә адәмнәр яшидер бит. Әйе, адәм баласын өмет йөртә, өмет яшәтә.

Тик әле поезд туктарга ашыкмады, акрын гына тукулдап баруын дәвам итте.

Тоткыннар Фәрит киңәйткән вагон такталары арасындагы сызык кадәр генә арадан чиратлап тирә-юньне күзәттеләр.

– Ай-йй, – диде яшь кенә малай, – монда очы да, кырые да күренмәслек урман. Гел чыршылар гына икән монда, эти, шундый матур икән бу тайга дигән жирдә.

Вагонда тынлык иде. Аякларын салындырып, сәндәрәдә утыручы бер яшь кенә егет жыр сузды, акрын гына, үзе өчен генә жырлаган кебек, күзләрен бушлыкка төбәп жырлады:

Ат-аргамаккаем печән, һай, ашамас,
Иярләсәң, биле дә бушамас.
Кай илләргә барсаң да, бер үк кояш,
Туган-үскән жиргә дә охшамас.
Бөдрә тал, чит илләрдә йөрөп
Гыйбрәт ал.

Вагондагылар аңа төбәлдә.

Житү чәчле, зур кара күзле егет акрын гына, ләкин йөрәк бәгырь-ләрәннән айкалып чыккан күкрәк тавышы белән жырлый иде:

Агыйделкәйләрне, һай, кичкәндә,
Аюлар күрдем аргы ла якларда.
Туган илкәемне сагынып жырлыйм
Чит илләрдә йөргән чакларда.
Бөдрә тал, чит илләрдә йөрөп
Гыйбрәт ал.

Тоткыннар әсәренделәр, күбесенең күзләрендә яшә иде.

Сандугачлар тавышы моңлы икән,
Сөйгәнәңне өзәлеп сагынгач.
Бөдрә тал, чит илләрдә йөрөп
Гыйбрәт ал.

Ярыктан тайганы күзләп баручы малай әйтеп куйды:

– Әти, монда бөдрә таллар юк икән бит, монда бары чыршылар гына үсә икән. Монда никтер бөдрә таллар юк икән, әти.

Поезд станция саен мәетләрне каторжаннар юлында ташлап калдыра-калдыра баруын дәвам итте. Һәм шактый кешегә кимеп, бер кешегә – Габдрахман белән Зөһрәнең кызлары Әминәгә – артып, ухылдап, тайга эчендә хәлдән тайган кебек уфылдап туктады.

Кай илләргә барсаң, бер үк кояш,
Туган-үскән илгә ләй охшамас...
Бөдрә тал, чит илләрдә йөрөп
Гыйбрәт ал!

* * *

Тоткыннарны акырып-бакырып сүгенә-сүгенә, вагоннардан төшерделәр. Ай буге интегеп, суга тилмереп барган мәхбүсләр, ниһаять, күкрәк тутырып, Себернең нарат сагызы исе килеп торган хуш исле һавасын суладылар.

Йа Раббым, нинди бәхет икән ләбаса туйганчы һава сулау! Күбесенең сасы вагоннан төшкәннән соң, саф һавадан башлары әйләнәп, чак кына егылмый калдылар.

– Ирләргә – бер рәткә, хатыннарга икенче рәткә басарга! – дигән аваз әллә кайлардан очлы сөңге булып күккә таба сузылган чыршылар өстеннән яңгырады. Тоткыннар башларын күтәрәп карасалар, анда чәнечкеле тимерчыбык белән әйләндереп алынган зур территория, почмагы саен каланча, ә якындагы каланча өстендә бер хәрби рупордан акыра:

– Барыгызга да тезләнергә! Быстро-быстро!

– Йа Раббым, – диде хәлфә, – кичер бәндәләреңне! Сабырлык бир! Тезләник, улым, болар йә атып үтерерләр, Аллаһ сакласын! Безгә әле үләргә ярамый. Әминәбезне үстерергә кирәк, исән-имин илгә кайтырга кирәк.

Йөзембикә, Рәшитне кочаклап, авыру аякларын көчкә бөгеп, жиргә тезләнде. Кипкән иреннәрен кыймылдатып:

– Раббым, без алар кушуы буенча түгел, ә Сиңа гыйбадәт кылып өчен, исән-имин килеп житкәнәбезгә сөенеп, намазда тезләнеп басып торабыз. Рәхмәт Сиңа, безне Себергә китереп житкердең, – дип, «Фатыйха» сүрәсен укыды. – Тик башыбызны намазлыкка ора алмыйбыз, кичер безне.

Зөһрә сабыен куенына кысып, тезләнеп торган жиреннән Йөзембикә абыстайга карады да йөзәндә газаплы елмаю галәмәте чыгарып, карчыкка дөште:

– Нинди кеше син, абыстай?! Һәрнәрсәдән яхшылык эзлисәң һәм табасың! Менә мин дә, сиңең сүзләреңне ишетеп, күңеләмә жылылык таптым. Сиңең яңда ничектер жанга рәхәт.

– Рәхмәт жылы сүзеңә, Зөһрә! Әле сез булмасагыз, нишләп идем?! Рәхмәт Габдрахман хәлфәгә, мине үзегез янына алам, диде. Бергә-бергә ничек тә яшәрбез әле, бер-беребезгә булышып яшәрбез, Аллаһ теләсә.

Тоткыннарны озак тезләндереп тоттылар. Алар белән килгән сакчылар мондагыларга отчёт бирә иде: юлда килгәндә, фәләнчә кеше үлдә, фәләнчәсе чирлә (аларны урман буендагы аланлыкка сузып салганнар иде), фәләнчәсе килеп житте.

Ниһаять, барысын да тезеп, тимерчыбык белән уратылган тайга эченә алып кереп киттеләр. Алда агачлары киселгән тайга буйлап тезелгән очсыз-кырыйсыз бараклар. Алар шулкадәр күп, бер зур авыл чаклы.

Тоткыннарны санап, бараклар саен бүлөп чыктылар. Габдрахманнар уртадагы баракларның берсенә туры килде. Такта ярыйлары ачылып беткән, буй-буйлап сәндәрәләр тезелгән. Баракта сасы аяк чолгавы, жир исе, тәмәке исе, тагын әллә ниткән сасы исләр килеп тора.

Зөһрә, укшып, куллары белән борынын томалады.

Ай-һай, монда кешеләр яши микәнни?!

Әле аның өстенә вак черкиләр мыжлап тора, шундый да эчеттереп тешлиләр, чыдар эмәл юк. Рәшит, битенә килеп ябышкан черкиләр тешләвенә түзә алмыйча, үксеп елап жибәрде.

– Әни, болар нәрсә икән соң? Черки дисәң, черки түгел, монда ничек яшиләр икән? – дип елап, Йөзембикә абыстайның итәк араларына башын яшерде.

Барысы да чәбәләнә-чәбәләнә, яңа килгән тоткыннарның канын эчәргә ябышкан канэчкекләрне кудылар. Тик файдасыз, алардан котылу эмәле юк. Шунда каршыларына, кулына «намордник» дигән әйберләр күтәрәп, тәмам сөяккә генә калган, селкен-селкен килеп торган адәм килеп чыкты да:

– Нате, без этого здесь никак, – дип, һәрберсенә өләшәп чыкты.

Бу газаллы, әрнүле, ачлы-туклы узачак унъяллык тоткын тормышының башы иде. Күпләр, бу газалка түзә алмыйча, Себер тайгасында мәңгелеккә ятып калыр. Кемнәрдер, гарипләнеп, саулыкларын жуеп, илләренә кайта алып. Кемнәрдер газизләрен югалту хәсрәтеннән, авыр хезмәттән акылын жуяр!

Тик түзәсе иде, илгә кайтасы иде, туган якның бәрәкәтле йомшак туфрагына башны салыр өчен генә булса да илгә кайтасы иде!

Әйе, адәм баласын өмет йөртә, өмет яшәтә, Аллаһка тапшырдык.

* * *

Мифтахетдин белән Гөлжамалның танышларына туган якларына кайтып китәргә рөхсәт иттеләр. Жиргә казып кергән земләнкеләрдә күрше булып яшәүче Яхъя белән хатыны Асылбикәнең эшләрен Яхъяның энесе Харис тикшерткән дә, авыл куштаны Карун Кадыйрны үтерүдә гаепләнеп, ун елга сөрелгән Яхъяны аклаганнар.

Кадыйрны бергә каравыл өендә эче бал эчеп, соңыннан бик каты сүзгә килешеп, болай да Карунга карата куенында ачу тотып йөргән Мәче Мәлиге бәрәп үтереп, Мишә буендагы таллыклар арасына илтеп аткан булган. Бу хәлләрне төнлә эрәмәдә ат саклаучы малайлар күрәп торсалар да, куркып, бу турыда кеше-карага әйтеп тормаганнар. Чөнки әти-әниләр:

– Аллаһ сакласын, күргәннән күрмәгәнегез артык, заманалар болгавыр, сак булыгыз, авызыгыз йозакта булсын! – дип, улларын бик каты кисәтеп куйганнар.

Менә шулай итеп, «ак эт бәласе – кара эткә» дигәндәй, Яхъя белән

Асылбикә, бер гөнаһсызга Себер тайгаларында интегеп, тилмереп, дүрт ел гомерләрән газапта үткәрделәр. Чөнки Карун Кадыйр яшь чагында Асылбикәне өзелеп яратып йөргән. Тик Асылбикәнең яшь йөрөгә бары тик Яхъя дип кенә типкән.

Бала-чага авызында сүз торамины?! Инде ничә еллар үткәч, эти-эниләренәң сүзләре исләреннән чыкканмы, онытылып киткәнме, Яхъяларның күршеләре Фәтхетдин улы Гомәр, инде шактый исәя төшкәч, Мишәдә су коенып яткан иптәшләренә:

– Малайлар, энә таллыктар арасыннан Мәче Мәлигә үтереп суга салган Карун Кадыйр өрөгә чыгып килә. Башы яртылаш ярылган, миләре агып тора, абау, куркыныч! – дип сөрән салган.

Инде кояш баеган, хэйран гына караңгы төшкән чак. Малайлар, курыкканнарын сиздермәскә тырышсалар да:

– Әйдә, кайтыйк булмаса, кояш баегач, хэйран салкынча, – дигән булып, күлмәк-ыштаннарын киеп, авылга таба атларга торганда, Яхъяның энесе Харис, Мишәгә ат эчерергә төшкән жиреннән атылып чыккан да Гомәрненнән изүеннән эләктереп тә алган:

– Әйт әле, малай актыгы, Карун Кадыйрны кем үтерде? Әйт, хәзер әйтмәсәң, үзеңне Мишә суына салып тончыктырып үтерәм, – дип, малайның котын алган.

Малай, куркуыннан дер-дер калтыранып, нәрсә күргәнән, үзе белән кемнәр булганын, барысын да сөйләп биргән.

Шуннан Яхъяның энесе – абыйсының ничарадан-бичара балаларын үстереп ятучы Харис – тикшерү эшен яңадан башлатып жибәрткән дә эшне ахырына кадәр алып барып житкерә алган, Мәче Мәлиген кулга алганнар, Яхъя белән Асылбикәне аклаганнар.

Мифтахетдин белән Гөлжамал, бу хәбәргә исләре китеп, Яхъялар земләнкесенә кергәндә, Яхъя куллары белән йөзен томалап утыра иде. Аның теткәленеп беткән буй-буй сызыклы ямаулы күлмәгә астыннан калак сөякләре калкып торган арык гәүдәсе дер-дер калтырый, үзе:

– Йа Аллам, ник син бәндәләренәң кеше күтәрә алмаслык хәсрәтләр бирәсең? Ни өчен мине, ата-анамнан, балаларымнан аерып, бер гөнаһсызга шушы тәмуг базына китереп ташладың? Никләргә генә минем уларыма «кеше үтерүче балалары» дигән исем тагып, адәм хурларына калдырдың? – дип тәкярлүй иде.

Асылбикә исә акылыннан шашкан кебек кеткелдәп көлә, әйтерсең, газаплы, хәсрәтле дүрт ел гомерен Себердә үткәrmәгән. Үзе тиздән илдә калган улларын күрәсен уйлап:

– Йа Раббым, йа Раббым! Жаннарым, әз генә түзегез. Тиздән, бик тиздән очкан кошлардай яныгызга кайтып житәрбез. Ишеттең бит, Тәңрем, намаз саен земләнкенәң жир идәнәң башымны бәрә-бәрә теләгән теләкләремне! Инде ятимнәрем белән тиздән кавыштырсана, – дип, бертуктаусыз сөйләнә иде. Үзенәң Себер жылларендә киселеп беткән ябык йөзе сөнечтән балкып тора.

Гөлжамал белән Мифтахетдин килеп кергәч тә әле, күршеләренә күтәрелеп карамыйча, шактый вакыт тордылар. Яхъя өстәлгә башын салып утыруын дәвам итте. Ә карчыгы:

– Раббым, бер Аллам, Раббым, бер Аллам! – дип, тар гына земләнкедә ике адым алга, ике адым артка киләп-сарып йөрүеннән туктамады.

Мифтахетдин, тамак кырып:

– Әссәламегаләйкүм, күршеләр, менә шатлыгыгызны уртаклашырга кердек әле. Йа Ходам, безгә дә шул шатлыкларны күрергә насыйп булса иде. Илләребезгә кайтып, Сауш авылы зиратына башларыбызны салырга язса иде, – дип, Яхъяның арык гәүдәсенә кулларын салды.

– Шулай була күрсен, Мифтах, шулай булсын, амин! Мин бу көннәргә күрермен дип уйлаган кешем? Инде тайгада урман кисү түгел, үземнән гәүдәмне дә күтәреп йөртерлек хәлдә түгел идем. Бу каһәр төшкән ачлы-туклы, бер кисәк ипигә тилмереп, сакчылар тарафыннан типкәләнеп, эткә әйтмәслек кабахәт сүзләр ишетеп яшәгән дүрт ел гомерем тәмулларга тиң булды лабаса. Кара инде Асылбикәмә – гөлләр кебек иде бит. Инде карт әбиләр кыяфәтенә керде! Аның, илдә калган улларыбызны сагынып елап, күз яшьләре түгелеп бетте. Яшь чагында Карун Кадыйр ничә тапкыр яучы жибәреп караган иде шул үзенә. Ләкин кыз үзе дә, әтиләре дә риза булмадылар, ул мине сайлады. Минә... Ул Кадыйрлар нәселләре белән кара каруннар бит. Мәче Мәлиге бәреп үтергән булган икән. Ә «кеше үтерүче» дигән мөһерне миңа тактылар. Имеш, Кадыйрга үчем булган, шуңа күрә аны үтереп ташлаганмын. Асылбикә белән бер-беребезне өзелеп яратып өйләнештек. Шундый да матур итеп яшәп ята идек. Миңа ниәмә ул Кадыйр?! Имеш, мин ачудан Карунны бәреп үтергәнмен. Кешегә түгел, хайванга да суга алмыйм бит мин, Мифтахетдин. Тавык та суярга кызганам. Тавыгы да, күзен дә йоммыйча, суйганда, күзгә карап ята бит, тимә миңа, ди, минем дә яшисем килә, ди. Кеше кадәр кешене үтер, имеш. Балта белән башын икегә яр, имеш. Тузга язмаганны! Утын пүләнә түгел бит ул кеше башы, мин сиңа әйтим! Баш хәтле баш бит ул! Шуны да аңламый бит ул надан тикшерүчеләр. Ярый әле улларымын Харис энәкәшем алып калды. Мондагы газәпкә түзә алмаслар иде, хараплар гына булырлар иде жаннарым.

Яхъя бертуктамыйча сөйләде дә сөйләде. Әйтерсез дүрт ел буге жанында жыелган хәсрәтләрен дәрәялар итеп агызды. Йөрәгенә жыелган ачу-ярсулары язгы ташкыннар булып акты да акты.

Мифтахетдин сәке кырыена килеп утырды да, дөнәсыннан киткән кебек, бер почмакка карап уйга калды.

Гөлжамал исә Асылбикә тирәсендә мәш килә. Аның куанычын уртаклашып:

– Шулай булмаган кая, Асылбикә. Син тиздән улларыңны күрерсез, сөенерсез. Улларың инде шактый үскәндер, калкынганнардыр. И сөенерләр инде жаныларым, әй көтәләрдер инде. Авылда, туган илдә, абыйлары жанында барыбер минем Факиһәм белән Гәрәем шикелле интекми инде алар. Илдә чыпчык үлми, ди бит. Без менә балаларыбызны исән-сау үстерә алырбызмы? Һай, белмим-белмим! Хәлләр бигрәк яман, Асылбикә жанкаем. Кичә генә ике баланы яр буендагы чокырга илтеп салдылар. Әниләре, елап, һуштан язган, ди. Балтач ягынан, диделәр. Аннан әниләре акылга жинеләйгән. Илдә әтиләре мәктәп директоры булган. Сталин рәсеме төшкән гәжиткә селәдка төреп алып кайткан, имеш. Абайламый калгандыр инде. Үзәндә эшләүче укытучы жәвит иткән. Икенче көнне үк килеп алып киткәннәр. Соңыннан теге барып әләкләгән

укутучыны директор итеп куйганнар. Сатлыкжаннар, көнчеләр заманы бит. Менә дүрт елдан соң ике баласы да эчләре китеп, бер атна эчендә бер-бер артлы үлеп киткәннәр. Бу хәсрәтләргә ничекләр түзмәк кирәк, Асылбикә ахирәтем?! Нишлисەң, чи ит янмый, диләр бит, түзәсەң икән шул.

Азрак туктап торганнан соң, күзләрен тутырып Асылбикәгә карады да акрын гына гаепле кеше тавышы белән:

– Өй Асылбикә жанкаем, үз балаларыма карыйм да үзәкләрем өзелә инде. Йөрәгемнән каннар тама, валлаһи. Тамаклары туйганчы ашаганнары юк. Үзәбез агач кисү планын тутыра алмыйбыз, ач карынга күпме эшләп булыр, дисең. План тулмаса, ике йөз грамм ипи дә балык шулпасы. Аны да, үзәбез ашамыйча, балаларга алып кайтабыз. Гәрәем бигрәк бетәште. Урамга чыгар хәл юк, черки талый. Жир астында – земләнkedә – юеш, корык-корык ютәлли. Өзрәк жылы сөт эчерсәң, рәтләнәр иде дә бит. Тик каян аласың аны, сөтне, дим. Кайлардан гына аласың? – Гөлжамал, сөйләүдән туктап, күз яшьләрен сөртте. – Яхья, Асылбикә! Сөз бит илгә кайтасыз. Теләче ягына алып кайтып китегез безнең балаларны. Илдә карт эти-әниебез бар. Ничек тә үтермәсләр сабийларны. Алла теләсә, исән калсак, тагын алты елдан үзәбез дә әйләнеп кайтырбыз. Кайтырга язсын инде, ничек тә әйләнеп кайтырга язсын. Нахакка интегеп ятабыз бит, бер гаепсезгә, Раббым, бер Аллам!

Мифтахетдин дә, инде шактый тынычлана төшкән Яхьяга карап, яшьләнеп торган күзләрен сөртте дә:

– Күрше, әгәр сезгә авыр булмаса, Теләчедән Сауш әллә ни ерак түгел, егермеләп чакрым гына, алып кайтып, карт әби-бабаларына тапшыра алсагыз бик рәхмәтле булыр идек. Әллә ниткән чир чыккан, ди, бит. Бигрәк тә балалар каты авырый, ди. Тәннәре ут шикелле янып, күкәй пешерерлек булып кызышып яталар да, эчләре китеп, косып, тартышып үләр, ди. Әллә ничә бала мәетен бер чокырга илтеп ташлаганнар инде. Эти-әниләренә мөселман закуннары белән күмәргә дә мөмкинлек юк бит, урман кисәселәре бар. Өй Яхья, Яхья, тагын ниләр күрәсез бар икән? Нишләр генә бетәрбез, Ходаем?! – дип, тырнак төпләре каралып беткән, бармак сөякләре араланып торган ябык куллары белән утлы күмер кебек көйрәп торган күзләреннән яшьләрен сыпырып төшерде. – Бу сабийларның Себергә килгәннән соң бер рәхәт күргәннәре юк ласа. Тамаклары кара ипигә туймый. Черки талап шешенеп беттеләр бит инде. Аның черкие дә илдәге кебек түгел, әллә ниткән ваклары бар, бармак башы хәтле зурлары бар. Балаларымның тәннәренә кандала кебек кадалып каннарын эчәләр, валлаһи! Инде соңгы тамчы каннарын эчәләр, битлек тә булышмый, әллә кайлардан кереп, битлек эченә дә тулалар... – Ул тынып калды. Аннан соң яңадан ялварулы тавыш белән: – Аллакаем, балаларымны коткарырга көчкүт бирсәнә. Илләремә кайтырга булышсана, – дип дәвам итте.

Инде азрак тынычлана төшкән Яхья, Мифтахетдингә азрак сүзсез карап торганнан соң, тамагын кырып алды да:

– Мифтахетдин кордаш, ниләргә генә дип сорап торасың соң син, алып кайтырбыз. Аллаһ теләсә, әби-бабаларына илтеп тапшырырбыз, бер дә кайгырма. Алар безгә үз балаларыбыз кебек бит инде. Авылда калган улларыбызны сагынганда, шул Гәрәйгә, Габдрахман кызы Әминәгә карап юанабыз лабаса. Асылбикә төннәр буга елап чыга. «Елама, әле дә ярый

балалар илдә калды дип сөен, карчык. Күрәсеңме, Гәрәй белән Факиһә һәм Габдрахман хәлфә балалары ничек интегәләр, жаннарым... Чичти кешеләктән чыктылар бит инде. Бигрәк тә Гәрәй бетәште. Анысы бигрәк тә яшь шул әле», – дип, карчыкны юатам. Ул, Гәрәйне очраткан саен кочаклап үбә-үбә, үзен тынычландыра. «Шул баланы көн саен бер күреп, куеныма алып сөйсәм, үз балаларыма бирәсе сөюемне шуңа бирсәм, аз гына күңеләм тынычланып киткәндәй була», – ди. Бер дә кайгырмагыз, күршеләр. Бу жәһәннәм базыннан ычкына алсак, балалар белән бергә кайтып китәрбез, – дип, ир белән хатынны тынычландырды. – Аннары, карагыз әле, безнең земләнке сезнекенә караганда иркенрәк, корырак та, яхшырак та эшләнгән, сез лутчы безгә күчегез, – дип, Мифтахетдингә карап алды.

Яхъялар земләнкене ике кешегә уртак итеп казыганнар. Өйдәше – Чистай кешесе – куллары белән төймә төярдәй уңган-булган, чисталыклы мишәр, утызга житеп килсә дә, әле өйләнмәгән буйдак егет, урман кискәндә, өстенә агач төшеп харап булды. «Илдә авыл саен ызбалар салып йөрдем, – дип Яхъяга сөйләгән дә, – әйдә, Яхъя абый, земләнкене уртак итеп салыйк, минем кул андый эшне белә», – дип, ирне күндөргән иде. Земләнкенең стеналарын да тайгадан вак-төяк агач ботаклары ташып үзенчә ничектер тышлап куйган, яши торган куышлары хәйран ару гына, һавасы да Мифтахетдиннәрнекедәй жир исе килеп торган базныкы кебек түгел. Идәнә эрбет ботаклары ташып, кайлардан гына бау кисәкләре табып, бау житмәгәнә тайгадан мүк жыеп кайтып бау ишеп, эрбет ылыслары кертөп, шактый калын гына итеп аяк астына сала торган, үзе әйтмешли, «кавөр» ясап жәйгән. Шуңа күрә земләнкедә жир исе кимеп, ылыс исе, нарат сагызы исе килеп тора.

Мифтахетдин белән Гөлжамал бик теләп риза булдылар. Сабууллашып, балаларын юлга эзерләргә дип чыгып киткәндә, Мифтахетдин:

– Яхъя, безнең бит балаларга юлга ашарга биреп жибәрергә бер бөртектә ризыгыбыз да юк. Әле монда торганда, куылганнарга ашарга пешереп торучы Габдрахман хәлфә хатыны Зөһрә, кеше-кара күрмәгәндә, берәр чүмеч аш бүлеп, калай тәлинкәләренә аш салганда да чан төбеннән куерагын салып биреп, жан асрап торалар иде. Алар, пуезда кайтканда, нәрсә ашап кайтырлар икән соң?

– Безнең азрак киптергән сохариеләре бар. Ходай Тәгалә жан биргәнгә жүн бирермен дигән, ничек тә кайтып житәрбез әле, түзәрбез. Оланнарны ач итмәбез, – дип тынычландырып, Яхъя белән Асылбикә Мифтахетдиннәрне озатып калдылар.

* * *

Мифтахетдин белән Гөлжамал газизләрен поезд тукталышына кадәр озата бара алмадылар, иртән иртүк балаларын уятып, булган иске-москыларын кигезделәр дә илгә кайтырга жыенган күршеләренә керттеләр. Гәрәй әле кая китәсен, эти-әнисенәң Себердә каласын белми, бары тик әнисенәң кичә әйткән сүзләре генә жанын жылытып тора.

– Улым бәгърем, үз илебегә кайтасыз. Рәхәтләнеп, тамагыгыз туйганчы ипи ашарсыз. Анда әбиң нәрсә генә пешереп ашатмас сезгә, бәлки әле, ит тә ашарсыз, күп итеп сөт эчәрсез. Анда, улым, мондагы кебек черки дә юк. Битлек кимичә генә, яшь колыннар кебек, хуш исле ямь-яшел болыннарда чабарсыз.

Мишә суында уйнак балыклар кебек йөзәрсез. Шундый рәхәт булып, улым, шундый рәхәт булып! Азрак йөзәң кызыллык инәр. Жөткерүң дә бетәр, сөт эчкәч бетә ул жөткерү. Ату түбән өйдә үскән бәрәңге үрентеләре кебек ап-аксыз лабаса. Әби-бабаң анында шундый рәхәт булып, улым. Үсәрсен, Аллаһ теләсә! Апаң инде шактый исәйгән, сиңа гына күз-колак булырлык. Әби-бабаларың да бик картаганның инде. Хәсрәт утларында янып, дүрт ел яшәделәр. Аларга да булышырсыз. Каз бәбкәләре сакларга булса да ярасыз. Аннан соң без дә кайтып төшәрбез. Менә бит Асылбикә апаңнарга ирек килде. Уйламаганда-көтмәгәндә, күкләрдән бәхәт булып төште ул ирек. Безне дә Аллаһ онытмас, керәшен мужигы Митрәй дәрәсән барып әйтер. Аллаһы Тәгаләнең каһәрәннән куркыр. Авылга кайтсакмы, ирекле булсакмы, яши дә белер идек инде! Балакайларым, рәхәтләнәп яшәр идек инде, – дип, балаларны куеннарында озак тоттылар. Күз яшьләренә коена-коена, битләреннән, күзләреннән үбә-үбә, үзләренә киңәшләрен бирделәр.

– Кызым Факиһә, – диде Мифтахетдин, баласының яшьләре агып торган кысынкырак кара күзләренә карап, – син зур кыз инде. Зинһар, дип әйтәм, энеңне күз уңыннан ычкындыра күрмә! Пуезда кеше күп булып. Асылбикә апаңнардан ерак китмәгез, шулар тирәсендә генә була күрегез. Мин сезне йөрәгемнән өзеп озатам. Нишлим соң, балакайларым, ниләр генә кылыйм соң? Каһәр төшкән дөнья!

Инде чыгып китәбез дип торганда, уллары Рәшитне, кечкенә кызлары Әминәне житәкләп, сул як земләнә күрәшләре Зөһрә белән Габдрахман килеп керделәр. Алар да балаларны кочаклап елаштылар.

– Факиһә, – диде Зөһрә, – рәхмәт, сәлем, сиңа, минем кызымны үстерештең. Әминәне чынлыкта Йөзембикә абыстай белән син генә карап үстердең лабаса, елатмыйча, бишек тирбәтеп. Кабык арбада тартып йөрдөң. Синсез нишләребез инде? Балам, синнән башка кызым берүзе нишләр? Әле дүрт яше генә тулды бит, – дип, баласы кебек якынга әйләнгән Факиһәне кочагына алды. – Менә, юлда ашарга эзрәк сохарием барые, алыгыз әле, алыгыз, – дип, кечкенә генә төенчекне Гөлжамалга сузды. Алар елашып аерылыштылар.

Яхъялар балаларны житәкләп чыгып киткәндә, сопкалар өстеннән гаскәр-гаскәр булып тезелгән карагачларны, кедрларны кызгылт-сары төскә манып, қояш күтәреләп килә иде. Мифтахетдин белән Гөлжамалга урман кисәргә вакыт житкәнән хәбәр итеп, чаң кактылар. Қояш та хәсрәт дингезләрендә йөзгән якташларының хәленә керергә теләгән кебек ялкауланып күтәрелә, әйтерсәң, газиз балаларыннан аерылган ата-ананың – йөрәкләре теткәләнәп беткән, бер гаепсезгә чит жирләрдә газәп чигәргә мәжбүр булган ата-ананың – тамчы-тамчы булып, йөрәкләреннән тамган кан төсенә кереп кызарып чыгып, аларның жыерчыклы ябык йөзләрендәгә хәсрәтне тагын да тирәнәйтә кебек иде. Әнә, Яхъя белән Асылбикә артыннан акрын гына искән Себер жылләре дә очыртып алып китәрдәй ябык, хәлсез балалар – Мифтахетдин белән Гөлжамалның йөрәк парәләре – туган якларына кайтып баралар. Факиһә бер кулы белән Гәрәйнә житәкләгән, икенче кулы белән Гөлжамалның баш яулыгына төргән иске-москыны төенчек итеп тоткан. Тик анда балаларына юлда ашарга бер валчык ипи бөртөгә дә юк иде, дияр идең, рәхмәт Зөһрәгә, ул қаян юнәткәндер, үз балаларының авызыннан өзеп, аларга дип керткән сохари бар.

Ике сабый, житәкләшәп, эти-әниләрәннән аерылып, Себернең черкиләр мыжлап торган, кышларын юеш салкын земләнкеләрәндә ачлы-туклы дүрт ел буе яшәгәннән соң, Мифтахетдин белән Гөлҗамалның карт эти-әниләре янына, туган җирләренә, илгә кайтып баралар.

Азрак атлаганнан соң, икесе дә артка борылып, кул болгадылар. Факиһәнең күзләреннән чишмәләр булып яшь ага. Ул инде исәя төшкән. Йөрәге белән, жаны-тәне белән сизә кыз: бу хәерлегә түгел, эти-әнисен ул башка күрә алмаячак! Әнә, алда Яхъя абыйсы белән Асылбикә апасы атлый. Эти-әнисе белән ара ерагая бара, бер адым, ун адым... Габдрахман абзасының дүрт яшьлек кызы Әминә йөгереп килеп, итәгенә ябышты:

– Факиһә апай, Факиһә апай! Мин дә синең белән китәм. Минә дә үзең белән «ил» дигән җиргә алып кит инде. Әни әйтә, илдә туйганчы ипи ашап була, ди. Ул җирдә черкиләр дә юк икән. Минә дә үзең белән алып кайт инде, Факиһә апа.

– Юк, Әминә, син кечкенә әле. Кечкенәләрне пуезга утыртмыйлар, – дигәч, кызчык, елый-елый, әнисенә таба кире чапты.

Кая илтә бу юл? Авылда кемнәр көтә аларны? Факиһә белми. Себердә ничек кенә авыр булса да, яшәп яталар иде ләбаса. Кичен арып-талып әниләре өйгә кайтып егылганда, шундый рәхәт була иде. Факиһә тагын азрак атлагач, елый-елый шешенеп беткән күзләрен киереп ачып, эти-әнисе калган якка әйләнәп-әйләнәп карады да азрак нидер уйлагандай туктап торды, аннан соң, төенчеген ташлап, жан-фәрманга кире йөгере.

– Ә-н-и-и, китмиксәнә, әни, сезнең янда гына калыйк, ни күрсәк тә, бергә күрербез. Әни жаным, минем сездән аерыласым килми. Дүрт ел буе тордык бит инде, үлмәдек бит. Әни, дим, калыйк инде, калыйк, – дип, әнисенә корышып беткән гәүдәсенә сарылды. Ананың сизрәп беткән җитмеш ямаулы күлмәге астында кызның гәүдәсе дер-дер калтырый иде.

Гөлҗамал кызын куенына алган да сулкылдап елый. Әйтерсез лә, балаларыннан аерылу хәсрәтеннән акылыннан шашкан.

– Ниләр генә эшлим соң, балам, ниләр генә кыла алам соң мин?! Мин сезне беркая җибәрмәс идем. Гел яныгызда гына булыр идем, балам. Әнә бит үзең күрә торасың, көнгә ничә бала күмәләр, юк, күммиләр, алдан казып куйган чокырга илтәп аталар. Инәсәй елгасы яры кеше күмгән траншеяләр белән тулды лабаса. Монда калсагыз, бетәсез бит. Сөзгә ул-бу булса, без ниләр итәрбез?! Бәгырькәйләрәм, жаныйкайларым минем, барыгыз, барыгыз! Безне бу көннәргә төшәргән бәндәләренә үзләренә шушы көннәр килсен! – дип өзгәленә иде.

Мифтахетдин кызын әнисеннән көч-хәл белән генә аерып ала алды. Факиһә алдына тезләнде дә кырынмаган, сакал-мыек баскан, күз яшьләре белән чыланып беткән йөзен баласының яңагына терәп, бәгырьләреннән актарылып чыккан тавыш белән кызына:

– Балам, Факиһә, син зур кыз бит инде. Беләсез бит, әниңә болай да авыр, син аның акылдан шашуын телисеңме? Үзең күрә тордың лабаса, ике баласын бер атна арасында күмгән Балтач хатыны Әсмабикәнә, тилереп, Инәсәй яры буенда балаларым аккошка әйләнәп, ахылдап, сулкылдап, туган якларыма очканнар иде, менә инде тилмерепләр шуларның кайтуын көтәм дип, аккош тавышлары чыгарып, кулларын канат итәп очкан рәвешкә

китереп йөгереп йөргәнән. Бар, балакаем, пуезга суңара күрмәгез. Без дә тиздән, бик тиздән кайтып житәрбез. Бәлки әле, теге керәшен Митрәй акылына килер, Яхъя абыеңнар кебек, безгә дә ирек килер, – дип, кызын сукмакка таба этәрәп жиберде. Мифтахетдин Теләчедә кыйналып кайткан Митрәйнең озак вакыт жанбашын сөйрәп, кан сиеп ятканнан соң мантий алмыйча, коры сөяккә калып үлгәнән белми иде.

Факиһә, күз яшьләрен сөртеп, кысыңкы кара күзләре белән әнисенә йөзөнә текәлдә дә көтелмәгән тыныч тавыш белән:

– Әни, сез кайтырсыз бит, име? Син, зинһар өчен, кайгырма, ату Әсма апа кебек тилерерсең дә Инәсәй яры буенда, аккошларга әйләнеп, балаларыңны эзләп йөрерсең. Ул балалар кебек без бит үлмәдек, әни, без авылга кайтып барабыз, үсеп житеп, сезне көтеп торырбыз. Басу капкасы янында сезне каршы алырбыз, әни, жәме. Мин зур кыз бит инде. Гәрәйне саклап кына, карап кына үстерермен. Бер дә кайгырма, әни, жәме. Инде алты гына ел калды, хәзер үтә дә китә ул, – дип, түземсезләнеп үзен көтеп торган Яхъяларга таба китте. Йөгөрмәде, язмышына буйсынып, акрын гына адымнар белән әнәсе Гәрәй ягына таба атлады. Азрак баргач, яшьле күзләрен кыса төшөп, эти-әнисенә борылып карады да:

– Без сезне басу капкасы янында көтеп торырбыз, әни-и, жәме, – дип гажизләнеп, тагын кабатлады.

Башка борылып карамады. Житмеш ямаулы, элек алсу төстә булып та, инде төсө уңган, сизрәп беткән күлмәк кигән кызың жылкы чокыры турысындагы икенче искедән кисеп алган ямаулык, кыз сулкылдап елаган саен, әллә ничек кенә сикереп-сикереп китә иде.

Бу күренеш һәм кызың гажизләнеп: «Без сезне басу капкасы янында көтеп торырбыз, әни-и, жәме», – дип кычкыруы, Гөлжамалның күз алдыннан китмичә, әллә ничә көннәр бие тилмертте.

Гәрәй әле кечкенә иде. Апасы ташлап калдырган төенчекне кулына тоткан да күзләрен эти-әнисенә төбәп аптырап калган. Ул апасы белән бергә йөгереп, эти-әнисе янына кире килмәде. Бу тамашага исе китеп, тик басып торды. Акылы яшь иде шул сабыйның, бу аерылышуның мәңгелеккә икәнлеген аңларлык хәлдә түгел иде. Гәрәйнең тизрәк авылга кайтып, Мишә буйларында балык тотып, әнисе сөйләгән шау чәчәкле хуш исле болыннарда, битлек кимичә, яшь колыннар кебек чабасы, елганың саф суында уйнак балыклар кебек йөзәсе һәм... тамагы туйганчы ипи ашыйсы килә иде. Эти-әнисеннән аерылышуның ни икәнән аңларлык хәлдә түгел иде сабый. Акылы яшь иде.

* * *

Станциядә халык мәш килә. Кеше өстендә кеше. Барысы да поезд киләсе якка күзләрен төбәгәннәр дә, шаулашып, этенә-төргенә, тизрәк барасы жирләренә баруны, поездга кереп, уңайлырак урынга утыруны түземсезләнеп көтәләр. Берсен-берсе таптап китәргә теләгәндәй этешәләр, төртешәләр. Беркемнең беркемдә эше юк. Кемдер инде срогын тутырып, иленә кайтып житәргә, бу каһәрләнгән жирне тизрәк ташлап китәргә ашыга. Ул мескеннәрнең – Яхъялар кебек, кыйналып, кимсетелеп, сакчыларның акыруыннан, этләрнең өсләренә ташлануыннан туйган, туңып, өшөп, ачлы-туклы килеш колач житмәслек эрбет агачларын кисеп, урман аударып,

жаннары чыккан, Советлар иленең иң алдынгы, уңган-булган кешеләре, укымышлылары, дин әһелләре, язучы-шагыйрьләре, игенчеләре – илнең каймагы – барысына да «халык дошманы» дигән бертөрлө мөһер сугылып интеккән тоткыннарның – тизрәк бу каһәрләнгән жирдән котыласылары килә иде. Алар әле үзләренә ирек килүенә, бу жәһәннәм базыннан срокларын тутырып чыга алуларына ышанып бетмиләр. Ә бит күпләре Енисей ярындагы чокырда, кабердә түгел, гаиләләре белән ятып калдылар. Мөселманы, христианы, ире-хатыны, әбисе-бабасы, бала-чагасы һәм әле туарга да өлгөрмәгән сабийлар әниләре карынында чагында ук шул чокырда, тоткыннар телендәге «үлэт базында» мәңгелек йортларын таптылар.

Поезд көтеп торучылар – котылучылар. Аларны туган илләре көтә... Көтәмә икән? Әле анда кайткач та, аларның илдә туачак балаларына да «халык дошманы балалары» дигән мөһер сугылып. Аларның һәм туачак балаларының алдагы юлларын шул каһәр төшкән сүз ябып куяр. Ә бүген әле алар аны белми. Якты киләчәккә илтәчәк поездны тынгысызланып, этешә-төртешә көтәләр.

Әнә, тайга эченнән, кара еландай сузылып, ялтырап торган чуен юл өстеннән төтен чыгарып, поезд шуышып килә. Сузып-сузып, әллә ниткән сагышлы-сөөнечлө авазлар чыгарып, өзеп-өзеп, үзенә якынаюын хәбәр итте.

Халык төркеме тагын да ныграк тынгысызлана башлады. Тетелеп беткән киёмнәр кигән ач, ялангач, ябык өрәкләргә этә-төртә, сроклары тулган тук-таза уголовниклар, поездга якынрак килер өчен, таптап, изеп, алга ыргылдылар.

Яхъя Факиһәнең кулларыннан кысып тотты, Асылбикә – Гәрәйне.

– Кызым, кулларыңны ычкындыра күрмә! Монда таптап китүләрен сизми дә калырсың, Алла сакласын, – дип, Яхъя кызны алдынарак алды. Хатыны Асылбикәгә дә: – Миңа тотын, Гәрәйне алдынарак ал. Монда пуезга керүләре ай-һай! – дип кычкырды. Алар дүртесе дә ач, хәлсез иделәр.

Ниһаять, поезд килеп туктады. Китте этеш-төртеш, акыру-бакыру. Ходайның рәхмәте, ничекләр генә шулай туры килгән дигән син, Яхъялар вагонның ишеге каршына ук туры килделәр. Факиһәнең беренчеләрдән кертөп жибәрә алды Яхъя. Кыз йөгереп барып, поездның тимер рәшәткәлә кечкенә тәрәзәсә янына барып утырды. Яхъя да, тиз арада халык ташкынына иярәп, аның янына урнаша алды. Асылбикә белән Гәрәйне юан-таза берәү этеп-төртөп читкәрәк тибәрде. Ничек тә баланы кулыннан ычкындырмаска тырышкан хатынны тарттылар, йолкыдылар.

– Гәрәй, егыла күрмә, зинһар, дим, егыла күрмә, – дип, арык куллары белән баланы кочаклады хатын. Гәрәй дә, куркуыннан калтыранып, Асылбикә апасының кулларына чытырдатып ябышкан, үзе иләрәп елый иде. Инде вагон ишеге янына килеп житкәннәр иде, менә-менә шыгрым тулы вагонга атлап керәбез дигәндә генә, эзмәвердәй берәү хатынны этеп эчкә кертөп жибәрде дә... Гәрәй хатын кулыннан өзәлөп калды. Шул ара вагон ишекләре шапылдап ябылды.

– Гәрә-эй! – дип кычкырды Асылбикә, үзәкләре өзәлөп. – Балакаем Гәрә-ә-эй! – Тик аның иңрәп кычкырганын ишетүче булмады. Поезд, китәсен белдереп, өзеп-өзеп кычкыртты да акрын гына, иренеп кенә шуышып кузгалып китте. Поезд тәгәрмәчләре рельслар буйлап тәгәрәделәр, нәни малайны тайга урманнарында япа-ялгызын калдырып, туганнарыннан, эти-әнисәннән аерып, каласың, ялгыз каласың, дигәндәй, алга таба шуыштылар.

Гәрәй поездга керә алмый калган кешеләр арасында ялгыз басып калуына акырып елап, акрын гына кузгалып киткән поезд артыннан чапты. Факиһә утырган тәрәзә янына килеп житте дә, апасын күреп:

– Апай, апай! Китмә, китмә, калдырма мине, апа-ай!.. – дип, вагонга ияреп йөгерде.

Факиһә, нишләргә белмичә, энесенә булыша алмавына гажиз булып, вагонның тимер рәшәткәсенә башын бәрә-бәрә:

– Гәрәй, Гәрәй! – дип өзгәленә, сулкылдап елый.

Яхъя кызны кочагына алып юатмакчы була, тик сүз таба алмый.

Ике баланы, Мифтахетдин белән Гөлҗамалның йөрәк җимешләрен мәңгелеккә аерган поезд йөрешен тизләтте.

Гәрәй исә, поезддан калышмаска теләп, жан-фәрманга чаба да чаба. Менә ул егылды, сикереп торып, тагын чаба башлады. Яхъя, кызның йөзен үзенә каратып, аны кысып кочаклады.

– Факиһә, Факиһә!.. Карама, балам, карама, зинһар. Нихәлләр итик соң, нихәлләр итик?!

Әнә малай кисәк туктады да тезләнде, кулларын сузып, нидер кычкырды һәм жиргә сузылып ятты. Поезд исә, тайга эченә таба борылып, сабуллашкандай, сузып-сузып кычкыртып, кара наратлар, эрбет агачлары, алар арасыннан сөңге кебек калкып торган очлы чыршылар эченә кереп юк булды. Тик рельслар гына, Гәрәй-Факиһә, Гәрәй-Факиһә, дип тукулдадылар. Бу апа белән энесен мәңгелеккә аерган, каһәрләнгән тайгада алты яше дә тулмаган Гәрәйне, Саушның Мишә суларында балыклар кебек уйнап су коенырга, Алансуның хуш исле болыннарында яшә колыннар кебек чабып, Ялантауның өркәч җилкәсендә тау шуарга теләгән һәм, ниһаять, тамагы туйганчы, бәрәңге кушкан булса да, арыш ипие ашарга дип хыялланып, эти-энисенәң, әби-бабаларының туган якларына кайтырга чыккан Гәрәйнең якты хыялларын таптап, изеп алга таба ыргылучы поездның малай белән хушлашуы иде.

Калдың-калдың, беттең-беттең! – дип тукулдады поезд тәгәрмәчләре.

– Апай, апай! – дип тәгәри-тәгәри жиргә ятып елады малай.

– Энем, Гәрәй! – дип, Яхъя куенында бәргәлендә апасы.

– Балаларым илгә кайтып киттеләр, Аллаһ боерса, исән калырлар, безне басу капкасы төбөндә каршы алып көтеп торырлар дип өметләнеп, черәшә-черәшә тайгада урман кистеләр ач, авыру Мифтахетдин белән Гөлҗамал.

– Юкка өметләнмәгез, улыгызны мәңгә күрә алмассыз, сез улыгыздан мәңгегә аерылдыгыз, – дип, акрын искән Себер жиләндә шаулаштылар йөзьяшәр чыршылар, эрбет агачлары. – Син кайларда йөрисең, балам, исәнме син, әгәр исән булсаң, кош теле кадәр генә хәбәр бирсәңче, – дип, гомерләрегез буга эзләсәгез дә, балагызны таба алмассыз. Без үзегез күрә тордык: акырып елап тузанда аунап яткан малай янына срогын тутырып иленә кайтып баручы – вагонга керә алмыйча калган, хатынын, улын тоткыннар теләндә «үләр базы» дип йөртелгән чокырда калдырган урыс кешесе – малайны жирдән күтәрәп алды да иске плащының итәгә белән малайның күз яшенә, тузанга баткан битен сөртте.

– Как тебя зовут?

– Гарай, – диде малай, сулкылдап, – Гарай мин.

– Где родители?

– Апай уехал, мин берүзем. Эни там, эти там, тайгада. Ә я один, совсем один. Апай уехал, ә мин калдым, – дип, үкси-үкси кабатлады малай.

– Не плачь, поедem со мной в Москву, моим сыном будешь. Я тоже один – жены нет, сына Григория тоже нет. Ты моим сыном, Гришой будешь, ладно. Одному плохо, сынок. Ты здесь один погибнешь. Что же сделаешь, так получилось. Тебе одному оставаться нельзя, жить надо стараться, какнибудь живым оставаться надо, – дип, өрәк кебек озын, киёмнәре теткәләнеп беткән күзлекле адәм кесәсеннән чүпрәккә төрелгән чылбырлы тәрәне – улы Григорийдан салдырып алган тәрәне – Гәрәйнең муенына такты. Гөлҗамал фәрештәләр улын жен зәхмәтеннән, күз тиюдән сакласын дип кара тегәрҗеп белән Гәрәйнең муенына аскан Коръян сүрәләре язуды бөтине салдырып, кесәсенә тыгып куйды. Гәрәй кара күзләрен тутырып, бу кешегә карап торды да муенына аскан көмеш тәрәне тотып карады. Күрше земләнkedә торучы, Гәрәйдән ике генә яшыкә олы Костяның муенында да шундый ук чылбырлы көмеш тәрә иде.

– Это крест моего сына. Он умер, теперь ты будешь моим сыном. А этот крест тебя убережёт от всех невзгод. Я сына не смог уберечь. Они с мамой умерли в один день.

Күзлекле урыс уфтанып куйды. Аның янаклары буйлап, кырынмаган ябык йөзен чылатып, туктаусыз яшь ага иде.

– Он был очень худым. Мечтал быть капитаном – море любил. Мечтал быть капитаном.

Ул үзе дә бик ябык иде. Гәрәй, бер сүз дә дәшмичә карап торды да сорап куйды:

– Как тебя зовут?

– Матвей я, Петров Матвей Сергеевич. Мы с тобой поедem в Москву, ты там учиться будешь. Моим сыном будешь, ладно.

– У меня же есть папа и мама.

– А где они?

– Незнай, там, в тайге остались.

– Да-а-а, – дип сузды күзлекле адәм.

Урыс кешесе дүрт почмагына төртеп алды.

– Господи, помилуй! – Аннан соң малайның дүрт почмагына төртте..

«Без үзөбез күрөп тордык, мөселман малае Гәрәй, шул мизгелдә Григорийга әйләнеп, муенына тәрә такты. Сөз инде аны эзләмәгез, таба алмассыз. Татарның тагын бер баласы, Мифтахетдин белән Гөлҗамалның кадерле уллары – Григорийга әйләнгән Гәрәй – христиан динендә. Эти-әнисенәң кем икәнән онытыр, Григорий Матвеевич Сергеев булып гомер итәр, – дип шаулаштылар да шаулаштылар тайганың карт чыршылары, эрбет ағачлары. – Ләкин исән калыр. Теге «үлэт базы» кырында бүреләр мәетләренә ботарларлар, ә Гәрәй-Григорий исән калыр...» Аннан тагын бер кат иртәнге таң җилендә сагыз, сагыш исләре таратып алдылар да тынып калдылар.

Нишлисәң, язмышыңда шулай язылган булгач.

Факиһәнәң йөрәгендә Гәрәйнең «Апай, апай!» дип поезд артыннан чабуы мәңгелеккә уелып калыр. Ул энесен төшләрәндә күрөп елап уяныр. Еллар узар, ләкин бу үзәкләренә өзәрдәй күренешне ул мәңге оныта алмас. Факиһәнәң оныгы Гәрәй-Григорийны эзләтеп табар. Тик ул вакытта Мифтахетдин дә булмас! Гөлҗамал да булмас! Факиһә дә булмас! Апа

белән энекәш эти-эниләрән көтәргә вәгъдә биргән басу капкасы да булмас!

Мәскәүдә Сергеев Григорий, аның уллары – Сергеев Константин Григорьевич, Сергеев Николай Григорьевич – МДУда тарих фәннәре докторлары булырлар, студентларга белем бирерләр. Алар яшъ буыңга шул каһәрләнгән еллар турында, үзләре дә белмәгән татар әби-бабаларының язмышы хақында сөйләрләр. Кан хәтере бар, диләр. Урыс булып тусалар да, татар кешеләре белән очрашканда, аларның жаннары сискәнеп китәр. Чөнки аларның йөрәкләре аша Мифтахетдин белән Гөлжамалның – Сталин лагерьларында харап булган мөселманнарның – каны ага. Ул, әби-бабаларыгызны онытмагыз, дип исләренә төшерер. Алар Казан ханлыгы турында сөйләгәндә, жаннарында бер сискәнү сизәрләр. Тик моның сәбәбен аңлый алмаслар. Бу – кан хәтере булыр.

Мифтахетдин белән Гөлжамал аларга газаплы еллар аша дәшәрләр:

– Константин, Николай! Сез белмисез генә, без – Мифтахетдин белән Гөлжамал – сезнең әби-бабаларыгыз. Сезнең динегез дә, исемнәрегез дә бүтән булыр иде. Йә Кәримулла, йә Сәмигулла булыр идегез. Сез мөселман булып туган булыр идегез, христиан булдыгыз. Ләкин сез – безнең оныкларыбыз. Тик бу турыда сез дә, без дә белмибез генә.

Кан хәтере бар, диләр!

* * *

Ул елны халык чебен урынына кырылды. Исән калган мәхбүсләрнең һәм Габдрахман гаиләсенең сөргендәге каргышлы, газаплы дүртенче елы! Әле беренче елларда хәйран хәллә генә булган куылганнар, колач житмәслек юан агач аудару түгел, жанлы өрәкләр кебек, үзләрен дә көчкә-көчкә генә йөртә алырлык хәлгә килделәр. Ачлык, үзәкләргә үтәрдәй Себер салкыны... Юка гына киёмнәр кигән, башларына ни тапсалар, шуны ураган тоткыннар планнарын тутыра алмасалар, паёкларын кисәләр, 200 грамм ипи дә балык ашы. Аш димәсән, хәтере калыр – калай савытка өсте зәңгәрсү-болганчык төстәге, астында өшегән аз гына бәрәңге, кылчыкларыннан аерылып торган балык кисәкләре йөзеп йөргән баланда. Урамга чыгуга, Себер салкыны куырып кына ала, билләһи, әйтерсең, бөтен эгъзаларны тоташ бозга әйләндерә. Юка гына ыштан-чалбар, тетелеп беткән иске сырма. Ул инде бик иске, шуңа күрә, мамыгы юкарып, бөтенләй дә жылыны тотмый башлаган.

Габдрахманның кулдашы – улы Камил. Уналты яше яңа гына тулган малайга жиңелрәк булсын өчен, әтисе пычкыны үзенә тарта да хәленнән килгәнчә улына таба этә. Тайгада пычкы тавышы хәсрәтле бер жыр кебек, кайчагында, скрипка авазлары чыгарып, бертуктаусыз урманны яңгырата: чаж-чож, зың-зың, зең-зең! Бу аваз беркайчан да туктамый, хәтта лагерьга кайтып, баланданы ашап йокларга яткач та, колакта яңгырап тора.

Һәрбер пиланың үз жыры бар, төрле тоткынның пычкы тавышы төрлечә. Азрак хәллеләрнең пычкы тавышы жиңелрәк көй сыман, ә үзләрен көчкә генә йөртүчеләрнең – интеллигентларның – пычкы тавышы озын, хәсрәтле көй сыман, туктый-туктый чыжылдый.

Габдрахманның яралы йөрәгендә, пычкы жырына ияреп, авылында мәжлүсләрдә жырлана торган жыр кабатлана. Әйтерсең, хәсрәтле пычкы-скрипка тавышына кушылып, жаны елый, бәргәләнә:

Ай-һай ла гына, дими, көйләр килми,
 Кайгылар ла күрми, ир булмый.
 Нинди генә итеп сөйләсәң дә,
 Чит-ят жирләр туган ил булмый!
 Чаж-чож, зың-зың, зең-зең!

Йа Раббым! Бу мәхшәрдән исән-имин котылып булырмы? План тутырырга кирәк, тырышырга кирәк. Улы, улы! Ул көннәр буге бер сүз дә әйтмәскә мөмкин. Ниләр уйлый икән ул? Башында нинди уйлар, хәлфә белә алмый. Чөнки олы улы аз сүзле. Рәшите генә туктаусыз сораулар биреп йөдәтә. Камилнең сөяр-сөөләр чагы. Аның яшендә Габдрахман хәлфә Зөһрәсенә үлепләр гашыйк булган иде. Кызның алмалы көянтәләренә чиләкләр асып, чулпыларын чыңлатып, читекләрен жырлатып, кичен иптәш кызлары белән суга барганын көнозын көтеп, дилбегә буге озын булып тоелган көнне үткәрә алмыйча жаны чыга иде. Ә аннан берәр сәбәп табып, чишмә юлына чыга, ул гына түгел, бик күп гашыйклар су буена төшәләр. Сөйгәннәренә бер генә караш ташлар өчен, кызларның чишмә тавышына охшатып, челтерәп, юк кына нәрсәдән дә кызык табып көлгәннәрен ишетер өчен һәм Зөһрәсенә бит урталарын чокырайтып, Габдрахманга карап сөйкемле итеп елмайганын күрер өчен чишмә буена төшәр иде хәлфә.

Ай ул кичләр! Сихри зәңгәр кичләр! Инде көндөзгә эсселек сүрелгән. Болын өстенә зәңгәрсуланып, эңгер төшөп килә. Ялантау чишмәсә өстендәге чикләвек куаклары арасынан сандугачлар моңы түгелә. Берничә урында пар сандугач сайрый. Берсенә берсе жавап биргән кебек, шундый да матур итеп сайрыйлар инде жанныарым. Сандугачлар моңына чикерткәләр чурлавы кушыла – чур-р, чур-р. Айба тавы күленнән бакалар хоры ишетелә.

Табигатьне ничек тоташ симфония итеп яраткан Аллах! Сугышлар да кирәкми, орышлар да кирәкми. Адәм баласын тоткыннарны рәнжеткән кебек рәнжетү дә кирәкми!

Матур гына итеп яшә, адәм баласы, нәрсә житми сиңа?! Мин сиңа мул итеп ашарыңа бирдем, кияргә киеменне бирдем, урманнарда, кыр-болыннарда, жиләк-жимешә, киекләре дисеңме! Чәч, ур – иген үстөр, мал-туар асра! Һәм парланьгыз. Никах укытып, үзегез теләгән ярларыгыз белән гаилә корыгыз. Мөхәммәд өммәтен арттырып, уллар-кызлар үстереgez. Кеше рәнжетмичә яшәgez. Шулай яшисе иде дә бит...

Габдрахман, үз уйларына бирелеп, татарлар «Газраил» дип йөрткән Иван исемле сакчының килеп басканын сизми дә калды. Бу кансыз адәм, ничектер тоткыннар сизмәгәндә, агачлар арасында посып торган жиреннән тегеләрнең ял иткән чакларын саклап торып, килә-киләшкә приклады белән китереп орып, егылганнарны итеге белән типкәләп изә иде.

– Ты что, гололобый чаплашка, что стоишь как истукан, хочешь, чтобы тебя лишили пайка?! – дип акыруына айнып китеп, тагын пиласын тарта башлады хәлфә: чаж-чож, чаж-чож...

Ялантау чишмәсә буенда кышкы матур зәңгәр кич, ә Себердә – желекләргә төшәрдәй, бот сөякләрен боз итәрдәй каһәр төшкән салкын. Ул салкын, земләнкәгә кереп яткач та, мәңге эремәслек кытып бозы кебек, жанны өшетеп тора. Ә туган якта, жиделе лампа янып торган өйләрендә, урамда суыктан шарт-шорт бүрәнәләр атып торса да, тәрәзәләргә төрле бизәкләр төшергән,

зәңгәрсу нурлар сибеп торган түгәрәк айлы кыш булса да, ана куены кебек ап-ак итеп агартылган жылы мичле авыл өөндө шундый рәхәт, янында сөөкле хатыны Зөһрәсә, кызы Нәфисәсә, Камилә, Рәшитә! Һәм сөю, ярату! Әти-әнисен, хатынын, балаларын ярату. Шул бәхәтне биргән Аллаһка башларын намазлыкка орып ялвару, рәхмәт әйтү. Ул тагын уйларыннан айнып китә.

– Улым, – ди, – тегеләр югында азрак туктап тор. Ботларыңны кулларың белән ышкып, берәз жылытып ал, балам. Өшедең инде, тундың. Өгъзаларыңа салкын тидереп, авырып кына китә күрмә, балам.

Камил әтисенә карап елмая, юк, әтисен тынычландырмакчы булып елмаймакчы була. Ләкин елмаюы әллә ничек кенә, мескен кыяфәттә килеп чыга. Каш-керфекләрен ап-ак бәс сарган. Улы чибәр, сөйкемле. Әнисенекә кебек, бит урталары чоқыраеп тора. Әнисенәң абыйсы Гыйният казнагаена охшаган, озын буйлы. Улының сөяр-сөөләр чагы да бит. Тик бу каһәр төшкән салкыннан соң улының яратырлыгы, нәсел калдырырлыгы булырмы? Хәлфә шуларны уйлап хәсрәтләнә. Бу юка гына киёмнәрдән көнә бус салкында... Алла сакласын! Ө туган авылында... Аның үз куллары белән, улы Камил белән салган өөндә Ялкау Галәү яшәп ятадыр. Мич каршындагы сәкедә йомшак ястык-түшәкләр өстендә әвөндәй юан, өөн тараканга батырган хатынын кочаклап, хәлфә өстеннән кантурга әлэк язган күршесә ялкау Галәү жылыда рәхәтләнәп яшәп ятадыр. Озак итеп, йокысы туйганчы йоклыйдыр. Аның жирән улы Ярметдин дә Габдрахман белән Камил – әле кавырсыны да катмаган улы салган йортта рәхәтләнәп яшиләрдер. Ә хәлфә белән Камил Себер салкыннарында, черәшә-черәшә, катып-өшөп урман кисәләр. Очлары сөңгә кебек, зәңгәр күккә ашып торган чыршылар, эрбет агачлары әле анда, әле монда, ухылдап, ыңгырашып, жиргә авалар. Сугыш кырындагы гаскәриләр кебек, артларынан нәүмизләнәп агач төпләре кала. Яу кыры кебек. Адәмнәр бар нәрсәне кырып-себереп узалар. Үзләре теләп түгел, мәжбүри рәвештә. План тутырырга кирәк. Югысә паёкларын кисәләр. Земләнкедә – Рәшитә белән Әминәсә һәм өйдәш карчык Йөзембикә. Габдрахман Йөзембикәне үзеннән калдырмады. Юлда килгәндә вафат булып, әрдәнәләп өөп куелган мәетләр өстендә, зәңгәр күзләрен йомдырып, битенә абыстайның ак яулыгын ябып, кырда туктаган поезддан төшереп калдырган указлы мулла Габлелхак хәзрәтнең васыятен үтәп, үзә белән алды. Земләнкене киңрәк итеп казып, бергә яшәп киттеләр. Бергә казан астылар. Йөзембикә абыстай – авыр сабырлы, чисталыкты карчык, Әминәне оныгыдай карап, тәрбияләп үстерде. Әле аның өстенә, ничекләр генә итеп саклап кала алгандыр, хәлфәнең учларына ташлары ялт-йолт итеп, қояш булмаганда да янып торган зөбәржәт кашлы алкаларын салды.

– Габдрахман, – диде абыстай, – әгәр Зөһрәне урман кисү эшенә куйсалар, исән кала алмас. Бала тапкан хатынның кырык көн бус кабер авызы ачык булыр, шуңа күрә, Аллаһ сакланганны саклармын дигән, әгәр бу алкаларны сакчыларның өлкәнөнә бирә алсаң, карчыгыңны берәр жинелрәк эшкә куймаслармы, ятып калганчы атып кал.

Габдрахман, Йөзембикә абыстайга рәхмәт әйтеп, алкаларны, куляулыгына төреп, кесәсенә салып куйды.

– Мин үзем морзалар нәселеннән. Әби-бабаларым, әти-әниләрәм хәтәр байлар иде. Бу алкаларны, хәзрәтемә кияүгә чыккач, атаклы алтынчыдан махсус эшләтеп алып, әтием бүләк иткән иде. Ул алкаларда алтынчының

култамгасы да бар. Алтын-көмешләребез шактый күп иде, Себер жибәрәселәрен белгәч, хәзрәтем белән бер каен төбенә күмдек. Болары минем өчен аеруча кадерле булгач, камзул жөенә тегеп алып керә алдым. Рәхмәт сиңа, Габдрахман, мине үзең белән алганыңа зур рәхмәт! Хәзрәтем дә, сиңа зур рәхмәтле булып, тынычлап ятадыр, – дип, абыстай күзләрен сөртеп алды.

Менә шулар – Йөзембикә абыстай биргән, янып торган зур зөбәржәт кашлы алтын алкалар – Зөһрәнең дә, Йөзембикә карчыкның да язмышын хәл иттеләр дә инде. Габдрахман хәлфә Газраил Иванның үзен генә очратып әйтте:

– Моя жина только родила, не мог бы ты поставить её на лёгкую работу? А я тебе вут это отдам, – дип, уч төбендә янып торган зөбәржәт ташлы алкаларны сузды. Алкаларны күргәч, Иванның аксыл чырае башта кызарып китте, аннан соң акаеп, алгарак чыгып торган аксыл зәңгәр күзләре, очкынланып, Габдрахман хәлфә учында зәңгәрсуланып янып торган алкаларга төбәлделәр. Як-ягына каранып алды да хәлфә кулындагы алкаларга үрелде.

– Ладно, подойдешь, – дип, тиз генә кулындагысын кесәсенә шудырды. – Найдешь меня, – дип өстәп куйды.

Зөһрә тоткыннарغا ашарга пешерергә куелды. Ә Йөзембикә карчык өйдә бала янында булды. Күршеләре Мифтахетдин белән Гөлҗамал кызы Факиһә белән бергәләп, тууга абыстайның кәфенлегенә төрөлгән нәни кыз Әминәне үстерештеләр. Гөлҗамалның Себергә килгәндә яшъ тә сигез айлык кына булган Гәрәе дә Йөзембикә карчык кулында калкынды. Жәйләрен абыстай тайгада жиләк-жимеш, мүк жиләге жыйды, үләннәр жыеп киптерде. Кайсы авыруга нинди үлән кирәген, нинди дога белән дөвалыйсын Йөзембикә карчык белә иде. Абыстай, балаларга догалар өйрәтеп, татар халкының горейф-гадәтләрен саклап, авыр, газаплы тоткыннар тормышында ниндидер бер нур булып, һәркемне сабырлыкка өйрәтеп яшәде.

Габдрахман хәлфә бүген әллә ниткән хатирәләргә бирелеп эшләде. Өнә инде соңгы чыршыны кисәләр. Чаж-чож, чаж-чож... Агач төбенә жыелган пычкы чүпләреннән шундый да тәмле ис килә, ылыс исе, сафлык исе, чыршы сагызы исе, хәлфәнең авылда калган өр-яңа чарлаклы йорты исе! Туган як исе! Кызы Нәфисә идәннәрен Урыстау күлендә чыгарган мунчала белән юып чыгарыр иде дә, өйгә шундый да тәмле ис таралыр иде. Ул исне берни белән дә чагыштырып булмый! Ул ис – чиста-пакъ татар халкы йортында гына була торган ис! Их, шул ап-ак итеп йомырка сарылары кушып юылган, әле кибеп тә өлгөрмәгән идәндә яланаяк йөрүләре!

Габдрахман хәлфәне хатирәләреннән улы Камилнең «Әти, ава!» дигән сүзләре айнытып жибәрде. Бүгенге соңгы чыршы ахылдап-ухылдап, үзенә ямь-яшел ботаклары белән янындагы башка агачлар арасына дөнья белән бәхилләшкәндәй кереп ятты. Габдрахман үзенә беләк мускулларының сызлавына түзә алмыйча ыңгырашып куйды.

Әйе, яшенә житкәч кырыкка, эшенә китәр шырыкка, дип, юкка гына әйтмәгәннәр. Акрынлап-акрынлап, ачлы-туклы килеш, салкыннарда өшөп, жир асты йортында тору жегәрне ала, жаныңны суыра икән. Ул куәтенә кими баруын тоя. Әгәр бу дөньяны ташлап китсә, гаиләсе нишләп дип гажизләнә. Иртән дә, кич тә, бер ай элек тә, бер ел элек тә өшөгән бәрәңге йөзеп йөргән балык шулпасы һәм жир кебек кара дүрт йөз грамм ипи... Адәм баласы түзсә дә түзә икән. Шулай дип уйлый хәлфә. Түзәргә,

ничек тә түзәргә кирәк! Әнә, мескен галимнәр, шагыйрьләр, язучылар, архитекторлар, инженерлар, интеллигенция! Ул мәхбүсләр, крестьяннар кебек авыр эштә чыныкмаганнар, бөтенләй эштән чыктылар. Планнары тулмагач, паёкларын кисәләр, тоткыннар көннән-көн ябыга баралар. Күбесе инде тактадан гына корылган баракларда гәүдәләрен дә күтәрә алмыйча үлем көтеп ята. Енисей ярындагы уртақ кабергә көн сасан мәет ташыйлар.

Инде бу хәлләрне белмәгән Сталинга да ышаныч юк. Әле тагын алты ел – алты кыш, черкиенә чыдап булмаслык алты жәй, юеш язы, көзе! Һай-һай, түзеп булмас, чыдап булмас!

Земләнкәгә кайткач, Йөзембикә карчык әллә ниткән үлән чәйләре эчертә. Житмешкә житкән карчык кайлардан гына кешеләрне юатырлык көч таба дигән син?! Аның жәй көне жыеп киптергән төрле жиләк чәйләрен эчкәч, азрак хәл кереп киткәндәй була. Салкында жәлегенә кадәр катып өшегән аякларына Әминә килеп урала.

– Әтием, әтием! Син миңа куян күчтәнәче алып кайттыңмы? Бүген куяннарын синең янга килдеме?

– Әйе, кызым! – ди Габдрахман, курчак кебек нәни кызын күтәреп алып. Һәм кесәсеннән шакыраеп каткан ипи катысын чыгарып, кызының кулына тоттыра. Әтисе кесәсендә һәрчак ипи кыерчыгы йөртә.

Әминәсе ипи катысын ала да Йөзембикә абыстай янына йөгәрә.

– Әби, кара, әти янына бүген дә куяннарын килгәннәр, алар миңа күчтәнәч биреп жибәргәннәр, тик күчтәнәчләре суыкта катканнар.

– Тукта, олан, жылытып аша. Тамагыңа ярамас, – дип, Йөзембикә карчык ипи катысын тимер мич кырыена куя. Земләнкәгә ипи исе тарала. Шулай кечкенә генә ипи катысыннан Себернең жәһәннәм тишәкләрендәге жир асты йортына туган як басуларын, арышларның серкә очырган, бодайларның сабан тургае моңына коенып үскән чакларын искә төшереп, икмәк исе тарала.

Алар ничек кенә арып кайтсалар да, намазларын калдырмадылар. Земләнкенен чыршы «лапка»лары жәелгән жир идәнә тезелешеп басып дога укыдылар. Габдрахман хәлфә Коръән хәфиз иде – Коръәнне яттан белә, сәгәтләр бусе аятләр укый ала. Өйдәгеләр күз яшьләренә чыланып тыңлыйлар. Шулай көн артыннан көн үтә. Айлар, еллар үтә. Гомер үтә.

Бүген аларны – Мифтахетдин, Гөлжамал һәм Габдрахман белән Камилне – траншея күмәргә куйдылар. Кешеләр килгән күргәч, ике бүре траншея эченнән атылып чыктылар да тайга эченә кереп юк булдылар. Аларның тамаклары тук иде. Шуна күрә күлүчеләргә ташланмадылар. Канауларда яткан кемнәреннәр газизләрен ботарлап, өзгәләп, тамаклары туйган. Ерткычлар, ачкыкчыга кадәр тайгада чабып йөрерләр дә, ачыккач, башка бүреләр белән кушылып, ишәеп, тагын килерләр.

Әлегә Габдрахман белән Камил, Мифтахетдин белән Гөлжамал берсе өстенә берсе әрдәнәләп өелгән мәетләр белән шыплап тулган озын траншеягә балчык аталар. Көз көне казып, траншея кырыена өеп куелган кызыл-кара балчык таш булып каткан. Аны лом белән казып, чокып алырга кирәк. Шулай кәз-кәз булып каткан балчыклар, бүреләр ботарлаган, шакыраеп каткан мәетләр өстенә шакылдап барып төшә. Хәлфә дога укый. Мөселманына, христианына – бер дога.

– Бәндәләреңне кичер, Ходаем! Жәннәт ачкычларын бир, гамәл китапларын уң кулларына тоттыр.

Хәер, инде бу бәндәләр булган гөнаһларын жирдә булган тәмугта юып бетергәннәрдер. Аллаһ янына кайткач та, адәм баласы, тәмугка кереп, азрак чистарынып чыгар, ди. Тәмугның төбөндә сихерчеләр һәм үз-үзен үтерүчеләр генә калыр икән. Ә бу колларың тәмугның жиденче катында бу дөньяда яшәгәндә үк булдылар һәм котылгысыз, каһәрләнгән язмышларын Себернең үзәкләргә үтәрдәй салкын кышларында тәмамлап, катып, өшөп, ачлыкта, ялангачлыкта, этләрдән, этләрдән дә явызрак сакчылар тарафыннан таланып, бүреләрдән ботарланып, тайга эчендә ятып калдылар.

Туганнар каберлеген күмеп бетергәндә, инде караңгы төшкән иде. Әллә ниткән, козгын дисәң козгын түгел, ниндидер кош тавышы урманны яңгыратты. «Коңы-коңы, коңы-коңы...» Күңелләрдә бу ямьсез аваз шундый да авыр хисләр уятты ки, һәммәсе дә калтыранып киттеләр. Болай да салкыннан арыган, алжыган тәннәрен, юк, тәннәрен генә түгел, өзгәләнеп беткән жаннарын өшетеп, чымырдап, башларына бер коточкыч куркыныч уй килде: иртәгә кем? Алар бүген исән, әлегә, бу минутта исән. Ә иртәгә алар өстенә кемнәр шакыраеп каткан балчык атар? Алар кайтырга чыккач та әле ул ямьсез кош тавышы озата барды: «коңы-коңы, коңы-коңы, иртәгә синме, иртәгә синме?»

Габдрахман, көчкә-көчкә генә аякларын сөйрәп баручы Гөлжамал белән Камилне алгарак үткәреп жибәрде дә, Мифтахетдинне жиңеннән тартып туктатты.

– Азрак арткарак кал әле, кардәш, – диде. – Кардәш, әйдә болай сөйләшәбез. Әгәр бу дөньяны ташлап китсәк, ничек булса да бер-беребезне соңгы юлга озатыйк. Бу чокырдан табып алып, юып, кәфенләп, соңгы ахирәт сәфәренә озатыйк. Шулай килешик.

– Габдрахман абзый, үзем дә шуны уйлап килә идем. Зинһар өчен, дип әйтәм, бүреләрдән ботарланып, бу мәрхүмнәр кебек, Инәсәй буенда тәһарәтсез дә, юылмаган да килеш, ахирәт күлмәген кимиңә китмик. Искеләрне юып булса да, кәфенлек эзерләргә кирәк.

Шулай вәгъдә куештылар.

Камил белән Гөлжамал акрын гына, башларын иеп атлылар иде. Хатын, хәлсезләнеп егыла башласа, Камилгә ябыша. Туктап, хәлфә белән Мифтахетдинне көтеп алдылар. Камил белән Габдрахман алга уздылар.

– Сөйләштегезме? – диде хатын, Мифтахетдиннең күзләренә үзенә эчкә баткан, яшыләренә чыланган күзләрен төбәп, гыж-гыж сулап.

– Нәрсә турында? – дип, акрын гына сорап куйды ире.

– Нәрсә дип, үзең беләсең инде, андый-мондый булсак, жирләү турында. Ник, бу үләт базында ятып калмабыз лабаса, берәр жаен табарга кирәк. Шул турыда сөйләшергә калдыгыз лабаса.

– Кит, булмаганны, ни сөйлисәң син, карчык?! Яшәргә кирәк, яшәргә тырышырга кирәк! Безне авылда көтеп торучы улыбыз, кызыбыз бар. Әле дә ярый аларны озата алдык. Бу газапларга түзә алмаслар, харап булырлар иде. Факиһәбез үзенә: «Без сезне басу капкасы төбөндә көтеп торырбыз, эни, жәме», – дип, ике мәртәбә әйтте бит. Өйдә көтәр балаларың булгач яшәргә кирәк.

– Әйе, Мифтахетдин, гүргә кергәнче, мәңгә күз алдымда торыр, күлмәгенәң жылкәсендәге ямавы сикереп-сикереп китте, үкси-үкси китте балакаем. Безне

соңгы кат күрүен аңлады инде ул, белде. Үсмер кыз булып килә бит, Гәрәй генә берни аңламый. Анысының акылы яшә шул әле. Ярар, аңламавы ару. Әти белән эни кайталар, дип куанып, сөенеп яшәсен балакаем, бәхете булсын! Сиңа әйтәм, син миңа җавап бирмәдең. Хәлфә белән шул турыда сөйләшәргә дип артта калдыгыз бит, – дип, янәдән кабатлады Гөлҗамал.

– Сөйләштек, шул турыда сөйләштек. Ә син кайдан белдең аны? Әйтмәгән идем бит.

– Әйтмәсәң соң, үзең дә чамалыйсың булыр, мин озак тормаячакмын, минем аяк атлар хәлем дә юк. Карале, Мифтахетдин, мин, теге иске алсу күлмәгемне сүтеп, юып, кәфенлек кебек әйбер тегеп куйган идем. Кырык ямаулы инде, шулай да ярар. Ахирәт күлмәге кимичә булмас. Аннары соң, мин үлгәч, барлык йолаларына туры китереп, Йөзембикә абыстайга укыт, яме, – дип гыжылдап сулап, бара алмыйча туктап калды. Аның күкрәгеннән, тишек гармун күрегеннән чыккан кебек, әллә ниткән гыжылдау авазы чыга иде. Мифтахетдин хатынын куенына алып, күкрәгенә кысты.

– Ут булып янасың, карчык, утлар булып янасың. Үпкәң кабарган, күрәсен, сулыш алуларың бик авыр.

– Язмыштан узмыш юк, Мифтахетдин. Себергә килгәнче авылдагы тормышыбыз ифрат та матур булды, Аллахка мең шөкер! Какмадың, сукмадың. Каенатам, каенанам да дөнья бәһасе кешеләр иде. Урыннары жәннәттә булсын! Бигрәк иртә гүр иясе булдылар. Инде мин андый-мондый булсам, васыятем шул: исән-имин өйгә кайтып өйләнә калсаң, балаларымны, ятимнәремне рәнжетә күрмә. Өйләнмичә торма, өйлән, сиңа әйтәм. Ялгыз иргә яшәүләре бик авыр булыр, Мифтахетдин. Тик хатының оланнарымны рәнжетмәсен! Бигрәк тә Гәрәемне саклый күр! Факиһәм исәйгән инде, калкынган. Улкаем бигрәк кызганыч. Бәгырькәем, апайсы йөгереп кире килгәндә, аңа ияреп чапмады, бер урында таптанып тик басып торды. Әгәр килгән булса, соңгы тапкыр кысып-кысып кочкан, битләреннән шашып-шашып үпкән булыр идем, мәңге, гүргә кергәнче истә калырлык итеп. Онытылмаслык итеп. Инде киткәннәренә күпме булды, төннәрен сабийларымны уйлап, өзгәләнеп ятам. Кайчагында ниләргә генә кайтарып жибәрдем соң, яныбызда булсалар, тынычрак булыр идек, дип тә уйлыйм. Бүген мәетләргә күмгәндә, үзең күрдәң, алар арасында күпме бала бар иде. Кәзле, каткан балчыкларны кемнәреннәр газизләренәң шақыраеп каткан гәүдәләре өстенә атканда, әле ярый нарасыйларыбызны илгә озаттык дип тә уйладым. Гәрәем безне соңгы кат күрүен белмәде, илгә кайтып туйганчы ипи ашармын дип сөенә-сөенә кайтып китте.

Икенче көнне дүртесен дә яңа кабер казырга билгеләделәр. Тик өчесе генә бара алды. Гөлҗамал ут янып, урыныннан да тора алмыйча, земләнкәдә ятып калды. Ул саташа иде.

– Улым, Гәрәй, жөткерәсәң, балам, мә, кәжә сөте эчеп жибәр әле. Кәжә сөте жөткерүдән файдалы. Үпкәң кабара күрмәсен. Кил әле, балам, куеныма алып тирбәтим, – дип, ике кулын күкрәгенә кушырып, күкрәк баласын йоклаткан кебек, бишек жырын көйли иде:

Әлли-бәлли бәү, әлли-бәлли бәү.
Улым үсәр дәү, улым үсәр дәү.
Әлли-бәлли бәү, әлли-бәлли бәү.

Йөзембикә карчык Гөлжамалның чатнап беткән иреннәренә су тидереп, чыланган тастымалны маңгаена куеп һәрдаим алыштырып торды. Үләннәр кайнатып эчерде. Үзе, күз яшьләрен агыза-агыза, ясин укыды.

– Улым, улым Гәрәй, – дип өзгәләнде хатын, – кая киттең, кил, улым, куенымда гына ятып тор инде. Мин бит сине сагындым. Менә бөтиең төшөп калган лабаса, тегәржебе өзелгәнме? Мә, улым, бөтиеңне муеныңа эл әле. Ул сине жөн зәхмәтеннән, бала-казалардан саклап торыр. Апаңнан аерылып кала күрмә, балам, адашырсың. Кая чабасың инде, карурманда ялгыз каласың, апаең пуезга утырды бит, каласың, улы-ы-м! Гәрә-ә-ә-эй, бала-а-а-ам!

Шунда Гөлжамал өзелде. Күзләреннән, ябык йөзөндә эз калдырып, яшьләре агып төште. Ләкин улын чакырып ялваруы һәм: «Апаңнан аерылып кала күрмә, балам... Карурманда ялгыз каласың...» – дип өзгәләнүе ачык калган кара күзләрендә катып калды.

Йөзембикә карчык, Гөлжамалның күзләрен йомдырып, Мифтахетдиннәр траншея казып бетереп кайтканчы тәбарәк, ясин укып утырды. Үлемнең ни икәннән белмәгән дүрт яшьлек Әминә:

– Әбием, апай йоклый, апайны уят, үлән чәе эчәрбез, – дип текелдәде.

Мифтахетдиннәр казыган траншея-кабергә салыначак беренче мәет Гөлжамал буласы иде. Ләкин Газраил Иван, кесәсенә Йөзембикә карчыкның зөбәржәт ташлы алкалары эләккәч, Габдрахманга карата азрак мәрхәмәтләрәк иде.

– Гражданин нәчәлник, – диде хәлфә, – минем дочканың бабушкасы умерла, разрешите похоронить в тайге. После работы ночью похороним.

Иван чыгыңкы зәңгәр очлы күзләре белән тишәп керердәй булып Габдрахманга текәлдә. Әллә хәлфәнең ялварулы яшьле күзләре тәэсир итте, әллә кәефенең ару чагы иде. Әгәр ул арагы махмырыннан соң булса, аның янына килә торган булмый. Яраланган жанвардан ким түгел, кабып йотарга эзер тора.

– Ярар, – диде, – кеше күрмәгәндә, төнлә күмәрсез. Кара аны, кеше-кара күрмәгәндә... – дип, оятсыз итеп сүгенеп куйды. – Каждую падаль хоронить в тайге места не хватает.

Шулай диде, кеше димәде, «падаль» диде. Бу сүзләр белән хәлфәне үтерде, жанын изде. Шулай да хәлфә Гөлжамалны күмәргә рөхсәт алды. Мөселманнар мәетне кояш баеганчы жирләргә тиеш. Ләкин бу мөмкинлек булу да алар өчен бәхет иде. Йөзембикә абыстай белән Зөһрә, кар эретеп, шуның суында мәет юдылар. Хатынны кырык ямаулы, тузган, ләкин чиста итеп юылган, кәфенлек итеп тегеп куелган күлмәк искеләренә төрөп, ахирәт күлмәге кидерделәр.

Алар бу эш белән мәшгуль булган арада йөзьяшәр эрбет агачы төбенә ломнар, кәйләләр белән вата-вата, Габдрахман, Мифтахетдин һәм Камил кабер казыдылар. Аларга Балтачтан китерелгән мәктәп директоры, Әсманыйң ире кушылды.

Гөлжамалны, Мифтахетдиннең гомер иткән газиз хатынын, мөселманнарның барлык горәф-гадәтләрен үтәп жирләделәр.

Мифтахетдин исә колач житмәслек эрбет агачының юан кәүсәсенә

«Зарипова Гөлжамал Галләм кызы» дип, үткен пычак очы белән уеп язып куйды.

Мондагы вәхшилекнең шаһиты булган йөзьяшәр эрбет агачының йөрәк

ярасы булып, аннан агып чыккан гәрәбә төсөндәге сагыз, Мифтахетдин уйган «Гөлжамал» исеме өстенә агып төшөп, күз яшенә әйләнеп туктап калды.

Шулай итеп Әминәнең кендек әбисе Гөлжамал утыз ике яшендә, Себер тайгаларында газәпләнип, интегеп, салкыннарда катып-өшөп, ике баласын ятим калдырып, мәңгелеккә китеп барды. Яшел чыршылар, карагачлар, Себернең төнгә ачы жылләрәндә тирбәлә-тирбәлә, инде бу дөньядан бихәбәр булган Гөлжамалга, Ялантау болыннарында колыннар кебек чабып, әбисе салган хуш исле ипине туйганчы ашармын дип, илгә кайтып киткән улы Гәрәй турында сөйләмәкче булдылар. Тик Гөлжамал аларны ишетмәде. Аның жаны, ялгыз калган ана аккош кебек, балаларын эзләп, туган якларына кайтып киткән иде. Ул, Саушның өй түбәләренә кадәр кар баскан эти-әнисенә иске йорт тәрәзәсеннән карап, балаларын күзләде. Тик улын күрә алмады. Сәкенә бер читендә карт эти-әнисе кырыенда корама юрганга төрөнөп, кызы Факиһә йоклап ята. Ә улы, Гәрәе кайда? Гөлжамалның жаны, тавыш-тынсыз гына ахылдап, сулкылдап, күккә ашты.

– Кайда син, балам? – дип сулкылдады аккош. – Жавап бирче миңа, өзгәләнеп, сине эзләп, кышкы салкыннарда жаны ялгыз аккошка әйләнеп, улын эзләп туган якларына кайткан әниңә жавап бир, балам. Йа Раббым, сез бит безне басу капкасы төбөндә көтәрбез дигән идегез. Әй, хәтер дигән инде аны! Апасыннан башка ниләргә генә шушы салкында берүзе басу капкасы янына чыгып киткән сабий?! Сагынгандыр, үзәкләре өзелеп сагынгандыр безне. Шуңа күрә, эти-әниләренә кайтканын күрөп, әби-бабасына, апасына иң беренче булып сөенчә алыым дип, басу капкасы янына чыгып йөгөргәндер.

Аккош, әрни-әрни ахылдап, басу капкасына таба очты. Тик улын таба алмады. Бары тик буран, ачы жылләр генә, кемнеләр эзләгәндәй, дулуй-дулуй дөньяны тузгыта иде.

Кыш көне безнең якларда аккошлар очмый, дисезме?

Оча икән. Нарасыен югалткан ана жаны кышкы бураннарда да, көзгә ачы жылләрдә дә баласын эзләүдән туктамый икән! Мәрхүмә Гөлжамалның Себерләрдә ачлыктан, ялангачлыктан интегеп, газәпләнип, бу каһәрләнгән дөньяны ташлап киткән жаны ялгыз аккошка әйләнгән. Ә канат тавышлары ишетелми дә. Тик ачыргаланып, жанына урын таба алмыйча оча.

– Балам, Гәрә-әй!

Ә бер айдан соң Габдрахман Мифтахетдинне дә, хатыны янына илтеп, эрбет агачы төбөнә жирләде һәм аның исемен шул ук агачның кәүсәсенә уеп язды. Эрбет агачының сагызы, «Гөлжамал» сүзендә ахактай янып торган тамчы янына житкәч тукталды да икенче күз яшенә әверелеп бергеп калды.

(Дәвам киләсе сәндә).

*Бу QR-код аша сез Равилә Шәйдуллина-Мурат белән
Лилия Низамова әңгәмәсен укый аласыз. Моньң очен смарт
жәйланмаларыгызга (телефонга яки планшетка) QR-код укый
торган махсус кушымта йөкләгез.*

*Шуннан соң камераны журналдагы тамгага якынайтырга һәм
экранда чыккан сылтама аша үтәргә кирәк.*

Рифат
Сәлах

АСЫЛЫН ДӨНЬЯНЫҢ КЕМ БЕЛӘ?..

Бәхет

Имсыну аркылы үтәдер
Уңышның бормалы юллары.
Бу жирдә ник яши кешеләр? —
Бәхетле булырга нибары.

Баймы син, түгелме — барыбер
Язмышның катлаулы еллары.
Ризыгын жыйдыр адәмнәр
Бәхетле булырга нибары.

Берәүләр адаша, ялгыша,
Омтылып буй житмәс үрләргә.
Бәхетне бүлешеп булмыйдыр —
Бәхет — күп, житә ул кемгә дә.

Бәхет ул — күңелнең халәте,
Күңелнең туачак жырлары.
Бу жиргә килгәндер һәр бәндә
Бәхетле булырга... Нибары.

Утыз өч яшь

Сандугачлар берәз тынып калган,
Тынып калган бугай жыллар дә.
Нинди чишмәләрнең чылтыравы
Ишетелә туган жирләрдә?

Кайсы йолдызларның күз кысуын
Күзәтәдер хәзер яшьлегем?

Әллә мин дә бу дөньяда бары
Читтән торып кына яшимен?

Читтән торып кына күзәтәмен
Чигәм буйлап вакыт агышын.
Унжиде яшь тулган егет кебек
Офыкларга очып барышым.

Унжиде яшь тулган егет кебек
Хыялларым, уем, хисләрем.
Мин гүяки тып-тын калган жирдә
Жилләр булып кына исәмен.

Мин гүяки тынган сандугачны
Уятырга йөрмә жыр белән.
Мин гүяки офыкларны узып,
Болытларны узып йөгәрәм.

Мин гүяки гел яшьлектә калган,
Утыз өч ел кичеп башымнан.
Әллә инде Гайсә пәйгамбәрне
Утыз өч яшь күккә ашырган?

Утыз өчкә житкәч, сизәсендер
Фанилыгын якты дөнъяның,
Хисләреңнең күккә ашуларын,
Чынга ашуларын хыялның.

Кичке шәфәкъ

Шәфәкъ кызыллыгы сүрелмәгән,
Йолдызлары жиргә коела.
Әйтерсең лә бөтен дөнъя бүтөн
Галәм яктысында коена.

Югалган шул шәфәкъ нурларында
Болыннарда янган яшел ямь.
Бүтөн дөнъя бөтен гүзәллеген
Йолдыз яктысына яшергән.

Күк түренә якты баскыч булып,
Жирдән күккә йолдыз үрелгән.
Шәфәкъләрдән якты сер иңәдер:
Шигырь генә тама күңелдән.

Бүре улы

Бүре улый...
Безгә карап улый,
Алмакчы ул соңгы табышыңны.
Ул әлегә таба алмый безне,
Син чыгара күрмә тавышыңны.

Бүре улый...
Айга карап түгел,
Жырларыңа карап, тарихыңа.
Өлешеңне тартып алмакчы ул,
Утырырга тели табыныңа.

Улый бүре...
Әллә бүре түгел,
Шайтан үзе улый бүре булып.
Иманыңа, телгә кулын суза –
Корбанына гүя томырылып.

Бүре улый...
Танымыйсың гына,
Киёмнәре сарык тиресеннән.
...Син чыгара күрмә тавышыңны,
Коры кала күрмә өлешеңнән.

Олы юл

Кош шикелле канат җилпеп
Ашыгам еракларга.
Күктәге бөтен болытлар
Агыла миңа таба.

Иярләп барам дөньяны,
Сак кына ага вакыт.
Кемнәрдер һич булмый, диләр,
Яшьлеккә таба кайтып?

Агыла юлда каеннар,
Сузылып кала Идел.

Җилләрне узып китүе
Әллә ни авыр түгел.

Аяза бара күк йөзе,
Еракка киткән саен.
Артымнан ияреп килә
Кояшым белән аем.

Болытлар эри тәрәздә,
Кулыңда, гүя, дөнья.
Гомерне узып очасың
Чыкканда олы юлга.

Жомга юк

Ниндидер авыру котыра,
Ниндидер бер афәт дөньяда.
Гыйбадәт йортлары бикләнгән,
Булмаган шикелле жомга да.

Бәйрәмнәр тыелган һәр җирдә,
Тыелган шикелле бәхет тә.
Ниндидер чир йоткан һәркемне,
Гүяки илләрдән ямь китә.

Гүяки күзләрдән нур китә,
Гел моңсу карашлар, гел авыр.
Бар гавам тып-тыныч шикелле,
Чор гына болгавыр...
Болгавыр.

Кайдадыр чирлеләр бар, диләр,
 Чир йога меңләгән күңелгә...
 Бу афәт чынмы соң, ялганмы,
 Асылын дөньяның кем белә?

Тик менә бәйрәм юк, жомга юк –
 Гыйбадәт йортлары бикләнгән.
 Әллә соң чирлиме жаныбыз,
 Әллә соң чирлиме бу галәм?

Татар иле

Син – шатлык та безнең,
 Син – әрнү дә,
 Сиңа тулды бүген бер гасыр.
 Татарларның бәхете дә булдың,
 Сагышы да булдың, и ТАССР.

Күпме татар синнән читтә калды,
 Чит итмәдең ләкин берсен дә.
 Колач житмәс иркен Татар иле,
 Бу гүзәллек балкый бер синдә!

Башка жирдә телләр киселгәндә,
 Ана теле сиңа сыенды.
 Кочагыңа алып бар татарны
 Өләшерсең әле жылыңны.

Ничә буын синдә туып-үскән...
 Чал тарихка йөз ел аз әле.
 Үткәннәрең белән киләчәкне
 Нурга күмеп кенә яз әле.

Син үсәрсең, син ныгырсың әле,
 Гасырларның ватып чикләрен.
 Алтын Урда, Казан, Болгар иле –
 Алары да сиңең үткәнең!

Син – дөньяның иң мәһабәт жире,
 Син – алышта батыр арыслан!
 Алда бөек меңеллекләр көтсәң,
 Мәңге яшә, гүзәл Татарстан!

Ркаил
Зәйдулла

ИЛЬЯС АЛКИННЫҢ СОҢГЫ МӘХӘББӘТЕ

РОМАН*

16

Ильяс Убайдулла Хожаев белән 1917 елның маенда Мәскәүдә үткән Бөтенрәсәй мөселманнарының беренче съездында танышкан иде. Ләкин аңа кадәр кыска гына вакыт эчендә шактый озын юл үтәсе бар иде әле Ильясның.

Хөррият! Туганлык! Тигезлек! Патшаны төшергәннән соң, бөтен халыкның башы әйләнгән көннәр, хәтта һава да үзгәргән кебек – суларга жиңел! Ильяс вөжүдә белән сизә – тарих татарларга тагын бер мөмкинлек бирә. Дүрт гасырдан соң беренче шундый мөмкинлек. Инде моны да кулдан ычкындырсак, милләт булып яшәргә безнең бөтенләй хакыбыз булмайчак, килер буыннар безне мәңгә кичермәс. Татар дәүләтчелеген торгызу – менә безнең өскә төшкән бурыч. Иң изге максат – безем хөр мәмләкәт!

Петроградта ук (Германия белән сугыш башлангач, башкаланың атамасын «урывчалаштырганнар» иде), татар студентларының «Татар учагы» дигән оешмасын төзегәндә, алар шуның турында хыялланмадылармыни? Ә бит ул вакытта бу хыяллар якин арада һич тә тормышка ашмас кебек тоела иде. Һәрхәлдә Ильяс эчтән ышанып бетми, ләкин фикердәшләрең белән бергә жыелып, татлы хыялларга бирелү – үзе үк жанга азык бит ул. Әлбәттә, жыелышларда татар дәүләтчелегенең зарурлыгын беркем дә кычкырып әйтми, студентлар арасында кем булмас? Аңа әле барысы да эзәр дә түгел. Кайберәүләр өчен әлегә оешма – якташлар жәмгыяте генә. Дөрөсөн әйткәндә, татар студентларын бергә туплауда, ниндидер оешма шәкеленә китерүдә Галимжан Шәрәф башлап йөрде. Ул 1915 елда, реальное училищедан соң, Петербург университетының тарих-филология факультетына укырга кергән иде. Имтиханнарны бирүгә Ильяс Алкин торган фатирга килде.

– Котлый аласың, кордаш, бүгеннән мин дә – студент, – диде ул, кыгайган пенснысын борынына килешле утыртып. – Йә, монда бит безнекеләр шактый укый, кайда жыеласыз?

* Журнал варианты. Ахыры. Башы узган санда.

– Кемнэр инде ул, ягъни мäsэлэн, безнекелэр?

– Кемнэр булсын, татарлар! – диде Галимжан. Һәм кызыксынып, Ильяска карады: – Әллә социалистлар өчен милләт мөһим түгелме?

– Беренчел түгел һәрхәлдә.

– Жыелырга кирәк, менә шул турыда да сөйләшербез, юлларны билгеләрбез. Илдә зур үзгәрешләр булырга тора.

Политехника институтының күпчелек студенты нинди дә булса сәяси партиядә санала, һич югы ниндидер сәяси агымга кушылган. Барысы да диярлек революционер, гыйсьянчы! Монда самодержавиенә яклаучы юк, монда барысы да – монархия дошманы. Демократик республика – менә Россиянең алдагы юлы! Ильяс та социалистик идеяләргә ят түгел. Ул алар белән балачактан ук таныш. Реальное училищегә керергә жыенганга, 1908 елда әтисе аңа шул уку йортынан Вячеслав Скрябин дигән егетне яллаган иде. Яшь кенә булса да бик хәтәр революционер икән үзе – Ильясны да төрлө тыелган әдәбият белән таныштыручы шул булды. Юкса аның ата-анасы да хәллә кешеләр, бабасы Вятка губернасында галәмәт бай купец, эмма Слава алардан матди ярдәм алмаса тырыша, чын социалист буларак, үзе эшләп тапканга яшәмәкче.

Бераздан Скрябинны Вологдага сөрделәр. Тау белән тау гына очрашмый, дигәннәре дөрес икән, Ильяс Петербургка укырга килгәч, алар институт коридорында кабат күреште. Вячеслав, өч ел сөргөндә булганнан соң, реальное училищениың имтиханнарын экстерн биреп, монда, политехника институтына укырга кергән. Укырга жүнләп йөрмәсә дә, икътисад факультетының өченче курсына житкән инде. Башлы иде ул, чукынчык, башы маңгайдан гына тора, диярсен.

– О, Илюша! И ты здесь? – дип, гадәттәгечә салкын гына, жәелеп китмишә генә күреште репетитор элекке шәкертә белән. – Не забыл ещё мои уроки? Читаешь литературу?

Ильяс аны аңламаганга сабышты.

– Слава! Вот это встреча!

– Встретимся ещё, Илюша, в одном же институте учимся. Я тебя сам найду. – Һәм Скрябин, артык сөйләшеп тормыйча, ашыкмый гына китеп тә барды. Тәкәббер, эчкерле адәм бу, беркайчан да кеше хәленә керәчәк түгел, дип уйлап калды Ильяс. Бөтен дөньяны бәхетле итәм дип йөргөндә, нәрсә ул бер кешенә хәле!

Дөресен әйткәндә, Ильяс бу төмсә, караңгы кешенә бервакытта да үз итә алмады. Ул аның бөтенләй башка дөньяда яшәвен сизенә иде. Студентлар арасында аның турында төрлөсән сөйләләр. Имеш, ул большевиклар партиясендә тора, һәм анда да гади эгъза гына түгел, ә житәкчеләрнең берсе. Ильяс исә большевикларны үз максатларында бернәрсәдән дә тартынмаган радикаллар дип саный, алардан читләшә иде. Мөгаен, Скрябин аның турында мәгълүмат жыйган, бүтән аңа сүз катмады. Ике елдан соң бугай аны тагын каядыр сөрделәр. Инкыйлабтан соң кайсыдыр газетада Молотовның сурәтен күргәч, Ильяс чүт кенә урындыгыннан егылып төшмәдә – бу бит аның элеккеге репетиторы Слава Скрябин! Хәзер инде ул энә – Сталиннан соң илдә икенче кеше. Әлбәттә, нинди бәла-казага тарса да, аңардан бернинди дә ярдәм өмет итеп булмый. Кабул да итмәячәк. Иң

якын туганы өчен дә ул кыл кыймылдата торган бәндә түгел. Андыйлардан ерак торуың хәерле.

– Синен Йосыф Акчураның «Өч тарзы сәясәт» әсәрен укыганың бармы? – диде Галимжан Шәрәф.

– Юк. Мин аның телен бик аңлап бетермим. Гарәп-фарсы сүзләре күп.

– Менә шуны укып тикшерербез.

– Нәрсә турында соң ул?

– Төркия кайсы юлдан китәргә тиеш – госманчылыкмы, исламчылыкмы, түркчелекме?

– Безгә моның ни катнашы бар?

– Төркия инде ничә гасырлар госманчылыкны алга сөрә. Төрөкме ул, гарәпме, юнанмы, яһүдиме, әрмәнме, арнаутмы – Төркиядә яши икән, барысы да госманлы!

– Логично.

– Ә хәзер Төркия нинди хәлдә?

– Әйе-е... Мөшкөл Төркиянең хәле. Яшь төрөкләр саклап калса гына инде.

– Менә бит сөйләшер өчен тема! Син Йосыф Акчураны яхшы беләсеңдер?

– Белмичә! Ул бит әтинең якын дусты. «Казан мөхбире»н бергә чыгардылар. Безнең өйдә еш була иде.

– Йосыф Акчура Төркиядә хәзер «Түрк учагы» дигән оешма төзегән, «Түрк йорты» журналын чыгара.

– Әйе, әти алдыра аны.

– Әгәр дә без монда татар студентларын туплап, «Татар учагы»н кабызып жиберсәк?

– Шәп була бит бу, Галимжан! – дип, Ильяс дустан кочаклап алды.

– Без кемнән ким? Йосыф абзыйга язарбыз бу турыда, фатихасын да алырбыз.

Алар беренче утырышка ук Петроградта яшәүче Гаяз Исхакыйны чакырдылар. Ул Романовлар нәселенә тәхеттә утыруына 300 ел тулу уңаеннан амнистиягә эләккән, ләкин сөргеннән соң аңа Казан, Уфа, Оренбург ише татар мәдәниятенә мәркәзә булган шәһәрләрдә яшәргә ярамый иде. Шуңа ул Петербургка урнашты һәм озакка сузмыйча «Ил» дигән газета да чыгара башлады. Гаяз монда яши башлауга Петербург татарлары да уянып киткәндәй булды.

Моңарчы Ильяс атаклы язучы белән таныш түгел иде. Урта буйлы, киң жилкәле, тулырак гәүдәле кеше икән. Чем-кара мыгы йөзенә килешеп тора. Кысыграк күзле, кара кыл чәчләрен уңга авыштырып куйган.

– Халкыбыз язмышына битараф булмавыгыз сөендерә, егетләр! – диде ул, сүзен башлап.

Аның һәр сүзен Ильяс хәзер төгәл хәтерләми инде. Ләкин сөйләп бетерүенә ярсу бәхәс башлануы нык истә калган. Исхакый хәзерге Россия шартларында милли-мәдәни мохтарияткә ирешү өчен көрәшәргә кирәк, дип сөйләде. Тупланып яшәгән жирләрдә мөселманнарның үз идарәсе булырга тиеш, милли-мәдәни эшләрдә, бигрәк тә мәгарифтә, дин эшләрендә без мөстәкыйль хәрәкәт итәргә хак алуыбыз мотлак, диде ул.

– Сөз, Гаяз әфәнде, нигә безне гел мөселман дип атыйсыз, татар сүзен кулланмыйсыз? – дип сорады Солтанбәк Мамлеев.

Исхакый елмаеп куйды, киң учы белән тыңлаусыз чәчен уңга сыпырып алды.

– Сез мөселман түгелмени?

– Мөселман, әлбәттә. Тик мөселманнар арасында гарәп тә бар, арнаут та. Татарлар арасында да христианнар бар.

– Дөрөс әйтәсез. Без татар, әлбәттә. Ят халыклар безне татар буларак белә. Яшерен-батырын түгел, мин яшәрәк чакта халкыбызны болгар дип атау яклы идем. Ләкин тарихны өйрәнә торгач, аңладым – болгарлык безнең төрлө кавемнән тупланган милләтебез өчен тар. Нугайлар, башкортлар, мишәрләрне ничек болгар дип атыйсың? Казан төркиләре – әлбәттә, болгарның төп варислары. Әмма бит милләтебез алар белән генә төкәнми. Аннары... – Ул шактый гына тын торды, бармаклары бер-берсен куышып алдында яткан кәгазьләргә актарды. – Әлегә шартларда үз хакыбыз өчен көрәшкәндә, Россиянең барлык мөселманнары бер булып, бер йодрыкка тупланып иҗтиһад итәргә тиеш. Мөселман атамасы безне ныграк туплый.

– Без татар исемнән качарга тиеш түгел, – дип, һаман үз сүзеннән кайтмады Солтанбәк. – Татар дигән исем үк көрәшкә өнди.

Исхакый як-ягына ике кулын жәйде.

– Бирсен Ходай. Рәсәйдәге барлык төрки халыкны түрк-татар дип атарга теләүчеләр дә бар. Мәрхүм Исмәгыйль бәк шул тарафта иде.

– Хоть горшком назовите, только в печку не ставьте! – дип кычкырды Кәчем морзасы Максудов. Барысы да кычкырып көлдә. Тик Солтанбәк һаман тынычланмаган иде әле.

– Ә нигә сез Россиянең барлык мөселман төркиләре безгә иярер дип уйлыйсыз? Сартларның үз жыры, Кавказ арты түркләре бөтенләй үзләренчә... Кыргыз-кайсак шулай ук... Башкорт тә хәтта үзен безгә чит саный. Шуңа күрә без үз көсбезне үзезгә көйлик. Башка төркиләргә житәкче булып маташмыйк.

– Әлбәттә, бу халыклар социаль үсеш ягыннан да, икътисад жәһәтнән дә бер-берсеннән шактый аерыла. Ләкин безне иң мөһим нәрсәләр – тарих, тел, рух берләштерә. Без бергә – көч! Ә аерым-аерым безне сындыру әлегә берни тормый.

– Ә сез нигә тупраклы мохтарият өчен көрәшүне якламыйсыз? – дип, кинәт кенә сорау бирде Галимжан Шәрәф.

– Нигә алай уйлыйсыз... Мин тупраклы мохтарияткә каршы түгел. Ләкин бүгенге шартларда мөмкинме аңа ирешергә? Мөмкин түгел, дип уйлыйм. Һәрнәрсә үз жәе белән барырга тиеш. Менә күз алдына китергез – без бүген тупраклы мохтарияткә ирештек, ди. Территориаль автономия. Әйдәгез, шартлы рәвештә без аны «Идел-Урал» дип атыйк. Үзенең чикләре белән, идарәсе, мәхкәмәсе, полисе, салым органнары, тагын әллә нәрсәләре белән. Шуларны иңгә алырлык кешеләр бармы халкыбызда?

– Нишләп булмасын? Ә без? – дип, Солтанбәк тагын тавыш бирде.

– Вакыты белән булачак ул, сүз дә юк. Аңа эволюцион юл белән ирешергә кирәк. Безнең иң төп максат, әлбәттә, мөстәкыйль дәүләт кору.

Ахырдан Ильяс Алкин да сүз алды.

– Аурупаның алга киткән илләрендә милли-мәдәни мохтариятне тормышка ашырып та буладыр, әмма безнең илдә... үзегез дә аңлайсыз,

бу мөмкин хэл түгел. Демократик система булганда гына ниндидер мохтарияткә ирешеп була. Әгәр дә шундый үзгәрешләр булса, без Россияне федератив республикага әверелдерү өчен көрәшәргә тиеш. Ә федератив республика тупраклы мохтариятләрден тора!

– Ә ул үзгәрешләр булырга тора, – диде Галимжан Шәрәф тә.

Аерылышканда, Гаяз Исакий, көлемсерәп, Ильясның иңеннән сөйде.

– Шулай, энем, яшьлектә дә яшһнәмәгәч, яшәүнең ни кызыгы? Үзгәрешләр булсын әле, анда без ничек тә уртак тел табарбыз.

Исакийдан соң кемнәр генә булмады аларның «Татар учагы»нда. Садри Максуди, Зәки Вәлиди, казакъларның мөгтәбәр кешесе, Чыңгыз хан токымыннан Алихан Букәйханов, шулай ук чыңгызый, Уфа морзасы Сәлимгәрәй Жантурин... Алар белән аралашу Ильяска да, аның иптәшләренә дә рухи азык кына биреп калмады, сәясәт мәйданында күпмедер чирканчык алырга да булышты.

17

1916 елның язында, «политех» студентларының байтагын армиягә алып, хәрби училищеларга укырга җибәрделәр. Ильяс бөек кенәз Константин исемендәге атаклы артиллерия училищесына эләкте. Ел ахырында инде ул тизләтелгән курсларны тәмамлап, прапорщик дәрәжәсендә Казанга билгеләнде, монда ул запастагы 2 нче артбригаданың 2 нче батареясында өлкән офицер булып хезмәт итә башлады.

Үз шәһәрәндә калуына ул шат иде, әлбәттә. Бу аның өчен көтелмәгән хәл булды. Ул инде фронтка китәргә әзерләнеп беткән иде. Дөрөс, бик күпләр кебек сугышны дәвам итүнең мәгънәсен күрми иде, билгеле. Ләкин бит ант ителгән, син – офицер; армия сугыша икән, син дә алгы сафта булырга тиеш. Шулай уйланып ятканда, казармага әтисе килеп керде. Аның белмәгән кешесе юк, заманында Дәүләт Думасы депутаты да булды, монда да бернинди тоткарлыксыз үткән энә.

– Улым, котлыйм! Офицер званиен үзеңә төс булсын, өстәүле булсын, – дип, улын кочаклап алды. Хискә бирелергә яратмаса да, шактый дорфа тоелса да, Ильясны ул башка уллары арасында аерата ярата иде, аның сәләтенә, акылына нык ышана иде, мәрхүм.

– Менә назначение көтеп ятам. Фронтка...

– Анда сиңа ни калган? – дип, ифрат гажәпләнеп сорады әтисе.

– Безне ни өчен укыттылар соң? Сугышка барыр өчен бит.

– Син дөньяда ниләр булып ятканын беләсеңме соң, бала?

– Ни булган? Сугыш дәвам итә, шуны беләм.

Сәетгәрәй морза, гадәттәгечә, кызып китте.

– Бөтен дөнья бутала! Фронтта ата улны белми, солдат командирларны санламый. Һәрбер частта солдат комитетлары төзиләр, шул әтрәк-әләм командовать итә, офицерлар эт типкесендә. Ә бу фронтка барам, имеш.

– Булмас! Хәрби-кыр судлары нәрсә карый?

– Шул солдат комитетларына буйсына!

Ильяс, аптырап, башын кашыды. Шаяра торган кеше дә түгел инде әтисе. Хәер, мондый шаяру буламыни? Армия таркалып бара микәнни?.. Булыр да... Монда да ниндидер агитаторлар килеп, «Штык в землю!»

дип кычкырып йөри башлаганнар иде дэ, аларны, кулга алып, каядыр сөрделэр.

– Син кайдан беләсең? – диде Ильяс аптыраганнан. – Син бит фронтта булмадың.

– Булган кешелэр сөйләде. Мин сиңа ялганлап утырырга шамакай түгел. Империянең көннәре санаулы. Армиясе шундый көнгә калгач, кемгә таянсын ул? Флотта да шул ук хәл, диләр. Тагын да мөшкөлрәк бугай. Николаша дилбегәнә ычкындырды. Рәсәйнең дилбегәсе озын, хәзер ул аны жыеп алалмас инде.

– Бу бит яхшы, эти!

– Белмим, белмим. Кара халыкны кулдан ычкындырсаң, бөтен нәрсәне таптап үтә. Хаос... Арт белән сулуйлар, шулай да Истанбул бугазы дип саташалар, хәсисләр. Айя-Суфиягә хач күтәрәбез, янәсе.

– Антанта жиңсә, күтәрерләр дэ. Төркия бөтенләй суламый.

– Союзниклар ирек бирмәс, Босфорны кулга төшөрсә, Рәсәй Аурупаның жан жиренә хужа булачак бит.

– Ни булса, шул инде. Мин монда бәйле эт хәлендә.

– Нишләп минем улым бәйле эт хәлендә булсын?! Юкны сөйләмә, – дип, Сәетгәрәй морза китәргә жыенды. – Борчылма, улым, жан биргәнгә жүн бирә ул.

Ильяс та урыныннан торды, соңгы вакытта олыгаеп киткән этисен кочаклап алды. Турырак, перәмә туп пашул булып күренсә дэ, чынлыкта аның этисе ушлы, дөньяның кайда барганын тиз чамалый торган кеше иде. Кечкенә чактагы кебек битен этисенең кытыршы яңагына тидергәч, Ильясның күңеле нечкәрәп китте, менә бит иренмәгән, килеп житкән улының хәленә керергә! Шул чакта борынына затлы коньяк исе килеп бәрелде. «Шустов» бугай...

– Эти, син бит ташлыйм, дидең. Яшең бара, инде намазга бастым, дисең.

– Ташладым, ышту син! Гарнизон нәчәлнигенә кергән идем. Шул хәсис, кяфер... Ничек отказ бирәсең? Хөрмәт итмәгән кебек була. Аз гына каптым инде, бер чокыр... төбөндә.

– Һе, син бер чокыр белән калырсың инде.

– Валлаһи, дим. Укыган намазларым хәрәм булсын... алдасам.

– Ярар, үзең өчен әйтәм. Бавырым, дип сыкранып йөрисең бит еш кына.

– Характер йомшак бит, улым. Ярар, сау бул. Тиздән күрешербез.

Ильяс аның соңгы сүзләренә игътибар итмәгән иде, ләкин юкка – ике-өч көннән хәрби министрның прапорщик Ильяс Алкинны Казанга билгеләү турындагы приказын кулына китереп тоттырдылар.

Ул кайтканда, урысларның Раштуа бәйрәме иде – халык типтереп бәйрәм итә, бер-берсенә кунакка йөри, йортлары урыс ягындагы Воскресенская урамында булгач, юк-юкта аларга да «ызнакумнары» кереп, Гайсәнең туган көне белән котлап чыгалар. Казанның сәяси тормышы да кайный, бер якта карагруһ монархистлар, икенче якта радикал анархистлар. Алар арасында нинди генә төстәгеләр юк – кадетлар, эсерлар, социал-демократлар (аларның бигүк демократ булмавын Ильяс бик тиз белер). Татарның Садри Максуди кебек сәяси эшлеклеләре кадетлар программасын якласа, Гаяз Исхакый, Фуад Туктаровлар эсерларга якын тора. Ләкин

аларның барысын да иң әүвәл мәселманнарның (яғъни түрк-татарларның) язмышы борчый, яңа сәяси шартларда бу кавемгә нинди урын эзерләнгән? Әлбәттә, үз халкының киләчәгенә Ильяс Алкин да битараф түгел иде, әмма революцион партияләрнең берсенә дә кермәде, эшләрендә катнашмады. Аларның татарлар өчен кыл да кыймылдатырга теләмәвен ул белә иде. Күп йөрдә ул «бәйнәлмиләл!» – дип кычкыручылар янында да, ләкин эшкә килеп терәлгәч, аларның барысы да «инородец»ларга кибарәнә өстән карый башлый. Шуңа күрә татар мәнфәгатен кайгыртыр өчен аерым партия кирәк – моңа Ильясның иманы камил.

Ә сәяси шартларның үзгәрәчәгенә беркем дә шикләнми иде. Шуңа күрә патшаның тәхеттән ваз кичүен дә халыкның күпчелеге тыныч кабул итте.

Петербургта Вакытлы хөкүмәт оешты. Аның житәкчелеге Казанга үз эмиссарларын юллады. Һәм Казан губернасы белән мәсләкләре артык анык булмаган кешеләр, яңгырдан соң гөмбәдәй шытып чыккан төрле учреждениеләр идарә итә башлады. Мондый шартларда татарларга да авыз ачып калмаса кирәк иде, һәм моны татар эшлеклеләре бик тиз аңлап алды. Беркөнне гарнизоннан кайткач, Ильясны әтисе үз кабинетына чакырды.

– Йә улым, менә үзгәрешләр килде, син нишләргә уйлыйсың?

Үзенә уй-фикерләрен, ниятләрен әтисенә дә сөйләсе килмәде Ильясның; тыңлап карыйк әле, үзе башлап ни әйтер? Гомумән, ул башкарырга җыенган эше турында алдан сөйләнеп йөрергә яратмый иде.

– Әле төгәл генә бер фикергә килгән юк.

– Хәзер хәл-әхвәл көнләп түгел, сәгәтләп үзгәрә. Без гасырлар буе милли азатлык турында хыялландык. Йоклап торсак, безгә беркем дә берни китереп бирмәс.

– Син нәрсә тәкъдим итәсең?

– Кичә без Фуад Туктаров белән киңәш-табыш иттек тә, шундый уйга килдек. – Ул, нәрсә әйтер икән дип, улына төбәлеп торды. Ильясның Туктаровны өнәп бетермәвен белә иде. – Безгә татар интересларын яклар өчен бер комитет оештырырга кирәк. Арадагы низагларны онытып, понимаєте ли, бер общий максатта, бер йодрык булып...

– Сөз бит инде ике ел бер комитетта...

1915 елда ук Сәетгәрәй Алкин, Фуад Туктаров, Ибраһим Биккулов, Вәлидхан Таначевлар «Мөселман качакларына ярдәм итү комитеты» оештырганнар иде. Комитет төрле иганәчеләргә мөрәжәгать итеп, шәһәр управасыннан да күпмедер сумнарга тиенеп, сугыш барган жирләрдән качкан мөселманнарны торак белән тәмин итү, эш урыннары табу белән шөгыльләнә, килеп төшүләренә безаз матди яктан ярдәм дә итә. Бу якка китерелгән төрек эсирләренә дә булыша. Анысына шәһәр идарәсе бик хәерхәһ булмаса да, тыярга да базмыйлар.

– Анысы аның хәйрия оешмасы гына. Безгә хәзер мөселманнарның эчке эшләре белән идарә итә торган комитет кирәк. Әлегә. Аннары инде канатларны киңрәк тә җәярбез.

– Бик яхшы ният. Уңышлар теләм.

– Син безгә кушылмыйсыңмы?

– Тагын кемнәр була?

– Казанның бик мөгтәбәр кешеләре, зыялылар: Вәлидхан Таначев,

Нәжип Хэлфин... Габделбарый Баттал, аңа газета эшен йөкләргә уйлап торабыз.

– Фуад Туктаров газетаны үз кулыннан ычкындырмас. Бөтен татар дөньясын дер китереп торган Усал бит ул. – Туктаров үзенә гаять тә һөжү язмаларын «Усал» дигән тәхәллүс белән дөньяга чыгара иде. – Үзең дә син тәҗрибәле газетчик, – дип, этисенәң «Казан мөхбире»ндә нашир булган чакларын искә төшереп, ирония белән елмайды Ильяс.

– Сина көләргә булсын. Баттал – безнең мәшһүр мөхәррир. Аңа хәзер Казанда тиңнәр юк.

– Ярар, үзегез карарсыз. Ә нинди бүлекләр була? Дин, мәгариф эшләреннән башка...

– Оештыру эшләре, финанслар, ягъни магия, агитация эшләре... Сөйләшербез. Син тагын нәрсә тәкъдим итәсең?

– Милли хәрби гаскәрләр туплый башларга кирәк!

– Аны ничек туплыйсың? Безгә кем рөхсәт итә? Юк, һавадагы торнага кул болгаганчы, кулдагы чыпчыкны ычкындырмаска кирәк. Без зыялы, тыныч юл белән үз хокукларыбызны кайгыртырга тиеш.

– Калырсыз алайса чыпчык тотып! Артында хәрби көч тормага, синең сүзеңне беркем дә колагына элми!

– Син әллә армия тәртипләрен белмисеңме? Һәркем гаскәр оештыра башласа, ул нәрсә була? Анархия!

– Эти, яхшылап кара тирә-ягыңа! Империя таркала, димәк, үзара эчке сугыш та булачак. Безгә территориаль автономия кирәк, Республика! Аннары вакыт үзе күрсәтер. Бәлки... Бәлки, мөстәкыйль дәүләт тә кора алырбыз? Ә бу максатны, үз гаскәрең булмый торып, ничек тормышка ашырасың?

– Погоди, погоди... Нинди республика? Кем допустит? Казан урыслары безне болгап кына атачак. Мөселманнар беркайда да күпчелек түгел. Национально-культурная автономия – менә безгә иң кулае! Мөселманнар тупланып яшәгән төбәкләрдә үзидарә булсын; ягъни дин, мәгариф эшләрен фәкать үзегез хәл итәргә тиеш. Вәссәлам! Әлбәттә, милли университет та кирәк булачак. Кадрлар өлгереп җиткәч...

Ильяс кулын селтәде. Этисенәң фикерен хәзер генә үзгәртеп булмасын ул белә иде. Татарның иң атаклы жәмәгәт эшлеклеләре, милләт аталары, барысы да диярлек, милли-мәдәни мохтарият булдыру ягында. Гаязлар, Садрилар да шуны тәкрарлый. Ильяс аларны аңлый да – алар шулай төрки бердәмлекне саклап калырга тели. Төрле жөмһүриятләргә бүленсә, аралар ерагаер, һәрберсе юрганны үз ягына тарта башлар, дип шикләнәләр. Ләкин Рәсәй Аурупа түгел, властыка килгән ниндидер төркем, режимны ныгыту белән, милли-мәдәни мохтариятләренең эзен дә калдырмайчак. Россия чын федератив республика булса гына, татарларның милләт буларак исән калу мөмкинлегә бар. Аннары инде дөнья үзе күрсәтер. Иң беренчел максат – тупраклы мохтарият. Моңа Ильясның иманы камил иде.

– Без гарнизонның мөселман хәрби комитетын оештырырга җыенабыз, – диде ул. – Киләсе атнага җыелыш. Мөселман солдатлар да, офицерлар да бер сүздә булып, бер оешмага туплансак, менә ул көч булачак. Ә сез Мөселман комитетын оештырыгыз. Дин, мәктәп-мәдрәсә эшләрен карагыз, газета чыгарыгыз. Кыерсытсалар, безгә әйтерсез.

– Син бик кырку сөйләшәсең, – дип мыгырданды әтисе. – Бәлки, безнең комитетта хәрби бүлек оештырыргадыр? Житәкләрсенме?

– Юк, – дип торып басты Ильяс. – Туктаров кул астында эшлисем килми. Әйбәт кеше ул, тик житәкче түгел. Артык турыдан яра. Аның белән син генә килештерә аласың.

– Ике чабата бер киём, дисең инде.

– Икегез дә юрист, сезнең сүз килә. – Ильяс әтисеннә кул бирде. Китим мин. Болай да соңга калдым. Ачуланма.

– Ярар, синнән башка да ерып чыгарбыз. Гарнизон комитетың белән безгә кушылырсың әле.

– Бик мөмкин, – диде Ильяс, чыгып киткәндә.

Мөселман солдатларының һәм офицерларының гарнизон жыелышында подпоручик Ильяс Алкинны хәрби комитетның рәисе итеп сайладылар. Гарнизонда аңардан өлкән офицерлар да бар иде, әлбәттә. Ләкин татар солдатлары, шаулашып, Алкинны яклады, кайсылар чыгып, аның шәфкәтле булуын, кайсылары тәвәккәллеген мактады. Тәвәккәллек бар иде анысы, күп офицерлар бу урынга омтылмады да – кайдан беләсең хәлнең кайсы якка үзгәрәсен? Андый чакта күзгә бик бәрелмәвең яхшы – ә Ильяс Алкин тәвәккәлләде. Йә пан, йә пропал!

Башларга кирәк. Башлагач, эш китә ул. Комитетның төп максаты – милли гаскәр төзү иде. Казанда бу эш жайга салынды. Фронттагы частылардан да мөселманнарны (асылда татар белән башкорт солдатларын, чөнки кырым татарлары, Төньяк Кавказ халыклары, аз санлырак булу сәбәпле, элитар частыларда хезмәт итә, ә Төркестан халыклары, гомумән, империягә кушылганда булган шартнамә сәбәпле, Россия армиясенә алынмый, 1916 елда тыл эшләрендә файдаланырга дип фәрман булгач та, фетнә күтәргәннәр иде) аерып, полкларга тупларга кирәк иде. Моның эһәмиятен иң әүвәл татар солдатларына, офицерларына аңлатырга кирәк! Шунуң өчен фронтларда таратырга «Татар полклары нигә кирәк?», «Комитетларны ничек оештырырга?» дигән рисаләләр нәшер ителәр. Милли полклар туплар өчен ышанычлы, белемле кешеләрнең һәр фронтта мөселман комитетларын төзүе кирәк. Андыйлар унтер-офицерлар арасында күп булып чыкты. Өлкән офицерларның да күбесе аларга хәерхәһ иде, ләкин алар эре, кибарь, шул дәрәжә белән солдат байгышларны да жәлеп итеп, комитетлар төзеп йөрмәс бит инде. Шулай да бер йодрык булырлык татар гаскәре төзеп булачагына Ильяс Алкин ышанды. Әлегә эшкә Литва татарларыннан булган офицерлар теләп кушылды. Аларның ата-бабалары ук борынгыдан хәрби булган, нәселләре Алтын Урданың сугышчан морзаларына, бәкләренә, угланнарына тоташа, телләрен күптән жуйсалар да, татар рухын күңелдә саклаганнар; аларның кайберләре Казанның үзәндә үк хезмәт итә иде.

Казан Рәсәйдәге иң эре хәрби округның мәркәзе, әлегә округ ун губерна, ике өлкәнә колачлый. Округ биләмәсендә миллион тирәсе хәрби санала. Казанның үзәндә генә дә илле мең хәрби хезмәт итә, шуларның ике меңнән артыгы – офицерлар. Комитетта киңәшкәннән соң, полковник Әкрәм Биглов, исемлек тулы папкаларга учы белән сугып:

– Берничә татар полкы оештырырга мөмкин! – диде.

Вакытлы хөкүмәт белән араларны жайга салу кыен иде, анда татар

полклары оештырганга кул чабып тормыйлар, эмма ачыктан-ачык тыярга да базнат итмилэр, көч-куэтлэре житенкерэми. Аннары Вакытлы хөкүмэттэ дә эллэ ничэ фирка, фирка эчендэ эллэ ничэ төркем, кайсылары комитетның эшенэ сиздерми генэ ярдәм дә итэ. Кем белэ, кирәге чыкса, шул татар полкларына таянасы булыр?

Шулай очынып йөргәндә, Мәскәүски урамында Ильяс Мулланур Вахитовны очратты. Мулланур аңардан ун яшькә олы, якыннан аралашканнары юк, шулай да бер-берсен үз итэлэр – бер институт шәкертлэре бит. Политехлар! Дөрөс, Мулланур анда ике-өч ел укыгач, психоневрологик институтка күчкән, соң Ильяс үзе дә армиягә алыну сәбәпле политехны тәмамлый алмый калды бит.

Мулланур каядыр Пермь ягында туган. Кунгурдамы соң... Татарча яхшы гына сөйләшсә дә, уку-язуы урысча. Ижат белән дә шөгыйльләнэргә ярата. Петербургта чакта «Мусульманская газета»да хәтта берничэ шигыре дә чыкты бугай. Ул Ислам динендә гаделлекнең иң югары хезинэ буларак икътар ителүе турында яза, социализмны Исламның хәзерге заманга ярашкан бер формасы дип саный. Кыскасы, ул ислам социализмы тәгълиматын уйлап чыгаручы иде, ахрысы. Аңа кадәр берәрсә бу охшашлыкны күрмәгән булса инде.

Соңрак, июнь аенда, Казан губернасының мөселман игенчеләре корылтаенда Мулланур Вахитов үзенә нотыгын хәдистән башлаган иде:

– Мөхәммәд галәйһи әссәламнең хәдис аша безгә килеп житкән сүзләрен искә төшерик: яхшы гамәл – оҗмах ачкычы. Без бирегә игелекле ниятләр белән жыелдык. һәммәбезнең каләбендә Ислам диненең нуры сүрелмәсен!

Аһ, ничек кул чаптылыр аңа шул чакта. Сөйли белә иде Вахитов! Оратор! Эш башында торыр өчен туган. Вакытлы хөкүмәтне гади игенчегә аңларлык итеп тетеп ташлады ул шул чакта. «Алар сугышны тәмамларга жыенмый, – диде ул, ярып. – Алар Төркияне тар-мар итәргә, мәчетләрен хур итеп, манараларга тәре утыртырга хыяллана. Безгә кирәкме андый сугыш? Үз дин кардәшләребезгә каршы сугышырга телибезме? Юк! Шуңа күрә әлегә корылтайда сугышны туктатуларын таләп итик».

Ә жирне гади игенчеләргә бүлеп бирергә өндәвеннән соң корылтай Мулланурның учында иде инде. Аңа ияреп, жир читенә дә барырга каршы түгел иде һәрберсе.

Мулланур йөзгә чибәр булса да, күзгә бәрелеп торган кеше түгел иде үзе. Жыйнак гәүдәле, уртадан тәбәнәгрәк буйлы, бик жәһәт кеше – атлаганда да йөгереп йөргәндәй тоела. Ильясның кулын кысып:

– Әссәлам, әссәлам, Ильяс морза! – диде. – Бик кирәкле эш башлагансыз икән. Дөрөс! Милли гаскәр безгә кирәк була. Ләкин гаскәр корал гына ул. Аңа сәяси житәкче кирәк. Идея! Сөз кемгә буйсынасыз? Туктаровның Мөселман комитетынамы? Аларга гаскәр кирәкми. Мәктәп-мәдрәсәдән ерак китә алмый алар.

Мулланур, Ильяс Алкин кебек үк, Фуад Туктаровны женә сөйми иде.

– Аты булса, жайдагы табылыр, – диде Ильяс.

– Ә ник үзең үк жайдак булмаска?

Ильяс, сынап, Мулланур Вахитовның күзенә карады. Нәрсә әйтергә тели ул?

– Жайдагы – гарнизон комитеты, саяси житәкчелек шуңарда.

Мулланур, көлеп, Ильясның жылкәсенә орынып алды.

– Аңладым. Үзебез дип торабыз, дисең инде. Ләкин мәсьәлә зур. Үзең генә кыенга туры киләчәк. Анда бар, әлбәттә, Биглов кебек акыллы офицерлар. Тик аларның саяси платформасы анык түгел. Хәлиткеч моментта каушап калулары мөмкин. Ә безнең татар нәрсә ди?

– Тәвәккәл таш яра!

– Дәрәс! Кыскасы шул, без иптәшләр белән Мөселман социалистик комитеты төзәргә уйлыйбыз. Сина бүген чакыру кәгазе дә жиһәргән идек, алмагансыңдыр әле. Иртәгә оештыру җыелышы уздырабыз. Бик мөхтәрәм кешеләр булачак. Яшьләр! Бер мин карт. Кил! Син бит минем кебек үк Питер социалисты. Милли социалист!

Менә шулай итеп, Ильяс Мулланур Вахитовның аркадашы, фиркадәше булып китте. Кем уйлаган бит юлларының шулай тиз аерыласын! Иң якын көрәштәшләр арасында Мирсәет Солтангалиев тә бар иде. Әминә Мөхетдинова хатын-кызлар бүлеген житәкләде.

Оешуына озак та үтмәде, жәй башында ук, МСК тупраклы мохтариат мәсьәләсен күтәрде. Алар барысы да киләчәктә Россияне федератив республика итеп күрәләр иде. Тик татар мохтариате нинди чикләрдә төзеләчәк, анда нинди халыклар керер, жөмһүриятнең исеме нинди булачак? – бу турыда төгәл генә уртак фикер юк иде.

– Территориаль автономия генә мөселманнарның барлык ихтияжларына җавап бирә ала. Бу безнең тарихтан ук килә. Беләсегез килсә, Болгар дәүләте үзе үк федерация булган. Анда патша бар халык белән үзе турыдан-туры идарә итмәгән, бәкләрнең биләмәләрендә үзидарә булган, ә тышкы сәясәт белән мәркәз шөгыльләнгән, – дип сөйләгән иде Вахитов бер җыелышта. Хәзер ул сүзләргә искә төшәргән сәен Ильяс көлемсерәп куя. Әлбәттә, Мулланур төрле аудиториядә төрлечә сөйли белә иде. Милли хисләрдә уйнарга теләсә, урта гасырларга кайтып киләргә дә күп сорамый.

– Безнең халык кайчандыр дәүләтле булуын оныткан! Оныттырганнар. Иң беренче безнең максат – татар йөрәгендә горурлык хисе уяту! Горурлык! – һәм ул, җыелышка килеп, аларны күзәтеп утыручы большевик Карл Грасиска утлы карашын кадап, урысчага күчте: – Главная задача Мусульманского социалистического комитета заключается в том, чтобы толкнуть многомиллионные массы мусульман произвести национальную революцию, чем, вы, большевики, не интересуетесь.

Надо менять сознание нашего народа, восстановить прежнюю гордость, надо влить в его душу сознание своей великой силы. Без этого народ никакой революции не сделает. Я ещё раз повторяю, мы внутренне готовы к социализму, потому что в каждом из нас отблеск идей панисламизма, который подготовил для социализма сердца и умы.

Большевикларга кушылганчы, Мулланур Вахитовның чыгышлары шундыйрак була иде (хәер, кушылса да, ул алар партиясенә кермәгән), һәм ул үз юлының хаклыгына ихлас күнелдән ышанды. Шул максатта ул большевиклардан файдаланырга теләгән иде дә, тик тегеләре хәйләкәррәк, мәкерлерәк булып чыкты, алар аны гына түгел, аның эзеннән киткән Мирсәет Солтангалиевне дә, файдаланганнан соң, тарих чүплегенә ыргыттылар.

Ильяс көрсенеп куйды. Дувал артында үзбәкнең сузынky жыры ишетелә калды.

– Бигрәк моңлы инде бездә жырлар, – диде Луиза.

– Язмышың нинди, жырың да шундый! – Ильяс, елмаеп, кызга карады: – Хәзер бит жырларыбыз да дәртле, уенчак – заманага ярашлы. Дөрөс әйтәмме?

– Әйе, дөрөс, бәхетле заманда яшибез!

– Аларның барысы да шул турыда хыялланды, – диде Ильяс, Мулланурларның, Мирсәетләрнең ачы язмышын уйлап.

– Кемнәр? – дип аптырый биреп сорады кыз.

– Юк ла, үз-үзем белән сөйләшә торган начар гадәтем бар.

– Минем дә беләсем килә, әйт инде, Ильяс абый?! Үтенәм...

– Мулланур Вахитовны искә төшергән идем.

– Мулланур Вахитовны?! Син мине торган саен шаккатырасың, Ильяс абый!

– Әйе, бер ара без аның белән бергә эшләгән идек.

Ул тагын үз уена чумды. Луиза да бүтән эндәшмәде, нинди уйлар өөрмәсә бөтереп алганын аңлады бугай, өйгә кайтып житкәнче сүз катмады, күчеленә тыкшынмады...

18

Билгеле, Россиянең сәяси корылышы Учредительное Собраниедә хәл ителергә тиеш иде. Шуңа күрә анда кемнәрнең делегат булып сайлануы үтә дә мөһим. Моңысын сәясәт тирәсендә йөрүчеләрнең һәммәсе аңлый иде. Хәлиткеч Жыенда фикердәшләрнең күбрәк булуы зарур. Озак бәхәсләрдән соң, яшерен тавыш бирү юлы белән, ниһаять, МСК үзенә исемлеген раслады. Үзе дә гажәпләнде Ильяс – иң күп тавыш жыеп, исемлектә беренче урынны ул – Ильяс Алкин алды. Икенче урында ул заманда Рәсәй мөселманнары арасындагы мәшһүр жәмәгать эшлеклесе Әхмәдбәк Салихов (Цаликов) иде. Петербургта яшәүче Әхмәдбәкне бүтән төбәкләрдән дә сайлаганнар, ул Сембер социал-демократлары исемлегендә калу шарты белән үз мандатын өченче урынны алган Мулланур Вахитовка калдырды. Әйе, Цаликов безнең исемлектән барса, Мулланур Учредительное Собраниегә сайланмый иде, ул чагында аның язмышы ничек булып бетәр иде икән? Гомере, бәлки, алай иртә өзәлмәс тә иде. Тәкъдиргә язылганын күрәсен.

Алар исемлегендә тагын шул тәртиптә Фатыйх Мөхәммәдьяров (ул чагында Луцкида Особая Армиянең Башкарма комитетын житәкли иде), Жһангир Алкин, Шһит Әхмәдиев, Гатаулла ахун Баһаветдинов, Мирсәет Солтангалиев, Хатыйп Мөхетдиновлар бар иде. Аларның һәрберсе диярлек татар тормышында, аның дәүләтчелек өчен көрәшендә үз эзен калдырачак эле.

Май аенда Мәскәүдә булачак Бөтенрәсәй мөселман корылтаена эзерлек шундый шартларда узды. Әлегә корылтайның төп оештыручылары татарлар иде. Монда империянең барлык мөселман халыкларыннан вәкилләр катнашырга тиеш. Ләкин кайбер төбәкләрдә бөтенрәсәй күләмендәге мондый олут жыеннарга эзер түгелләр иде эле. Төркестаннан, мәсәлән, Ташкентта сайланган унике кеше килде. Әле ул сайлауларны да, анда барып, Зәки Вәлиди оештырган иде.

Корылтайда алты йөзләп вәкил катнашчак, дип уйланылса да, тора-бара аларның саны тугыз йөзгә житте. Петербургта төрле югары уку йортларында укучы кызлар (йөздән артык!) корылтай эшендә теләп катнашты, хәтта башлап йөрде. Аларның барысы да диярлек татар кызлары иде, әлбәттә. Мондый хәл мөселман дөньясында гына түгел, хәтта Аурупада да булмагандыр. Татар хатын-кызын без шул вакытта алга чыгардык дип, әрнүле көлемсерәде ул. Хәзер инде безгә шулар артыннан атлыйсы...

Корылтай 1917 елның 1 маенда Коръян аятен укып башланып китте.

19

Ильяс Алкинның эт типкесендә калган Убейдулла Хужаев белән күрешүе зур ялгыш булды, дип уйлады Луиза. Хужаевны инде хәзер ачыктан-ачык туранчы фашист дип газеталарда язалар. Иректә озак йөрмәчәге сукыр күзгә дә күренә. Андый кеше белән күрешү ул махау авырулы кешегә орыну белән бер инде. Исятикянга хисап биргәндә, бу очрашу турында искә алыргамы? Иске танышлар очраклы рәвештә Ташкент урамында очраштылар. Нәрсәсе бар, була торган хәл. Тик... бу күрешү очраклы булмаса? Нишләргә? Яшереп калдырсаң да, куркыныч, аларны тагын башка берәү күзәтеп йөрсә?

Башы катты Луизаның.

Әтисе аларны урамда ук көтеп тора иде.

– Кайда йөрдегез шулкадәр озак? – дип битәрләп алды ул. – Пылау бит ул нәзберек аш, вакытында авыз итәргә кирәк.

– Соңга калдыкмы? – Луиза, борчылып, әтисенә карады. – Иптәш Алкин бит тарихка мәкиббән булып чыкты. Шәһәрнең исексендә дә, яңасында да булдык.

– Өлгереп килә! – дип, сөенечле тавыш белән сөрән салды карт, аның йөзеннән генә түгел, кулыннан да сөенеч бөркелә иде. – Барыгыз, киемегезне алыштырыгыз, кулны юыгыз. Арык өстендә табын жәелгән. Әйдәгез! – Үзе бакча почмагындагы асылмалы казан янына ашыкты. – Карчык! Син дә чык! Яшьләр кайтты!

Казан астында учак сүрән генә яна, тирә-якка авыз суын китереп, хуш ис таралган.

– Сәмәрканд пылавы турында ишеткәнең бар идеме? – дип каршы алды Ильясны казан янында һаман да мәш килүче хужа. – Пылауның тәме учактан да тора, – дип, учакны бераз тарата төште ул. – Ә? Юктыр, юктыр... Чын Сәмәрканд пылавын авыз иткәнең юк әле синең! – дип, үз сүзенә мөһер сугып куйды ул. – He-eh, менә хәзер татып карыйсың инде-е... Телеңне йота күрмә тик.

– Исәннән үк баш әйләнде инде. Шушымы Сәмәрканд пылавы?

– И-их! Беләсезмени, сез, егетләр, ат урлауның тәмен! Чорсу-базарга кердегезме соң?

– Без кайтканда таралган иде.

– Бөтенләй таралды инде ул. Аның исемен дә үзгәрттеләр бит! Хәзер ул Октябрьский рынок. Анда нинди жүнле... – Якынлашып килүче кызын күргәч, карт телен тешләде. – Әйе, элегрәк чыгып китә идек, мин сиңайтим, таң тишегеннән базарга, төшкә кадәр шунда киләп сарып... Төп капкадан

көргөч үк, үз алачыгында Содеретдин ашпаз утыра; аңарда гына сарык курдюгының иң жөдөсө, иң эжэибө була иде. Буда пешерелгән, өстенә авыздан ут чыгарырылык кызыл борыч, төрлө хуш исле тәмләткеч үләннәр сибелгән, теләгөң булса, чәчрәп, күз яше чыгарлык баш суганны да вак кына турап бирә ул, өстенә серкә сирпеп, әлбәттә – кабуга ук эчтән борыңга китереп бәрә! Монда инде эре тарттырылган бодай оныннан пешерелгән наннан башка булмый – ә аның тышы нинди! алсуланып кетердәп тора, жаныкаем! – аны аз гына сындырып, авызга озатканда, э-эх, дөньяның бүтән бер рәхәтә дә кирәкми, чынлап әйтәм, энем, бер кәдрә ялган юк сүземдә. Шуннан соң бер жамаяк салкын кымыз эчеп куясың да кикереп – ә кикермичә ярамый, ашпазны үпкәләтүң бар – тук корсагыңны сыпырасың, яратып, үз күрөп, әппәр иткән кебек... Бу инде, энекәем, кесәңдә берәз тәңкәләр чыңласа. Ә бакыр тиеннәрең генә оялчан тавыш биреп куйса, туп-туры кәллә-фурушка барасың; пешерелгән сарык башы сатучыны биредә шулай атыйлар. Кәллә – фарсыча баш дигән сүз. Без дә бит кәлләпүш дип юкка әйтмиз... Башка кигәңгә күрә.

– Картым, булгандыр инде, ал казанны уттан, кунакны ачтан үтерәсең! Синәң сүзең бетмәс, – дип, төпсәгә кат-кат ләвәшләр өеп, өйдән хужабикә килеп чыкты. – Өйдә, әйдә, әкиятләреңне табын янында сөйләрсөң.

– Чыннан да булган бу! – дип, хужа да аның белән килеште, казанны учактан алып, жәһәт кенә табынга китерде. – Сәмәркәнт пылавын ашаганың юктыр әле, энекәем. Аны минем кебек беркем пешерә алмый, бер кашык кабуга ышанырсың, мин ялган сөйләмим.

– Инде исеннән тамак туйды! – дип көлдө Луиза. Әнисе исә уртақ табынга утырмады, хужа аңа пылауны тирән савытка мул итеп өеп бирде. Карчык вак-вак адымнар белән дувал ишегеннән кереп югалды.

– Менә, – диде карт, Ильяска күз кысып, – карчык артык кадиминем, ят ир алдында табынга утырмый, аның каруы кызым – камсамул.

Хатынынмы, кызынмы мактый – белмәссең.

Пылау чыннан да искиткеч, тәмле, басып торсан, аяктан егарлык иде.

– Сиздегезме, нинди хуш ис! – дип сөенде хужа. Күзләре жыерчыклар арасында бөтенләй югалып калды. – Нинди тәм! Жөдә эжэиб.

– Гажәеп, гажәеп! – Ильясның, чыннан да, мондый затлы пылау ашаганы юк иде, сап-сары дөгене авызга алып ләззәтләнеп торды, авызда эреп бетте ул! – Кайдан шулкадәр шәп итеп пешерергә өйрәндегез?

– Мин, энекәем, яшь чакта, бер фарсы ашпазында, ягъни ашчыда, өйрәнчек булып эшләдем. Фарсылар пешерә белә! Ә минем Пәрваз әкәгә фарсылар арасында да тиңнәр юк иде. Сәмәркәнт пылавы Бохараныкыннан ничек аерыла, беләсеңме? Белмисең. Бохаралар, жаныкаем, куй маеның исен басар өчен пылауга йөземдер, өректер, беһидер – үзбәкләр айваны шулай атый – сала. Ә минем ашчы остаз нишли иде, беләсеңме? Ул башта итне төрлө тәмләткечләр, үзе генә белгән үләннәр белән кыздырып ала, дөгене аерым пешерә, аннары гына, ашарга чыгарып алдыннан, аларны бергә куша.

– Әти, аша инде үзең дә, сүзгә бирелеп, ач каласың бит.

Карт бер кашык пылау кабып, озаклап чәйнәде.

– Пылауны, әлбәттә, учка алып ашарга кирәк, тик менә Ләйлигөлбәдәр

рөхсәт итми, – дип көлдә ул. – Кул белән генә туклансаң, ул тагын да тәмлерәк.

– Әти, кыланып утырма инде!

– Пылауга иң кулае Жизак куе. Чөнки ул чүлдә йөри, андагы тозлы суны эчә, чәнечкеле чүл үләнә белән туена, кышын салкынга чыдам – кыргый, аны беркем тәрбияләми; жәйран инде менә, чын жәйран. Шуңа аның ите берәз катырак, ләкин сусыл, татлы мае да тәнәнә тигез булып таралган, итеннән дала әременә әчкелтем тәме килә. Пешерә белгәндә эри инде, эри авызда. Менә шуны кызарганчы Наманган суганы белән – э ул үтеннә сытарлык үткер – кыздырып аласың, эм-мм... Берәздән өстенә чак кына сарымсак, чак кына(!) ташлыйсың, кимйун, тмин ягъни, өстисен, тагын шуның ише... Ә кишер?! Фәкәт Ургутныкы кирәк. Аны юка-юка итеп турыйсың, иркәләп кенә казан төбенә саласың. Бу мизгелләрдә син аерата дикъкәтәле булырга тиеш, авыз ачып торсаң, пылауның бөтен төмен, ямен жибәрүең бар. Кишерне артык кыздырырга ярамый, юкса ул төсен югалта. Ә төсә аның кояш нурын хәтерләтергә тиеш!

Луиза ашъяулыкка иелә төшөп, тавышсыз гына көлә иде. Нигә көләсәң, дисәләр, ул моны үзә аңлата да алмас иде, мөгаен. Юк, әтисенәң илһамланып, пылау пешерү серләрен сөйләвеннән көлми ул. Аның эченә сөөнеч тулган – табынның түгәрәклегеннән, дөньясының житеш булуыннан, ерактан килгән миһманның тиз арада якын кешегә әйләнүеннән, тагын әллә нәрсәләрдән! – һәм ул тавыш чыгармыйча гына, башкаларга сиздермичә генә көлә. Кызлар ярыктан да көлә, диләр, ул да бит кыз бала, көлсен әйдә. Киләсе елларында шулай бер сәбәпсез диярлек ихлас көлү сөөнечен ул инде беркайчан да татымас...

Кайчандыр бердәм булган татар дөньясының соңгы кыйпылчыгы булып, ингә-иң утыру, моның бүтән кабатланмавын сиземләү Ильясны да әллә ничек оетып сагышландырды, Якуб картның хикәятә берара тонык кына булып ишетелә башлады. Юк, бу сүзнен жебен югалту түгел, бу сүз дәрәҗәсында кая барганыңны да белмичә акрын искән жил иркендә тирбәлә-тирбәлә каядыр йөзү иде. Шуңа күрә Якуб картның кинәт кенә кычкырып куюыннан сискәнәп, ул кашыгын ашъяулыкка төшереп жибәрде. Ләкин аңа игътибар итүче булмады.

– Ә дөгә! – дип кычкырып куйды хужа. – Дөгә, һичшиксез Пәнжикәнтке кирәк! Арпа кебек эре, үтә күренмәле, үзеннән кичке шәфәкь кебек алсулык сирпеләп тора. Аны, жаныкаемны, берәм-берәм чүпләп кибактән аерасың. Вак эш, тик башкача булмый. Арада бернинди дә чүп булырга тиеш түгел. Казанга бер-ике генә кибак эләксә дә, ул инде бал мичкәсенә бер кашык дегет тамызган кебек, пылауны харап итә. Шуннан соң арыкның саф агымсуында аны уника тапкыр сак кына юасың. Һәм казанга да бик сакланып салырга кирәк, чыжылдап утырган майны бимазаларга ярамый. Аннары өстенә су коясың, су дөгәдән бер бармак буынтыгы шае өстә калсын. Су кайнап бетүгә дөгә кабарып чыга, менә шул чакта инде аңа бер айваны күмеп куясың. Пылау пешергәндә, энәкәем, учак һәрвакыт күз уңында булырга тиеш – артыгын кыздырмаса, артыгын кайнатмаса...

– Шактый катлаулы икән тәмле пылау пешерүе, бик зур рәхмәт инде сезгә!

– Сэмаркэнт пылавы! Элбэтгэ, аны көн саен ашый алмыйсың. Ул кадерле кунактар өчен генэ.

– Сезде мәшәкәтләнү булды инде, – диде Ильяс, уңайсызланып. – Мин талымсыз үзем. Ни куйсалар, шуны ашыйм.

– Сез анда Рәсәйдә шулайдыр, ә бездә – Шәрәкта аш эзерләнү, сыйлану үзе бер сәнгать ул. Әйтәм бит, ярлы-гидай да бездә теләсә нәрсә ашап йөрми. Иде, – дип, Якуб карт кызына карап куйды. – Хәзер бездә дә сездәге кебек инде: котлет, гуляш...

Луизаның әтисе белән бәхәсләшсә килми иде, картлык шул инде ул – сукранудан, мыжыкланудан тора, ашыкмыйча гына табынны жый башлады.

– Кавыннан авыз ит әле син! Фирганәдән! Бабур менә шуны инде дөньяда тиң юк кавын дип мактап язган. Бабурны беләсеңме?

– Сез бигрәк инде, – дип, чынлап рәнжәде Ильяс. – Мин бит жәгърәфи икътисад фәнен укытам. Төркестанны өйрәнгәндә, Һиндстанга, Өфганстанга кереп чыкмыйча булмый. Бөек моголларны белмәскә! Хәтта аның «Бабурнамә»сен укыганым бар.

– Син үпкәләмә, – диде хужа, житди кыяфәт алып. – Сездә бит Шәрәкны караңгы, томана итеп күз алдына китерәләр. Хәзер Аурупадан калыша инде ул, сүз дә юк, ләкин үткән тарихы данлы, Аурупада әле ул вакытта юына да белмәгәннәр.

– Гареп белән Шәрәкны чагыштырырга кирәкми, алар икесе ике цивилизация, ике бөек мәдәният, – диде Ильяс; үзе, гади бабай түгел бу, дип уйлап куйды.

Якуб карт эндәшмәде, бу турыда сөйләшсә килми иде, ахрысы. Берәздән гына телгә килде:

– Егермеләп, утызлап туган-тумача, якташлар шулай жыелып утыра идек. Әле кайчан гына. Сипте дә ташлады бу безне. Яңадан жыела алмабыздыр инде. Сындырды, сытты... Ялтыравык кәгазь белән ничек алдадылар бит, ә?!

Сыек кына караңгылык төшкән иде. Күктә тулы ай йөзә, һәрберсе алма тиклем йолдызлар калкып чыкты. Ильяс, билгеле, хужаның ни турында сөйләгәнән аңлады. Тик ничек сүзгә катышасың? Әллә кем әле бу? Күрер күзгә тәкъва гына картлар арасында да ГПУ шымчылары буа буарлык.

– Әйе, син кушылма, – диде Якуб карт. – Мин эчемне генә бушатам. Байлык өчен борчылмыйм мин, дөнья малы – дуңгыз каны. Халкым өчен кайгырам. Ышансаң – ышан, ышанмасаң – ышанма.

Калган тәгамнарны алырга дип килгән Луизаны күргәч, Якуб карт көрсенеп куйды, сүзен башкага борды.

– Мин бит сиңа элекке базарлар турында сөйләп бетермәдем. Ярлылар бар иде анысы, аларсыз ничек? Булмый аларсыз... тик ачлар юк иде. Кеше теләсә дә, ачыга алмый иде ул заманнарда.

Аның сүзен ишетеп, Луиза усал гына әйтеп куйды:

– Әти, чәйнәмәле һаман шул балык башын! Үлгән сыерның сөте чат каймак була инде. Искене сагынып моңайма. Бүгенге белән яшәргә кирәк. Совет власте халыкныкы, энә Иске Шәһәрдә нинди биналар күтәрелде! Шулай бит, Ильяс абый?

– Әйе, театр миңа ошады.

– Ярлылар бар иде дим, бит. Каһәр төшкән патша заманында. Аны да сагынырлык түгел, тик аны күнел булганчы сүгеп була иде хет.

– Беләбез ул патша вакытында халыкны ничек изгәннәр, – диде Луиза. – Син, эти, диалектик материализмны аңламыйсың.

– Кая инде ул безгә, каткан тезгә. Ярар, кызым, син үз эшене кара. Әниң булыш савыт-саба юарга. Олылар сүзенә катышма.

Ильяска аларның чәкәләшүе кызык булып тоелды. Күренеп тора, бер фикердә булмаса да, алар бер-берсен ярата, эчке бер өзәлмәс багланыш бар иде үзара. Кызының кызыл авыз булып йөрүе, табигый, атасына ошамый. Тик заман үзгә, сыек чыбык белән сыдыра алмыйсың. Хәер, элек тә кыз балага кул белән кагылмаганнар. Хәзер ни әйтсәң? Мәктәпләрдә, институтларда совет әкиятләрен шулкадәр тәйнәп кертәләр башка, ул яшьләрдән ни көтсәң? Ләкин... Ильяс авырттырып, аскы иренен тешләде. Карт ихласмы икән соң? Кызы белән аның алдында спектакль уйнамыйлармы икән? Мондый уен барышында ачылып китү ихтималы бар бит. Ул бу уйларын башыннан куарга тырышты. Тик нишләсәң, психикасы авырудың инде шул чаклы эзәрлекләүдән соң, һәркемгә шикләнеп карый, һәркемнән тәшвишләнә. Юктыр дип, үз-үзен ышандырырга тырышты ул, шулкадәр оста уйнап булмый, Якуб карт, һичшиксез, ихластан сөйли. Ләкин барыбер сак булырга кирәк. ГПУга алып китсәләр, телсезләреннән дә тиз арада теле чишелә. Ә бу абзый бит гел үзе сөйли. Шымчы булса, аз булса да, аның кылын тартып карар иде. Моңа тыңлаучы гына кирәк. Кеше алдында күптән тел чарламаган бугай.

– Әйе, ярлылар турында сөйли идек бит әле. Менә хәзер шундый ярлы булсаң иде әле. Үземне әйтмим әлегә, Аллага шөкер, – дип, бүксәсен сыпырды ул. – Монда бит хәзер Рәсәйнең бөтен йолкышы жыелды, урамда егылып үләр. – Ул кулын селтәде. – Кызым ишетмәсен тагын. Башы тәмам авышты. Әйе, килеп керә идек, ягъни мәсәлән, базарга. Туп-туры кәллә-фурушка. Әйттем бит баягынак. Сарык башы пешереп сата ул. Шунысын да әйтим, энәкәем, казакъларда сарык башын иң кадерле кунакка гына чыгаралар. Иң затлы ризык санала аларда.

– Кайсыбер якларда бездә дә шулай ул, – дип, сүз кыстырды Ильяс та.

– Белмим, мишәрдә булса гына... – Бүлдергәнгә берәз кинәләп, тирләгән пеләшен кызыл кулъяулыгы белән сөртә-сөртә, ул дәвам итте: – Тагын әле анда малайлар сарык аягынан ясалган койка, ягъни мәсәлән, халадис сатып йөриләр, бөтен базарга ишетелерлек акырып: Поча хур! Поча хур! Ягъни мәсәлән, халадис аша! Тиеннәр генә тора ул, чын-чынлап, ярлы-ябагай ашы. Шунда ук синең ише берәү пешкән борчак сатып утыра, халадистан соң ике уч алып ашадың – син тук, син бәхетле! Сусауны басарга чәй дә булса... Проблем юк, анда адым саен чәйханә. Кереп утырасың сырмә өстенә, беркем сине кумый, чәй бүлүче кырын карамый, монда синең ишеләр миллиун чөнки. Ике-өч чәйнекне ике-өч сәгать эчеп утырасың рәхәтләнеп; монда жаныкаем, базар хәлләре генә түгел, дөньядагы бөтен яңалыклар көне-сәгәте белән билгеле була. Син ястык өстендә барысын да мыекка чорнап утырасың байбәтчә кебек, минсинайтим. Чыгып киткәндә, инде син пачти графисыр!

Карт тынып калды. Уфтанды. Шактый озак эндәшми генә утырдылар.

– Ө хэзер нэрсэ? Фабрика-кухня! Октябрьский рынок! Тфү!

– Кооперативлар да калмадымы?

– Аларны бит налог белэн будылар. Шыпырт кына эшлэүчелэр бар инде анысы, ничек булмасын! – Якуб карт башын аның ягына авыштырды: – Синең «пити-пити» ашаганың бармы?

– Юк. Нэмэрсэ ул?

– Хи-и, аны татымаган килеш, Төркестанда булдым, дип сөйләмэ дә инде син, энекэем. Ярар, кайгырма, төзөтөрбөз. Калаихонда минем бер ахирэтем бар. Ядегэр ашпаз. Менэ ул сиңа күрмэгәнэңне күрсөтөр! Иртэгэ үк!

20

Ильяска тэгаенлэнгән бүлмәнең тэрэзэсе бакча ягына карый иде. Тэрэзэ ачык, нава жилэс, алма исе борын эчлэрен кытыклы. Бүлмэ гади, жыйнак, эллэ ни искитэрлек жиһаз юк – карават, өстэл, киём шкафы, китап киштэсе. Анда күбрэк татар китаплары, урысча да шактый гына. Улларының һалак булуына берничэ ел үтсэ дә, монда бернэрсэне үзгэртмэгәннэр булса кирэк. Хэтта түр стенага эленгән монголга тартым Ленин сурэтен дә алып ташламаган Якуб абзый. Ильяс сурэتكэ озак кына карап торды. Менэ дөнъяның астын өскө китергән кеше. Кызылларга кушылгач, Зэки Вэлиди белэн икесен Мәскәүгэ чакырып алдылар, килүгэ аларны Сталин кабул итте һәм бераз сөйлөшкөч, Ленин хозурына алып китте. Ильяс өчен иң нык истэ калганы Ленинның кып-кызыл күзлэре булды. «Үзе дә кызыл, күзе дә кызыл», – дип уйлаганы да истэ. Ленин гаять ихлас булып сөйлөште. Эллэ ул чыннан да, үзлэре әйтмешли, «текущий политический момент» өчен ихлас идеме? Ө болай ул нинди моментка карамастан, юлына каршы төшкәннэргэ аяусыз, мэрхәмэтсез кебек күренде. Сталин, элбэттэ, аның тугрылыклы шәкерте, нэкь шундый ук мәкерле, кансыз; кирэк чагында искиткеч мөлаем да була белэ.

Сузылып яткач ук йоклап китэсе иде кебек, тик артык арганда йокы да кача бит ул. Аның күзалдына тагын Убәйдулла Хужаев килде. Әйе, ул аның белэн Мөселманнарның Мәскәүдә үткән Бөтенрәсәй съездында танышты. Нефть короле Шәмси Әсәдуллаев тарафыннан Мәскәү татарларына васыять ителгән йортның иркен залына кереп утырганда, нинди бэхетле иде алар барысы да! Бу бөтенрәсәй күләмендә беренче жыелу түгел анысы. Бишенче ел инкыйлабыннан файдаланып, берничэ тапкыр жыелган Рәсәй мөселманнарының юлбашчылары. Мәкәржә ярминкәсендә, патша хөкүмәте рөхсәт бирмэгәч, пароход яллап, Идел өстендә дә корылтай үткөрүлэре билгеле. Аның турында Муса Бигиниң рисаләсен дә Ильяс укыган иде кайчандыр. Инде аннан соң күпме сулар акты. Бөтен түрк-татар зыялылары милләт атасы дип таныган Исмәгыйль бәк Гаспралы да берничэ ел элек вафат булды. Элеккеләрдән бүтәннэре барысы да биредә бугай. Су өстендәге съездда бала-чага саналган Гаязлар, Фуадлар хэзер үзлэре ил агасы, иләмәннэр. Ильяс елмаеп куйды. Ул чакта пароходка әлегә гаярь яшьлэрне алмас өчен, Габдерәшит Ибраһим, Алимәрдән Тупчыбашы, Муса Биги кебек абруйлы өлкәннэр, үзара киңәшеп, вакытыннан элек ярдан кузгалып киткән. Тик алай гына котлырсың ул яшь-жилкенчәктән! Дөнъя үзгэртэргэ жыенган социалист-революционерлар лабаса! Көймэ яллап, пароходны

куып та житкәннәр! Нишлисең? Мөхтәрәм әфәнделәргә боларны, буза куптармау шарты белән, бортка алырга туры килгән. Тегеләре дә риза булган тыныч кына утырырга...

Ләкин ул корылтайларны монысы белән чагыштырып та булмый. Колач бөтенләй бүтән!

Корылтайдагы кереш сүзне әлеге дә баягы шул гел тынгысыз Муса Биги сөйләде. Яшерен-батырын түгел, биредә сан жәһәттеннән дә, сыйфат ягыннан да Казан татарлары өстенлек итә иде. Төп оештыручы да үзөбез идек инде, дип уйлады Ильяс. Казанның дәрәжәсе ул вакытта югары. Һәм бу бар халыкларга да табигый тоела иде. Бер-беребездән читләшү юк, барысы да үзен бербөтен түрк-татар милләтенен вәкиле дип хис итә.

Аердылар. Хәзер һәр каземнең үз теле, үз мәданияте. Үз арабыздан да, аңлапмы, аңламыйчамы, шул аерымлануга, бүленүгә өлеш кертүчеләр шактый булды.

Әлбәттә, Дәүләт Думасының мөселман фракциясе дә әлеге съездны оештыруда зур эш башкарды.

Казакъ солтаннарының нәселеннән булган Уфа морзасы Сәлимгәрәй Жантурин әлеге фракциядә кәгазь эшләрен башкарыр өчен Петербургка Зәки Вәлидине алып килгән иде. Зәкинең, төрек-татар тарихына багышланган китабын Казанда нәшер итеп, бөтен төрки дөньяда танылган чагы. Урысчасы да камил булып чыкты егетнең. Казанда бер маржада фатирда торып, репетитордан дәрәс алулары әрәмгә китмәгән; шулай ук эш башында торырга яратуы да ачылды. Патшаны төшергәннән соң мөселманнарның корылтаен жыю ихтыяжы аныклангач, Сәлимгәрәй морза Зәкине берничә көнгә Һелсингфорска юллады, сайлауларны ничек үткәргә, съезд уздыру тәртибен тәгаенләргә кушты. Ул арада империя башкаласына түрк дөньясының төрле төбәкләреннән Дәүләт Думасы депутатлары, күренекле жәмәгать эшлеклеләре агыла башлады. Азәрбайжаннан Алимәрдән Тупчыбашы килеп житте, Казаннан Садри Максуди белән Сәетгәрәй Алкин килде, Казакъстаннан Алихан Букәйхан да тоткарланмады. Болар барысы да кадетлар (конституцион демократлар) партиясеннән, Максуди хәтта аның Үзәк Комитеты әгъзасы иде.

Ләкин соңгы сәяси вазгыять аркасында алар арасында да житди каршылыklar килеп чыкты. Март ахырларында үткән кадетлар съездында чыгыш ясап, Максуди Рәсәй мөселманнарының кадетлар партиясенә тугрылыклы калачагын белдергән иде. Юкса бит кадетлар сугышны дөвам итү ягында, хәтта аларның юлбашчысы Миллюков шул съездда Истанбулны яулап, андагы бугазларны кулга төшерү нияте турында да сөйләде. Бу очракта Төркия, әлбәттә, бәйсезлеген югалтачак, дәүләт буларак юкка чыгачак. Россия империясенен ничә гасырлык хыялы тормышка аша! Билгеле, Максуди Истанбулны яулау Россиядә яшәүче утыз миллион мөселман өчен олы кайгы булачагын да әйтте. Ләкин сугышны дөвам итү – жиңгәнчегә кадәр! – яклы булгач, ул кайгыдан ни мәгънә? Янәсе, Төркияне юк итү белән килешмәү Россия патриоты булырга комачауламый. Аның мондый белдерүе мөселман жәмәгатьчелегендә кискен ризасызлык уятты. «Русская воля», «Дело народа» газеталарында күренекле мөселман эшлеклеләренең протесты басылып чыкты. Анда беренче булып Әхмәдбәк

Цаликов кул куйган иде. Аннан соң Зэки Вәлиди, Сәетгәрәй Алкин, Сәлимгәрәй Жантурин, Заһид Шамил, Кырымнан Бабининский, Гаяз Исхакый, Муса Биги, Кәлимулла Хасәновларның имзасы тезелеп китә.

Максудиның бу чыгышыннан соң әтисенен, ярып, арлы-бирле бүлмә буйлап йөрүе әле дә күз алдында Ильясның.

– Ул бит жүләр кеше түгел, ничек андый чыгыш ясарга була? Түрк-татар берлеген жимерү бит бу! Садри бит авылдагы бер гади мәхдүм түгел, ул бөтен Россиягә данлыклы сәясәтче.

– Сәясәтче шул менә! До мозга костей. Ул, мөгаен, кадетлар Россия белән идарә итүче бердәнбер партия булачак дип уйлый. Шуңа күрә, бүре дә тук булсын, сарык та исән калсын мәгънәсендә, бернинди нәтижәсез буш сүз сөйли дә. Утыз миллион мөселман исеменнән сөйләргә аңа кем вәкаләт биргән? Беркем дә! Ул бит моны яхшы белә.

– Безнең татар шундый инде ул! – дип, урысча борычлап сүгенде Сәетгәрәй морза. – Проклятое наследие колониализма! Изелгән халык вәкиле һәрвакыт шулай хужалары алдында яхшатланып маташа. Хәйләли, койрык болгый. Төкереп, съезддан чыгып китәргә иде аңа!

– Бу бит сәяси карьераның жимерелүе булыр иде! Күпме татар кардәшемез шуны көтеп тора.

– Юк, аның дәрәжәсе тагын да күтәрелер иде! Кадетлар идарә итәргә сәләтле түгел. Мин ул партиядән чыгам!

– Әйе, кадетлар Россияне белми. Максуди да белеп бетерми, наварно. Юкса... – Ильяс әтисенә кинәялә караш ташлады, – юкса һаман шул национально-культурная автономия проектын куенында йөртмәс иде.

– Менә бу мәсьәләдә син ялгышасың! – дип, тагын кызып китте әтисе.

– Ялгышасың. Без татарлар өчен бу иң кулай вариант. Без бит таралып яшибез, һәм беркайда да күпчелек түгел. Милли-мәдәни мохтариет алырга ирешсәк, без бөтен төрки халыкның күз өстендә кашы булачакбыз. Безнең белән күпмедер азәрбайжаннар гына ярыша ала.

– Бу хәл озакка бармаячак. Безгә Идел буенда, Урал буйларын да кушып, олы бер жөмһүрият төзәргә кирәк. Бу жирләр борынгыдан безнең бабайлар кулында булган.

– Булган! Булган да шуган. Син миңа борын-борын замандагыны сөйләмә. Урыслар, үлсәләр дә, моңа риза булмый.

– Россия федераль республика итеп янадан корылса, кая барсыннар? Ә эшләр, әти, шуңа таба бара.

«Төрөкчеләр» белән «тупракчылар» арасындагы бәхәс Мәскәүдәге корылтайда да дәвам итте. Татар вәкилләре Россия демократик республикасын унитар итү өчен көрәште, дип, соңыннан язучылар да булды. Бигрәк тә, Зәки Вәлиди, җае чыкса да, чыкмаса да, шулай кабатларга ярата иде. Ләкин бу дәрәс түгел. Күрәсен, Максуди, Исхакый һәм башка шуның ише бөтен Рәсәй мөселманнарына мәшһүр шәхесләреннән милли-мәдәни мохтариетне яклап сөйләүләре, бигрәк тә үз кавемдәшләрен шуның өчен тавыш бирергә үгетләүләре шундый фикергә китергәндер. Хәлбуки, татар вәкилләренен күбесе (Ильяс Алкин кебек социалистлар, Галимжан Ибраһимов кебек эсерлар) Россияне федератив республика итеп күрәргә теләде. Бу тавыш бирүдә дә чагылды. 446 кеше федерация өчен булса, 271

тавыш милли-мәдәни мохтарият өчен иде. Дөрөсөн әйткәндә, күп кенә делегатлар моның аермасын да аңлап бетермәде. Әмма юл билгеләнде, корылтай карарын барысы да үтәргә, милли республикалар кору эшенә керешергә тиеш булды.

Төркестаннан, Кавказдан, Кырымнан, Себердән, Хива ханлыгыннан, Бохара эмирлегеннән, империянең күп кенә башка өлкәләреннән, шәһәрләреннән һәм, әлбәттә, Татарстан белән Башкортстаннан килгән делегатлар арасында кемнәр генә юк иде. Сәяси эзерлекләре төрле, ничәмә ничә партиядән, нинди генә һөнәр ияләре юк, тик барысын да бер рух берләштерә. Бердәмлек тантанасы иде бу корылтай. Билгеле, бәхәсләр дә булды, якалашулар да. Әмма дәүләтнең нинди булачагын тикшергәндә, миллионнар өчен юл билгеләгәндә башкача булмыйдыр да ул. Анда кабул ителгән карарларның Рәсәйдәге барлык мөселман халыклары язмышына да тәсире булды, һичшиксез. Тик күп ниятләргә тормышка ашыру да бездән тормаган сәбәпләр аркасында мөмкин түгел иде шул...

Президиумга сайлаулар бәхәс уятмады. Исемлеккә бөтен татар-түрк дөньясына таныш, милли эшләрдә атказанган кешеләр кергән иде. Уфадан Ибнеәмин Әхтәмөв, Хәсәнгатә Габәши, Казаннан Ильяс Алкин, Петербург университетының физика-математика бүлеген тәмамлаган мөгаллимә Сәлимә Якубова, Петроградтан осетин Әхмәдбәк Цаликов, Муса Биги, Урал өлкәсеннән казакъ Хәлил Дусмөхәммәдов, Мәскәүдән Гаяз Исхакый, Оренбургтан Фатих Кәrimi, Кырымнан Жәгъфәр Сәидәхмәт, Бакудан Алимәрдән Тупчыбашы, Төркестаннан Убәйдулла Хужаев. Жәмгысе – уника кеше.

Вакытлы хөкүмәт исеменнән съездны Эчке эшләр министрлыгының чит диннәр департаменты башлыгы С.Котлярёвский котлады.

Корылтай ун көн дәвам итте. Кемнәр генә сөйләмәде дә, нинди генә мәсьәләләр күтәрелмәде.

21

Таң атып килә, ә йокы һаман төшми, аптырагач, Ильяс өстәл янына барып утырды. Үзе дә сизмәстән, алдында яткан калын гына дәфтәргә актара башлады.

Көтелгәнчә, делегатларның барысы да сугышка каршы сөйләде, армия милли жәһәттән корылырга, ә солдатлар үзләре яшәгән төбәктә хезмәт итәргә тиеш дип, резолюциягә керттеләр.

Иң төп мәсьәлә, билгеле, жиргә кагылышлы иде. Шактый гына бәхәсләшкәннән соң, уртақ карарга килделәр: «Барлык жир (казна, кабинет, монастырьларга караган һәм хосусый жирләр) халыкның үз кулына күчәргә тиеш; жиргә хосусый милекчелек, жирне сату һәм сатып алу бетерелергә тиеш». Бу инде асылда эсерларның аграр программасын кабул итү иде.

Башкорт делегатларының уртага чыгып, үз сүзләрен әйтүе күпләр өчен көтелмәгән булды. Тик Ильяс өчен түгел, белдерү ясар алдыннан Зәки Вәлиди аның белән киңәшәп алды. Ул үзләрен түрк-татар берлеген таркатуда гаепләрләр дип шикләнә иде.

– Менә тыңла әле, – диде ул, – безнең бит мондый белдерү ясарга

хакыбыз бар. «Без түбэндә кул куючы I Бөтенрәсәй мөселманны сьездында катнашучылар, 2 миллионлы башкорт халкы делегатлары...»

– Тукта әле, Зәки, – дип бүлдерде аны Ильяс. – Нинди ике миллион? Кем санаган? Түшәмнән алып язма инде.

– Чама чамадан узмый, – дип көлдә Вәлиди. – Сөз дә бит 20 миллион татар-мөселман бар дип язасыз, хәтта Тукайда да бар бу сан.

– Тукай – шагыйрь бит ул. Ә син – галим, саннар белән алай саксыз эш итмә инде.

– Бармактан суырмадым, «новобашкирецлар», типтәрләр белән, чувашларны да кушсан, шуңа баса да ул. Мөһим түгел, син белдерүне тыңла: «...башкорт халкы делегатлары, аграр мәсьәлә буенча съезд тарафыннан кабул ителгән карарны башкорт халкының милли һәм көнкүреш шартлары күзлегеннән тикшереп, Башкортстан чикләрендә жир мәсьәләсен хәл итү 1 июльгә, ягъни Оренбургта, башкортларның милли байлыгы булган Кәрвансарай бинасында, Бөтенбашкортстан съезды чакырылганга кадәр ачык көе кала, дип белдерүне кирәк таптык. Бу съездны чакыру түбәндәге кешеләрдән торган бюрога тапшырыла: Сәгыйть Мрясев, Аллабирде Ягафәров, Зәки Вәлидов. Һәм бу бюро «Башкорт өлкә бюросы» дип аталачак».

Шактый гына сөйләшми утырдылар. Зәки, белдерү язылган кәгазьне дүрткә бөгәрләп, куен кесәсенә салып куйды.

– Йә, ничек?

– Моңа сезнең хакыгыз бар. Тик кайда соң ул Башкортстан?

– Булыр! – дип кыркып төшерде Вәлиди. – Башкортстан булыр! Күрерсен менә. Мин инде Башкорт территориаль автономиясен гамәлгә ашыру проектын язып ятам. Караламасы бар инде. Иртәгәге утырышка эзер булыр.

– Нинди чикләрдә була инде ул?

– Тарихи Башкортстанны без иңли алмабыз, көнчыгышта исә төркіләр күпчелек, һәм, киләчәктә шартлар туса, Казакъстан, Төркестан белән федерация корып та була. Ә Идел буенда урыслар күпчелек. Уфа губернасы да безгә кирәкми. Гаязлар, Садрлар дәрәс чамалый – сезгә милли-мәдәни мохтарият тач килеп тора. Тик сез башкаларга мишәйт кенә итмәгез. Иң дәрәсә – Эчкә Рәсәйдән татарларны шушы Кече Башкортстанга күчерү! Мәсәлән, Нижгар, Пенза мишәрләрен. Бездә жирләр житә. Сугыш вакытында килгән килмешәкләрне исә кире үз ватаннарына кайтарып жибәрергә кирәк булыр.

– Тумаган тайның билән сындыра күрмә!

Ильяс, әлбәттә, Башкортстанны Идел-Урал өлкәсендә Татарстан белән бергә иңгә-иң күрдә. Һәм ул, билгеле, Зәки сөйләгәннәрен чынбарлыкка туры килми торган буш хыял буларак кына кабул итте. Әле ул тормыш дулкыннарында кагылып-сугылып, бәләкәй тантаналар кичереп, жиңелү, алдану ачыларын татып, үзенә дә тиздән шул Кече Башкортстанга барып чыгасын һәм Зәкигә аркадаш буласын күз алдына да китерә алмый иде.

Язмышлар...

Заманасы шундый – сыйныфлар арасындагы мөнәсәбәтләр турында да сүз булды. Садри Максуди Рәсәй мөселманны арасында антогонистик сыйныфлар юк, һәм бездә сыйныфый көрәшнең булуы мөмкин түгел, дип

сөйләде. Бу сүзләргә шаулатып кул чаптылар. Ләкин президиумда утырган Ильяс Алкинга мәсьәләнең болай куелуы монафикьлык булып тоелды. Социал-демократлык оеткысы чемердәп алды, кабарып, өскә күтәрелә башлады, түзмәде – сүз алды: «Кешелек иң әүвәлгә дәверләрендә генә сыйныфларга бүленмәгән була. Байлык туплый башлау белән кешеләрнең матди хәлләре дә төрлөсенең төрлөчәгә әйләнә. Ничек инде егерменче гасыр башында сыйныфлар юк дип әйтеп булсын? Бу үз-үзебезне алдау гына. Сыйныфлар бар икән, алар арасында көрәш тә бар. Әлбәттә, сыйныфларга аерылу жәһәттеннән без урыслардан да, яһүдиләрдән дә, әрмәннәрдән дә калышабыз. Мөселманнарның күпчелеге бер чамада яши. Сыйныфый каршылыктар да бездә күзгә бәрелеп тормый, ләкин барыбыз да бертигез дип әйтү дә дәрәс түгел».

Ләкин милләт әкилләре Ильясны хупламады. Һәммәсенең шулкадәр тигез буласы килә иде! Исмәгыйль бәк васыять иткәнчә, сүздә дә, фикердә дә, эштә дә берлек! Бетте-китте, вәссәлам!

Ильясны фәкать Солтанбәк Мамлеев белән Төмәнәв дигән бер студент кына яклап маташты, тик беркем аларны тыңламады.

Әлбәттә, кара эшчеләр, батрак-ялчылар, базар хәерчеләре корылтайның түрәндә утыручы нефть магнатлары, алтынчылар, беренче гильдия купецлар, затлы токымнан булган морзалар белән бертигез булып туганлыкта, кардәшлектә көн итүләрен белми калды.

Эчке Россия һәм Себер мөселманнарының Үзәк дини идарәсе яңадан сайланды, патша охранкасы белән бәйләнеше булуда гаепләнгән мөфти Сафа Баязитов эшеннән куылды. Аның урынына иң күп тавыш жыеп, Галимжан Баруди утырды. Беренче тапкыр мөфтинә император билгеләмичә, мөселманнар үзе сайлады. Ул гына да түгел, мөселманнар тарихында беренче тапкыр, күпчелек тавыш белән, Мөхлисә Бубыйны Диния нәзарәтенен казые иттеләр. Казакъларның Тургай, Урал, Акмола өлкәләре Уфада урнашкан Үзәк дини идарә кул астына керергә тиеш булды. Корылтай барлык түрк-татар халыклары өчен әдәби «уртак төрки тел»не гамәлгә кую турында да карар чыгарды. Ул мәктәп-мәдрәсәләрдә туган тел белән янәшә укуытылырга тиеш иде. Мәктәптә белем алу, әлбәттә, түләнүсез! Эш көне сизгез сәгать кенә; уналты яшыкә кадәр балаларның хезмәтен файдалану тыела; сәяси һәм ижтимагый яктан хатын-кызлар ир-атлар белән тигез хокуклы; күп хатынга өйләнергә ярамый һәм тагын бик күп мәсьәләләр буенча карарлар матур хәрәфләрگә әверелеп, кәгазьгә төште. Съездда катнашкан татар кызлары аеруча актив иде, бер-бер артлы трибунага менеп, ялкынлы чыгыш ясадылар. Кемнәр генә сөйләмәде – Илһамия Туктарова, Суфия Коләхмәтова, Сәлимә Якубова, Гөлсем Камалова... Үзләре чибәр, өсләрендә затлы киём, үзләре белемле – кайсылары университет тәмамлаган, кайсылары әле укый гына. Авызларыннан ут чәчәләр инде менә! Хатын-кызга азатлык таләп ителәр!

Ильяс Алкин белән янәшә утырган үзбәк Убәйдулла Хоҗаев шаклар катып, кайда эләктем мин дигәндәй, анда-монда башын боргалады. Ильяс ягына авышып:

– Ай-һай-һай, нугай кизлары жөдә жасур икән, – дип, кат-кат кабатлады.

– Улар хали һам сизга курсатиб биради!

Янәсе, күрсәтәчәк әле болар сезгә күрмәгәнне. Ахырда кызларны уналты яшыкә кадәр кияүгә бирергә ярамый дип, катгый фикергә киленде.

Соңгы көнне утыз кешедән торган Бөтенрәсәй Үзәк мөселман советын (аны кыска гына итеп Милли Шура дип атадылар) сайладылар. Аның житәкчесе осетин Әхмәдбәк Цаликов булды. Милли Шураның уникаль кешедән торган башкарма комитеты (Икомус) да игълан ителде. Аны Гаяз Исхакый житәкләде. Өгъзаларының яртысына якынын Төркестан вәкилләре – адвокатлар Убәйдулла Хожаев, Хәлил Дусмөхәммәдов, Вәлидхан Таначев, казакъ шагыйрәсе Аккагыт Досжанова, тарихчы Зәки Вәлиди тәшкил итте.

Иртәгә съезд бетәсе дигән көнне Ильяс Алкинны Вақытлы хөкүмәтнең хәрби министры Александр Керенский үз хозурына чакырды. Ул әле биш көн элек кенә шушы постка билгеләнгән иде. Съезд тарафыннан расланган Үзәк Хәрби Шураны Вақытлы хөкүмәттән таныту ихтималы дөртлөндереп, Ильяс хәрби министрлыкка ашыкты. Менә бит ул – бирәм дигән колына, чыгарып куяр юлына. Әле министрға керү юлларын үзгәртсәң, мең төрлө киртәгә барып төртелер иден. Бөтенрәсәй күләмендә эшчәнлек жәелдерәм, дисәң, хәрби министр белән шәхси таныш булу бер дә комачауламас.

Ильяс килеп керүгә, Керенский эш өстәле яныннан торып, аны аягүрә каршы алды.

– Ильяс Саидгареевич! Очень рад с вами познакомиться. Я и не думал, что председатель Всероссийского Мусульманского Центрального военного совета такой молодой.

– Время такое, Александр Фёдорович. Вы и сами не очень пожилой.

Бер-берсенә шундый арзанлы комплиментлар әйтешкәннән соң, Керенский озака сузмыйча, сүзне мөгезеннән алды:

– Безне Кавказ фронтындагы хәлләр борчый, – диде ул. – Анда да башка фронтлардагы кебек башбаштаклык хөкем сөрә. Большевик агитаторлар штыкны жиргә кадап, сугыштан качарга котырта. Месопотамиягә һөжүм туктап калды. Менә шундый шартларда фронт командующие генерал Юденич регуляр әрмән полклары төзөргә рөхсәт сорый. Ләкин моңа андагы татарлар нык каршы. Алар да үз гаскәрләрен оештырырга телә, Россиядән аерылып чыгу белән яныйлар. Ә әрмәннәр регуляр корпус төзү теләген татарларның янавы аркасында да, дип аңлата. Менә шундый чуалган йомгак.

– Безнең съездда андый сүз булмады.

– Сөз андагы түркләргә Бөтенрәсәй Үзәк хәрби шурасы исеминнән мөрәжәгать итсәгез, әйбәт булыр иде. Без барыбыз да демократик Россия төзөргә телибез бит. Бергә! Әгәр дә Кавказдагы кебек сепаратик тайпылышлар булса, ул мондагы монархистик, великодержавный даирәләргә козырь булачак. Болай да диктатура урнаштырырга теләүчеләр күп.

– Әрмәннәрнең үз гаскәрләре булса, андагы түрк-татарлар авыз ачып утыра алмый. Аралары нинди икән беләсез, аларны шунда ук әрмәннәр суя башлаячак.

– Мин сезгә сүз бирәм, регуляр әрмән частылары төзөргә без рөхсәт бирмәбез. Сөз бары тик Кавказ татарларын провокациягә бирелмәскә чакырыгыз.

Кавказ фронтындагы хәлләрдән Ильяс Алкин берәз хәбәрдар иде.

Моннан берничә көн элек Юденич, әрмәннәрдән оешкан алты батальон өстенә тагын берничә полк төзәргә рөхсәт сорап, Генераль штабка мөрәжәгать иткән. Могилёвтагы ставка бу тәкъдимне кире каккан. Юденич моның белән килешмәгән, регуляр әрмән гаскәрләренә кирәклеге нигезләп, Ставкага тагын рапорт күндәргән. Моңа өстәп, Мәскәү, Петербург, Тифлистәге әрмән оешмалары да милләттәшләреннән тәшкил аерым корпус төзүне таләп итә. Алар Төркиянең төньяк-көнчыгыш өлешен (ә бу илнең өчтән берә, иң уңдырышлы жирләр!) яулап, «Бөек Әрмәнстан» корырга хыяллана. Уен зурдан бара, монда ялгышуың да бик тиз. Ләкин провокациягә бирелмәскә чакыру, «бергә булайык, чөнки иң бөек максат безем хөр Русия!» дип хатлар язучу – болар барысы да декларатив нәрсәләр. Беркемгә дә зыян булмас. Чынлыкта, әлбәттә, урыс командованиесә әрмәннәр ягында, аларны яшерен дә, ачыктан-ачык та коралландыра, Төркиягә каршы сугышта алар – иң ышанычлы аркадаш. Шуңа күрә азәрбайжан түркләре ярым-йорты коралланган килеш урыс армиясенә каршы чыкса, аларга урыслардан да, әрмәннәрдән дә мәрхәмәт булмас.

– Бүген үк мин андагы барлык түрк-татарларга мөрәжәгать итеп телеграмма сугам, – диде Ильяс Алкин. – Ләкин сез әрмәннәрне дә авызлыклагыз.

Керенский торып, аның кулын кысты.

– Берәр йомышыгыз төшсә, Алкин әфәнде, ишегем сезнең өчен һәрвакыт ачык.

Икенчә көнне үк Керенский, мөселманнарның Үзәк Хәрби Шура рәисе

Алкин андагы бәрелешләргә провокацион дип санавын һәм мөселманнарның иреккә Россиягә хыянәт итмәячәген белдерә дип, Кавказ фронтының баш командованиесенә ашыгыч телеграмма жиберде. Бу хәбәрне, хәрби министрның зур казанышы дип, бөтен фронтларга тараттылар.

Алдындагы дәфтәргә аңышмый гына бер максатсыз актарганда, Ильяс кинәт үз исемен күреп алды. Дәфтәргә яхшылап күз төшергәч кенә аңлады – бу бит Якуб абзыйның улы Мозаффар Киекбаевның көндәлегә булган. Кулъязмалардан кала кайбер битләргә газеталардан кисеп алынган хәбәрләр, дәфтәр иясә фикеренчә, тарих өчен мөһим текстлар да ябыштырылган. Менә Галимжан Ибраһимовның 1920 елның февралендә «Эшче» газетасында басылган язмасы. Әле Татарстан республикасы төзелмәгән, аның өчен Казандагы, Мәскәүдәге бөекмәмләкәтчел шовинистлар белән аяусыз көрәш бара. Шундый чакта нинди мәсьәләләр борчыды икән атаклы әдипне?

«Әллә нинди милли идарәләр, милли шуралар, хәрби шуралар тирәсендә әйләнәп, чех, Колчак вакытында татар революционерларын тоттырып йөргән күп ихлас күңелләр башларындагы иске буржуадан кәргән чүп-чарларынан сафландылар... Тик берничә гажиз бәндә генә әле һаман да Финляндия, Голжа, Харбин татар буржуаларының нәжес кулларынан тамган хәбис бер тиеннәргә чукынып, Париж банкирларының бусагалары төбәндә, урыс монархистларына койрык булып, адәм көлдәрәп йөриләр. Ләкин болар хәзер музейга куярлык кына: исәпли башласаң, алты бармаклы гарип кулның бармаклары сафына житәрлек кенә булган өч игезәктер (Садри – Фуад, Закир – Гомәр, Баттал – Гаяз). Бу өч игезәктән башкалар: 1)

иске тормышта ике төрле коллык кичергэн эшче-крестьян хатыннарының алдагы гөрүхлары; 2) хезмэт халкының азатлыгы кайда икәннен аңларлык булган мөгаллим-мөгаллимәләр, мөрәббия иптәшләр; 3) тарихның хәзерге дәверендә, хезмэт белән капиталның канлы, рәхимсез сугышы вакытында, кайсы якта булу мәсьәләсен эшче-крестьян гаммәсе ноктасыннан карап чишкән татар әдипләре, шагыйрьләре; 4) һәркайда, һәр заманда иң бөек эмәлләр белән янучы яшыләр, боларның алдагы гөрүхлары, шул авыр, фажигале, канлы көрәш, рәхимсез диктатура аша тарих күгендә янып, саф азатлык эстәүче, күнелләрен үзенә тартып торган якты коммунизм кәгъбәсенә таба юл тоттылар».

Ильяс ачы елмайды. Буталчык, әмма мәгънәсе аңлашыла. Ун ел элек кенә Ибраһимов әле чама белгән, «өч игезәк»тән кала барыбызны да «коммунизм кәгъбәсенә» юл тотучылар дип атаган. Хәзер инде аның үзен дә «элекке эсер» дип хурлыйлар, димәк, кайсы якта булу мәсьәләсен эшче-крестьян гаммәсе ноктасыннан карап, бигүк дәрәс чишмәгән.

Чит илгә чыгып китсә, Ильяс та «хәбис тиеннәргә чукунып» йөрер идеме икән? Юк, мин, мөгаен, Хәрби Шурадагы иптәшем Госман Токымбәтов кебек, Берлинда таксист булып эшләр идем, дип уйлады ул. Кучер! Татарга ят һөнәр түгел. Бер ояты да юк.

Китмәде... монда калды... Бәлки, тәвәккәлләргә кирәк булгандыр. Тик аның ышанычлы кәгазе, борынгыча әйткәндә, пайзасы бар иде шул. Ул әле дә өендә, өстәл тартмасындагы шкатулкада ята. Уч төбедәй биткә «Илиасу Алкину. Прошу ему помочь, а самого беречь. И.Сталин.» дип язылган. Әмма хәзер бу документ аны саклый алырмы икән? Сталин үзенең иң якын көрәштәшләрен дә аяп тормаган заманда?

Ул, дәфтәрне актарып, бая күзенә ташланган үз исемен эзләп тапты: «Ильяс Алкинга тәвәккәллек житмәде...»

Бүлмә яп-якты, тышта инде кояш кыздыра башлаган, яңа көн! Ильяс, сөлгесен, юыну эсбапларын алып, бакчага чыгып китте.

22

Бер гаилә кебек табын янына жыелгач, Ильясның йөрәге чәнчеп алгандай булды. Балачагы искә төште. Эти-әнисе, ир туганнары... Тату гаилә иде алар. Әнисе барысын да бер учка жыеп торды. Этисе дә, кайчагында дорфа булып күренсә дә, чынлыкта нечкә күңелле, хатыны, балалары өчен жанын бирергә эзер бер кеше иде. Тик озын гомерле булмады. Бәлки, анысы да тәкъдиренен мәрхәмәте булгандыр, бу жен туен күрмичә, кыерсытуларның, мәсхәрә итүләреннән серкәләнгән ачы шәрабын татымыйча дөньядан кичте. Әнисе дә аңардан соң бик озак яшәмәде. Ир туганнарының кайсысы горбәттә, кайсысы һәлак булды, кайсысы эзсез югалды. Нинди нык гаилә иде, бетте Алкиннар! Туфрагынан аерылгач, хәтта агач та тамыр жибәрә алмый интегә, ә кайбере бөтенләй корый.

Гайнелхәят! Аралары кайчан суына башлады соң аларның? Яхшы гына яшәп киткәннәр иде. Тик озак бармады бәхетле гаилә тормышы. 1918 елның мартында большевиклар кулга алгач, төрмәдә аларны озак тотмадылар, властылары артык нык түгел иде әле, халык ризасызлык күрсәткәч, берничә көннән соң иреккә чыгардылар.

– Монда сиңа да, миңа да яшәргә ирек бирмәсләр, – диде Хәят, ире белән кичен чәй эчеп утырганда. – Син ничек уйлыһыңдыр, минемчә, безгә Төркөстанга китәргә кирәк. Анда тынычрак булыр. Мин – табибә, син укытырсың. Сиңең белем белән мәктәптә генә түгел, берәр институтта да укытырға була.

Ильяс бер сүз эндәшмичә, чынаягындагы күптән суынган чәен бал кашығы белән болгатып утырды.

– Нигә эндәшмисең?

– Ватанны ничек ташлайым? Халык нәрсә уйлар? Болгатты, болгатты да үзе чыгып тайды, диярләрме? Мин офицер! Халкымның хөррияте өчен көрәшәргә ант эчкән кеше.

Хәят ирен чите белән генә елмайды.

– Кызма, митингта түгел. Халык өчен борчылма, син югалуга атна-ун көн дә үтмәс, онытыр. Халык ул – Африкада да халык. Төркөстанда кемнәр яши? Шулар ук син аһ иткән түркләр түгелме соң? Анда әле бәйсезлек алыр өчен мөмкинлекләр дә күбрәк. Томана халык берәз агарса. Менә син аны агартырға бараһаксың да инде.

Маминнар нәселенәң бер тармагы Боһарада, Верныйда, Пишпекта яши иде. Хәят кая китәсен дә хәл итеп куйган. Ул инде туганнары аша сораһкан-белешкән; озаһка сузмыйча үзенә дә, иренә дә эш тә тапкан.

– Боһараи-шәриф, Һаным, бөтөн мөселман дөньясында изге шәһәр санала, ниһә мең еллыҡ тарихы бар. Хәзергәсә генә караңғы. Менә шунда нур чәчәрсәң! Кадеренә дә белерләр. Үзбәкләрдә белемле, Һыйлемле кешегә ихтирам бар.

– Син һаклы, монда сиңа тынычлап эшләргә ирек бирмәсләр.

– Ә син нишләргә Һыенасың?

– Мин бит Учредительное Собрание члены. Кайбер коллегалар белән бәйләнеш бар...

– Подпольега китәргә Һыенасыңмыни?

– Ваҡытлы комитет төзәргә Һыенабыз.

– Комитет... – дип, борын Һыерды Хәят. – Һаман ваҡытлы! Хөкүмәт ваҡытлы, комитет ваҡытлы... Син шуны аңла, Һаным, башкала кем кулында, власть та шуныкы. Большевиклар аңа теш-тырнак белән ябыһкан, беркем кубарып алалмас. Шуңа күрә от этой печки танцуй.

Ильяс, аңа Һавап бирмичә, Һаман чәен болгатты.

– Ярап! Һаны теләгән Һылан ите ашаған. Көрәшәп йөр пока. Артыңа типсәләр, Боһарага юл тақыр, килерсәң.

Урау юллар үткәннән соң, большевиклар төрмәсендә инде барысына кул селтәп, тәмам өметсезлектә бирелгәч кенә аны, ниһаять, ВЦИК президиумы карары белән азат ителәр. Хәзер нишләргә? Большевик юлбашчылардан фатиха алмасаң, беркәя да бара алмыйсың. Эш тә булмый, аш та юк. Беркем сиңең белән сөйләшми, син – изгой! Убәйдулла Хожаев белән икәү, инде кая барыйк, дип, ВЦИК секретаре Авель Енукидзега мөрәҗғәтә ителәр. Енукидзе аларны Сталинның фатирына алып китте. Алар алдан килештеләрме икәнни? Хәзер кеше ыһанмас, менә шундый заманнар бар иде. Түгәрәк өстәл тирәсендә шактый Һына сөйләшәп утырдылар.

– Яшьлегемдә мин дә милләтче идем, ләкин ул авырудан тиз арындым. Минемчә, ул зәхмәттән сез дә котылырсыз.

– Бер чирдән дә котыласым юк, минем милләтчелегем – татарларны башка халыклар белән тигез күрүдә! – дип, балаларча ялкынланып, аңа каршы төште Ильяс.

Сталин бу турыда башкача сүз куертмады, елмаеп кына куйды. Ул, теләсә, мөлаем була белә иде!

– Сезгә иң беренче нәүбәттә торырга урын кирәк булып. Наркомнац тулай торагыннан фатир бирерләр. Сезгә, иптәш Алкин, Казанга да, Уфага да кайту ярамас. Үзегезнекеләр үк кабып йотар. Шуңа күрә, бәлки, сез монда фәнни эш белән шөгыльләнәрсез? Экономика сезне кызыксындыра бугай?

– Иптәш Сталин, мин күптән хыялланам бу турыда!

Сталин нәкъ шул вакытта бер кәгазь битенә Ильясның жанын-тәнен саклый торган сүзләр язып бирде дә инде. Әллә нәмәләр була бу тормышта...

Ильяс берездан хатынын Бохарадан чакырып кайтарды. Икеләнсә дә, Хәят Мәскәүгә күчәргә ризалашты тагын, бәгырь. Кайтмаса, бу аларнын инде тәмам аерылышуы булып иде. Хәзер Ташкентта Хәятнең сеңлесе Фатыйма яши, кышын гына басмачылар тарафыннан үтерелгән абыйсы Әскәр Маминның ике гаиләсә дә монда. Беренче хатыннан туган кызы Әминә инде житкән кыз, икенче хатыныннан ике баласы бар, кызы жиде-сигез яшьләрдә, улы бишме, алтымы яшьтә; Ильяс шуны, әгәр әнисе риза булса, тәрбиягә алмакчы иде.

Ничегрәк сүз башларга икән? Безгә бала кирәк, Хәят белән корган гаиләмне саклап калырга теләм, дип кенә булмый лабаса! Күпләргә бала кирәк. Әлбәттә, тол калган хатынга ике бала белән көн итүе авыр булып, тик бит... газиз сабыңны кочагыңнан аерып, читкә жибәрү, ай-һай, тагын да авыррак. Ят кешегә бирмиләр анысы, мәрхүм иренең бертуган сеңлесенә. Татарда мондый йола бар. Хәер, бүгенге заманда нинди йола, ди инде ул? Якуб картның тавышына ул сискәнеп китте:

– Жаныңны нидер бимазалый, ахрысы?

Ул тәбәнәк өстәл кырына аягын бөкләп утырган, баядан бирле тоткан кашыгын авызына китерергә онытып утырган Ильясны күзәтә иде.

– Хәзер хатынымның туганнарына барасым бар. Аның абыйсын... – ул, тукталып, хужага карады, – абыйсын да быел кыш басмачылар үтергән иде. Ике баласы калды. Хатыны шуның кечесен тәрбиягә бирмәсә икән, дим.

– Балагыз юкмы, әллә туганыгызга ярдәм йөзеннән...

– Юк шул. Аннары килгәнә ике бала үстерү дә жиңел булмас. Тик...

– Ай-һай...

– Бирүенә ышанычым юк шул.

– Балаларны аерырга ярамый, – диде Луиза. – Ә сез аларга читтән ярдәм итегез.

Картка кызының сүзгә катнашуы ошамады.

– Кызым, алай кистереп әйтергә ярамый. Тормыш бит ул. Дөньяда әллә нәрсәләр бар.

– Үзең әйтәсең бит, бер кискән икмәк кире ябышмый. Мәскәүдә ул бала бөтенләй бүтән кеше булып үсәчәк бит.

– Алайса, син туганнарыңда бул, киңәш-табыш ит, ә төш вакытында

Регистан майданында очрашабыз. Кичә бит үзеңне «пити-пити»дән авыз иттерергә вәгъдә биргән идем.

– Ә мин? – диде кызы.

– Үз эшеңне кара. Ничу ирләр белән йөрергә!

– Миңа бит куштылар. Ильяс Алкин янында бул, йомышын үтә, барасы жиренә алып бар, күрәсе килгән жирен күрсәт, диделәр. Любецкийга мин ничек жавап бирермен?

– Шымчы иттеләр әллә үзеңне?

– Эти! – Кыз кызарыңган, бүртенгән битен каплап, үз бүлмәсенә кереп китте.

Аш бүлмәсеннән Ләмига карчык чыгып, уң кулын биленә терәп, башын селки-селки озак кына иренә карап торды. Аннары кулын селтәп, кире аш бүлмәсенә юнәлде.

– Хата булды, – диде Якуб карт, пеләш башын әлегә дә баягы комач кулъяулыгы белән сөртеп, – менә шулай була инде ул сөйли белмәсәң... Сөйли белмәгән авыздан, әйе, теләсә нәрсә яхшы. Әнә абыстай да эт итеп сүкте. Әйтмәгәнне калдырмады. Ильяс улым, бар, син юатып карыйсыңмы соң әллә Ләйлигөлбәдәрне? Ул явызлык белән әйтмәде, диген, фәлән-төгән...

Ильяс, шакып, бүлмәгә кергәндә, Луиза инде тынычланган иде.

– Юатырга кердеңме? – диде ул, күзен кыса төшөп. Аһ, бигрәк матур инде аның шулай аз гына күзен кыса төшүе! Ир-ат йөрәген яуларга шундый бер караш та житә. – Ә ул бит хаклы!

– Ничек хаклы? – дип, башына көтмәгәндә күсәк белән органдай миңгерәгән кыяфәттә аптырап сорады Ильяс. Кыяфәте шулкадәр кызганыч вә көлке иде, ахрысы, Луиза ирексездән көлеп жибәрде.

– Соң, минем кебек житкән кызга ир-ат артыннан ияреп йөрү бер тәртәгә дә сыймый ласа. Әллә кем дип атарсың андый әрсез кызны.

– Алдыннан...

– Нәрсә?

– Артымнан түгел, алдымнан ияртеп, син йөрисең түгелме соң? Мин монда бит күп төшләрне белмим. Любецкий зирәк кеше ул. Миңа мотлак гид кирәген белгән. Әйдә, бергә, мин хәзер синнән бер адым да калмыйм.

– Мин хәзер Башкарма комитетка жыендым инде. Иртәгә, бәлки?

– Ю-ук, иртәгәгә кадәр ерак. Этиң белән төшкә ашны ашагач – «пити-пити» белән сыйлыйм, диде бит, ни-нәмәрсәдер инде ул? – Сәгать икеләрдә, Скверда очрашабыз. Буш буласыңмы?

– Әйе, икедә бушыйм. Инкыйлаб скверындамы?

– Әллә сездә бүтән сквер да бармы? – дип көлдә Ильяс.

Табигый, ул сквер инкыйлабка кадәр үк булган инде, аны башта «Константин майданы», берәз соңрак «Кауфман скверы» дип йөрткәннәр. Шәһәрнең зыялылары кичләрән шунда ял итәргә ярата, шахмат, тавла (нарды) уйныйлар, шар сугалар, өлкәнрәкләр колач житмәслек чинарлар күлэгәсендә аягөстә генә гәпләшөп йөрергә ярата. Чинарларны узган гасырда ук утыртканнар, шул кибарь агачлар аркасында сквер Ташкент халкының иң яратып жыела торган урынына әверелгән.

Эскэр Маминның тол хатыны Яңа Шәһәрдә яши иде. Ләкин Ильяс аңа турыдан-туры түгел, ә балдызы Фатыйма белән барырга ниятләде. Килеп керүгә Фатыйма өрмәгән жиргә утыртмастай булып түргә әйдәде, абыйсын искә төшереп елап та алды. Ул салкын акыллы апасына охшамаган, эчендәге тышында, елап та ала, кычкырып көлә дә... Әле тиз генә, сүз уңаеннан гына ирен дә сүгеп атты, иртә китә, кич кайта, күргәнә дә юк, имеш. Бер төнне уянып, иремә күз ташлаган идем, ә ул юк, эшенә чакырып алганнар, – дип зарланды ул. Ильяс бажасының каядыр бик югары очканын белә иде, жентекләп сорашмады. Әмма Фатыйманың мактанасы килә иде, күрәсең: «Тагын үстерделәр бит Хәсәнне, наркомның замы булды!» – дип, аптыраган чырай белән башын мазәк кенә селкеп торды.

Фатыйма Ильясның ни өчен килгәнән белә иде инде, аңа килен белән сөйләшеп карарга кушылган, тик ул турыда сүз кузгатмый әле үзе.

– Йә, ничек анда? – дип түземсезләнеп сорады Ильяс.

– Сөйләштем, жизни, бөтен осталыгымны җиктем. Әлегә риза булмыйчарак тора әле ул.

– Ят кешегә түгел бит, жәйләрен кире Ташкентка кайтарып куярбыз.

– Аңлыйм, барысын да аңлыйм. Әйдә, икәү барыйк әле, син бит минем ише генә түгел, меңнәрне үз ягына аударган агитатор! Кирәк чакта теленә сандугач куна, жизнәкәем!

– Белмим шул. Үз ягына аударучылар башка урында. Оскар Оскаровичны кире кайтарып булмый, аңардан башка Галиягә кыенга туры килер. Тик бәхетсез ана өчен бу дәлил түгел.

– И-и, харап булды шул абыебыз. Күпме тырышса да, кызылларга ярый алмады. Гел типкәләп йөрттеләр. Әле анда, әле монда... – Фатыйма, мышык-мышык килеп, балавыз да сыгып алды.

Маминнарның Казандагы тармагы шактый ук урыслаган морзалар иде. Шуңа этисе улына, урыс гадәте белән, үз исемен кушкан да, мөгаен. Эскәр диясе урынга да Оскар дип кенә әйтәләр иде. Оскар Оскарович! Морзаларның күпчелеге кебек гади татарларга алар да өстән карады, балалары милли белем алмады, янәсе, ул иске мәдрәсәләрдә һаман да әле урта гасырлар исе. Хәер, Сәетгәрәй морза да улларын мәдрәсәгә бирмәде, аларга башлангыч милли-дини белемне өйдә, кичләрен килеп, «Мөхәммәдия» пишкәдәме бирде. Эскәргә анысы да эләкмәде бугай. Гәпләшеп утырганда, аның бер сүзе Ильясның һаман колагында яңгырый: «Татарская литература, говоришь? Нет, не читаю. Там нет достойных произведений. Одна самодетельность. Другое дело, русская литература. Там мыслители!» Бер татарча китап та укымыйча, татар әдәбиятының үзешчән икәнән кайдан белгәндер ул?..

Шулай да инкыйлабтан соң коммунист булып алгач (ышанып кергәнме ул алар арасына, әллә сеңлесе әйткәнчә, власть хөсөтлегә беләнме?) Эскәр Мамин милли республика төзү өчен чын күңелдән йөри башлады, Солтангалиев яраннарының берсенә әйләнде. Хәер, бәлки, аңа Мирсәет татарлар арасында иң зур власть булып тоелгандыр. Берара шулай булды да бит. Вахитов оештырган Мөселман социалистлары комитетында кайнашып йөргәндә, әлегә егетнең шулай биектә очасын кем уйлаган?!

Башта ул советлар татарларга чын милли азатлык бирер, большевиклар вәгъдэләрнең торып, чын тигезлек урнаштырырлар дип ышанды, бичара. Аннары тегеләрнең чын йөзен күргәч, тәртәгә тибә башлады. Әйе, биектән атып төшерделәр. Һәр власть сукур тугрылыкны ярата. Мирсәет үз фикерен артык яшерми торган бәйсез кеше иде. Андыйларны сәясәт тирәсендә озак тотмыйлар. Сәясәттә иң әүвәл мәкер, хәйлә кирәк. Рәсәйдә бигрәк тә. Бу өлкәдә большевикларга тиңнәр юк булып чыкты.

Милли идарәне, хәрби шураларны куып таратканда, бердәм булсалар да, берәздән, шул ук 1918 елда, татар коммунистлары ике төркемгә – «уңнар» һәм «суллар»га бүленде. «Уңнар» милли республикалар төзүгә дип тырышып йөрсә, «суллар» исә бөтен дөньяда социалистик революция ясарга җыенган вакытта милли республикалар оештыруның бернигә дә кирәге юк, дип белдерде. Өлбәттә, яңгыравык сүзләрнең төбөндә яткан власть хөсөтлеген дә онытырга ярамый. Бугазга бугаз килүнең төп сәбәбе шул булгандыр да әле. Чөнки суллар арасында да Галимжан Ибраһимов кебек республика өчен жан атуучылар бар иде. Мәскәү исә гел дә ике араны бозыштырып, аларны бер-берсенә ыскытып торды. Казанга кайтырга ярамаса да, Ильяс Алкин Татарстан республикасын оештыргандагы мәрәкәне кызыксынып күзәтте. Мәскәүдән яхшырак күренә. Сүз дә юк, татар коммунистларының иң күренеклесе Мирсәет Солтангалиев иде. Ильяс аны яхшы белә, сәясәткә бергә кереп киттеләр, башта бер сүздә булсалар да юллары бик тиз аерылды. Мирсәет ачыктан-ачык совет ягына күчте, яһүд, урыс коммунистларына сырышты. Ильяс Милләт Мәҗлесе карарларына тугры калды. Өнә ничек яза бит Ташкентта яшәгән татар баласы: «Ильяс Алкинга тәвәккәллек җитмәде!» Тәвәккәлләктән генә эш тормый, кан коерга теләмәде Ильяс. Моның өчен кешене гаепләп буламыни? Ләкин сәясәттә максатка ирешсә булса, бернинди юлдан да тайчанмаска кирәк, күрәсез. Ул алай булдыра алмады. Нәтиҗәдә нәрсә? Алар җиндә һәм кеше бәясә бер тиенгә дә тормаган җәмгыять төзеп куйды.

Мирсәет Хәрби Шура җитәкчеләрен кулга алганда, комачтан да кызылрак «сул» иде, ләкин беришә татар коммунистларының милли мәсәләләрен бөтенләй инкяр итүен күргәч, үзе «уң»га әйләнде. «Суллар»ны Сталин ыскытып торган Сәхипгәрәй Сәетгалиев җитәкләде. Кайдандыр кустарьлар арасынан чыккан өч класс белемле Уфа татары берничә ел дөнья тоткасы булып йөрдә. Ул үзе генә түгел иде, билгеле. Аңа борыннарын җил уңаена тоткан бик күпләр иярде. Мәскәүдәге ил җитәкчеләренең кайсы якта икәнен анышмыйчадыр, күрәсез (Ленин белән Сталин имзалаган карар бар бит!), Солтангалиев һәм ишә Татар-Башкорт республикасын төзүне күз уңында тотса, сулларның кайберләре аерым Татар республикасы оештыруны алга сөрдә, ә үзләрен «сул коммунист – бухаринчылар» дип атаучылар милли бүленешкә бөтенләй каршы төште. Матур сүз өчен атасын сатарга эзер «бухарчик», үз-үзенә сокланудан очына-очына милли-территориаль бүленешкә каршы чыгыш ясаганда, автономияне мин бәгъзе берәүләргә бирергә ризамын, диде, мәсәлән, индусларга, бушменнарга, готенготларга. Ләкин кайда алар? Алар Россиядә күренми, янәсе. Ленин аны тәнкыйть иткән булып кыланды: имеш, без автономияне башкортларга бирдек, татарларга да бирмичә булдыра алмыйбыз. Бу инде Татар-Башкорт республикасына ясин чыгу иде.

Аңа да карамастан, авызлыгын тешлэгән айгыр сыман алга ыргылган Солтангалиев, Шәрәк коммунистларының 2 съездында ярысып, «суллар»га ташланды, аларның өч төркемгә бүленеп милли үзбилгеләнү тарафдарларына каршы төрлө киртәләр куюын ачып салды: «а) Со стороны противников идеи Татаро-Башкирской республики. Тут соединились два противоположных течения: Шамигулов и подпавший под влияние башкирских националистов Камал Каспранский... б) Со стороны «левой группы гумметистов» в лице Нариманова и Исрафилбекова... в) Саид-Галиева, который старался доказать, что мы будто бы ничем не отличаемся от наших националистов».

Әйе, «суллар» Солтангалиевне һәм аның яраннарын безнең белән бер рәткә куйдылар, дип уйлады Ильяс. Үзләрен «интернационалистлар» дип атаган шул этрәк-эләм, Мәскәү алдында койрык болгар өчен, милли мәнфәгатләр турында авыз ачсаң да, аларны нинди гөнаһта гына гаепләмәде! «Шуристар» дип мыскыл иттеләр, «татаризм», «алкинизм» тарафдарлары дип кара мөһөр суктылар. Алкин исеме сүгенү сүзенә әйләнде. Кайчандыр Милли Шураны тар-мар итүдә хәлиткеч рольне уйнаган Мирсәетне (хәер, ул үзе дә сизмичә урыс шовинистларының коралы гына булды, дип уйлады Ильяс, үз хатасын ул соңлап аңлады, тик аннан ни файда? Кеше гомерендә төзәтә булмаслык хаталар була), ике ел да үтмәде, үзен үк алкинизмда гаепли башладылар. Күпмедер хаклык та бар иде бу сүзләрдә, чөнки Ильяс гамәлгә кую өчен көрәшкән Идел-Урал республикасы Мирсәет төзөргә тырышкан Татар-Башкорт республикасыннан чикләре белән дә, асылы белән дә әллә ни аерылмый иде. Ильяс ачы көлемсерәде: Мулланур да, Мирсәет тә аңламады – большевикларның Татар-Башкорт республикасын игълан итүләрендә Идел-Урал штатларын булдырмау теләге генә ята иде. Бары тик шул. Андый куркыныч юкка чыгуга ук андый зур территорияле һәм асылда Идел буе һәм Уралдагы төрки халыкларны берләштергән республика коруның да кирәге калмады. 1919 елның ахырында ул карарны юкка да чыгардылар. Өстәвенә, Зәки Вәлиди, үз гаскәренә кызылларга кушылуы шарты белән, большевикларны Башкортстан республикасын игълан итәргә мәжбүр итте. Зәкинең төп максаты, әлбәттә, үзләре Кече Башкурдистан дип атаган территорияне Казакъстанга кушу иде. Ул чын, асаба башкортларны, нишләптер, тел, мәдәният, этнография жәһәттеннән татарларга түгел, ә казакъларга якынарак дип санады. Солтангалиев һәм башкаларның Политбюро карарынан соң да һәмишә Татар-Башкорт республикасын төзү ниятеннән баш тартмавын күргәч, Зәки Вәлиди Башкорт республикасының ВЦИКтагы вәкилләре Габдулла Әдһәмов һәм Габдрәшит Бикбаев белән 1920 елның февралендә ВКП(б) Үзәк комитетына хат язды. Соңрак хатның күчермәсен Ильяска Зәки күрсәткән иде. Алар булчак Татар республикасына Уфа районының (Бәләбәй, Бөрө, Эстәрлетамак өязләре) керүен хуплый. Хат, әлбәттә, урысча, һәм кайбер юллары Ильясның әле дә хәтерендә: «Мы, башкирские представители, гарантируем, что нет и не будет со стороны малочисленных башкир какого бы то ни было требования... так как башкир в пределах Уфимского района Татарской республики всего 355 772, тогда как татары, не включая Казанской, Вятской и Симбирской губерний, составляют 1 332 379 душ».

Ләкин хат язунуң төп сәбәбе – Татар-Башкорт республикасы дигән атамага

каршы булу. Ул фәкать Татар республикасы дип аталырга тиеш, чөнки Башкортстан республикасы инде бар, дип яза «башкорт вәкилләре». Вәлиди, күрәсең, Кече Башкурдистанын киләчәктә шушы олы республикага кушып куярлар дип шикләнгән. Хатка үз имзаларын куючы ике вәкилне дә яхшы белә иде Ильяс. Габдулла – Баймак тирәсендәге бердәнбер татар авылы, атаклы Рәмиевләрнең утары булган Юлыкта туган егет, ә Габдерәшит исә – Хвалын мишәре. Башкорт хәрәкәтенең беренче көннәрненнән үк Зәкигә кушылган азаматлар. Алар инде аның сүзеннән чыга торган кешеләр түгел.

Ә бу вакытта Сталин житәкчелегендәге Башкорт мәсьәләсе буенча комиссия ашыгыч рәвештә Башкорт республикасының дәүләт корылышы турында яңа низамнамә эшләп ята иде. Ул гамәлгә кергәч, республика соңгы автоном хокукларыннан да колак кагачак! Шулай булды да. ВЦИК һәм РСФСР халык комиссарлары советының 1920 елның маенда чыккан декреты нигезендә Республиканың азык-төлек, малия (финанс) халык комиссариатлары, Халык хужалыгы советы, эшче-крестьян инспекциясе Башкортстан хөкүмәте карамагыннан тулысынча тартып алынды. Әлбәттә, корылачак Татарстанны да шундый ук хокуксызлык көтә иде. Кашагасына милли дип язылган, ә жисми яктан исә яңартылган империянең гадәти бер тагылмасы. Әмма Зәки әле үзләрен болай ук ачыктан-ачык мәсхәрә итәрләр дип уйламый иде.

Бу уенда бөтен жепләрнең очы Сталин кулында булды, билгеле. Шәрәк коммунистик оешмаларының 2 съездында Сәхипгәрәй Сәетгалиевнең Үзәк Бюро рәисе булып сайлануы да Сталинның алдан ук делегатларны эшкәртүе нәтижәсе. Бу вакытта инде Солтангалиев Сталинның ышанычын тулысынча югалткан, ул инде чекистлар күзәтүе астында, моны ул үзе дә белә иде. Әмма әле татар белән башкорт арасында гына түгел, бөтен Шәрәкта аның абруе шулкадәр югары, Сталин бу гаярь кешене уеннан бөтенләй чыгарып ташларга ашыкмады. Татарстан республикасы игълан ителгәч, аның ревкомы житәкчесе итеп Сталин табигый рәвештә Шәрәк коммунистлар оешмасының Үзәк Бюро рәисе Сәетгалиевне билгеләде. Башкача әйткәндә, бу инде республиканың хөкүмәт башлыгы дигән сүз иде. Ревком әгъзалары булып Исхак Казаков, Кәрим Хәкимов, Кашшаф Мохтаровлар белән бергә бүтән милләт кешеләре дә сайланды: Ходоровский, Бочков, Гольдберг.

Иң беренче итеп, Сәетгалиев милли коммунистларны Татарстаннан кысырыклап чыгару эшен башлый. Бу жәһәттән аңа элек милли республика төзүгә каршы булган коммунистларның Казан губкомы, шулай ук «үзебезнекеләр» Атнагулов, Касыймов, ирле-хатынлы Баимбетовлар арка таянычына әверелә. Ильясның кайнагасы Әскәр Мамин шул вакытта Казаннан чыгып китәргә мәжбүр була да инде. Ул гынамы?! Республика төзү өчен жан атып йөргән Шамил Усманов, Гасыйм Мансуров, Мулланур Вахитовның абзалары Исхак Казаков (монысын ревкомнан ук тибеп чыгардылар), Нәбиулла Вахитовлар, Микдат Борындыков, Гариф Енбаев... Тагын әле күпме үз сүзен әйтә белә торган милли жанлы кешеләр төрлесе төрле якка билгеләнде. Күбесен, борынгы замандагыча, өскә күтәргән булып, Мәскәүгә алдылар. Әскәр исә Пишпекка милиция башлыгы булып китте. Былтыр аны Ташкентка күчәргәннәр иде. Тик озак эшли алмады...

Әскәр мәрхүмнең хатыны Галия аларны бик рәсми чырай белән каршы алды. Ильясның йөрәге өшеп китте – ничек кенә сандугачтай сайрасаң да,

нэни улын аңа бирергэ риза булмаячак! Бу хакта сүз башларга да кирэки. Лэкин Фатыйма алай уйламый иде, ахрысы. Чэй эчкэннэн соң, бераз юкны-барны сөйлөшөп алгач, тавышына ягымлы төсмерлэрне артыгы белэн чыгарып:

– Галия килен, безнең нинди максат белэн йөргәнне беләсең инде син. Йә, тагын бер уйладыңмы?

– Уйламыйча... Төн йоклаганым юк, буйга да салам уемны, аркылыга да... Аз гына каңгып китсәм, төшемә Әскәр керә.

– Ул хупларга тиеш, – диде Фатыйма. – Улын бит бөтенләй аерылмый синнән. Жәен монда кайтарырлар, кышларын үзең барып йөрөрсөң. Элекке заманнар түгел, поездлар йөрөп тора.

– Хупламый шул. Башын селкеп, кырыс итеп карый, хөкем иткән кебек. – Аннары Галия өздөрөп әйтте: – Юк! Үз балам үземнән артык түгел.

– Тукта әле, Галия! – дип, Фатыйма аңа йомшак кына каршы төште. – Син яшь әле, тагын да кияүгә чыгарсың. Кирәк тә! Пәйгамбәрәбез дә ялгыз яшәргә кушмаган. Ике бала белән алырга атлыгып тормаслар. Берсен урнаштыра торсаң да ярый. Сораучылар ят кеше түгел бит. Әскәрәңнең яраткан сеңлесе. Аның ире менә... үзең дә беләсең, бик яхшы кеше, бала жанлы...

Күрше бүлмәдә алар сөйләшкәнне тыңлап торган, ахрысы, биш яшьләр тирәсендәге бер малай йөгөрөп чыкты да, елап, әнисенә килеп сарылды.

– Әни-и... Бирмә мине беркемгә дә, бирмә!

Моңарчы авызыннан бер сүз чыкмаган Ильяс сикереп торуйн сизмичә дә калды, «Киттек!» – диде ул балдызына. Фатыйма да аңа каршы килмичә ишеккә кузгалды. Тол хатын белән ятим бала, кочаклашып, икәү генә калдылар.

– Нигә инде бер сүз дә әйтмәдең? – дип битәрләде аны балдызы, чыгып барганда.

– Нәрсә әйтим? Күренеп тора бит.

Фатыйма белән аерылышкан, ул акрын гына атлап, Чорсу ягына китте. Төш житәргә шактый вакыт бар әле. Әллә соң Убәйдулла Хожаевның хәлен белеп чыгаргамы? Ул, сиздермичә, як-ягына карап алды – күзәтеп йөрүче топтуннар юкмы? Шикләнәрлек кемсә күренмәде. Ул ышанычлы адымнар белән Хожаев яшәгән урамга борылды. Кичә, визиткасына күз ташлауга ук, Убәйдулланың адресын хәтеренә салып куйган иде ул.

24

Луиза Арам Исятикянга деканның кабул итү бүлмәсеннән чылтыратты. Телефоннан чекистның аптыраулы тавышы ишетелде:

– Ни булды?

– Күрешергә кирәк.

– Син кайда соң? – диде Исятикян, бераз тынып торганнан соң.

– Деканатта мин.

– Ярар, хәзер киләм. Икенче катка менә торган баскыч астында бер бүлмә бар. Ун минуттан шунда керерсең.

ОГПУ бинасы моннан ерак түгел, биш минутта килеп житәргә була. Луиза, бирелгән вакытны уздырып өчен, тәбәнәк өстәлдәге газета-журналларны актаргалап алды. Кабул итү бүлмәсенә хужабикәсе – жәйге

эссе булуга карамастан, ниндидер көрән блузка кигән, түшенә кызыл тамга таккан күзлекле ханым төмсә-кара чыраен сытып, берәз бөкрә борынын янтайтып, аңа яратмыйча карады:

– Сезгә декан кирәк булса, ул бүген булмый.

– Ул миңа кирәкми.

– Сез кемне дә булса көтәсезме?

Луиза аңа җавап биреп тормыйча, ишеккә юнәлде. Артта ачулы тавыш ишетелеп калды:

– Кышлак!

Ул баскыч астына борылганда, Исятикян стена төсендәге күзгә артык чалынмый торган ишекне ачып маташа иде. Күрәсен, бу гәпушникларның явочный бүлмәсе.

– Кичектерми торган нинди эш килеп чыкты? – дип сорады ул ачулыгына. Болайгына очрашуга чакыруны ул күз алдына да китерә алмый иде.

– Гадәттә мин үзем чакырып алам.

Өстәл янына утырыштылар.

– Йә, сөйлә!

Луиза аңа икегә бөкләнгән кәгазь сузды.

– Нәрсә бу?

– Отчёт...

– Син бигрәк тиз!

Исятикян артка киерелә төшөп, кәгазьгә күз салды. Иреннәрен кыймылдатып, Луиза язганнарны укыды. Аннары тагын да каралып, кәгазьне Луизага ыргытты.

– Син мине жүләргә саныйсыңмы әллә? Музейда булган болар! Алкин хәзергә рәссамнарның картиналарын мактаган. Нәрсәгә болар миңа? Алкин синен белән мәче-тычкан уены уйнап йөргән, беләсәме шуны? Мактаган, имеш! Ахмак түгел бит ул андагы мазняны мактарга! Мин бит сиңа төгәл инструкция бирдем. Иң беренче эш итеп гашыйк итәргә тиеш син аны! Хатын-кызның мең төрлө хәйләсә бар моның өчен. Кирәк икән, бергә йокларга! Аңладыңмы? Бу бик җаваплы задание. – Ул өскә бармагын төртте. – Мәскәүдән кушылган. Аның Ташкентка килүе юкка түгел. Басмачы калдыклары белән элементә эзли ул. Мондагы контрлар белән бәйләнешләрне ныгыта. Чит илгә чыгып китәргә дә нияте бар, ахрысы.

– Мин тырышам. Тик ул битараф.

– Чибәр кызга чын ир-ат битараф була алмый. Ә Алкин – чын ир-ат. Хатыны белән аралары суык. Аңа хатын-кыз жылысы җитми. Синнән тора барысы да. – Ул Луизага озак кына текәлеп, сынап карап торды. – Ул берәр шикле кеше белән очрашмадымы?

Луиза икеләнеп калды. Алкинның Хожәев белән очрашуы турында ул отчётына язмаган иде. Ләкин һич тә бу иблискә ул турыда әйтәсе килми иде шул.

– Юк. Юк бугай, мин күрмәдем.

– Күрмәден? Исеңә төшер әле... Күкелдаш мәдрәсәсе янында беркем дә очрамадымы?

– Ә-ә... – дип искә төшергән булып кыланды Луиза. – Кемдер исәнләшеп китте бугай шул.

Исятикян буыла-буыла көлө башлады. Көлөп туйгач, яшьле күзен сөртөргө дип, өстөл тартмасыннан ап-ак кульяулык чыгарды.

– Син кемне төп башына утыртырга жыенасың, э? Безне ахмакка саныйсың, шулаймы? Шалишь, брат! Без монда юкка гына ыштан төбө туздырмыйбыз. Син бик яхшы беләсең, ул анда Убәйдулла Хожәев белән күреште. Ишеткәнең бардыр, Совет властеның иң явыз дошманы. Яңа гына төрмәдән чыкты. Алкинның иң якын ахирәте. Очраклы рәвештә күрешкәнме алар? Хе-хе-хе... Әбиңә сәлам әйт! Син шуны органнардан яшереп калдырырга телесең! Беләсеңме, моңоң өчен ни була? – Ул кайдандыр алып, өстөлгә Хожәев визиткасының ертыкларын ташлады. Алар тагын, һичшиксез, очрашчак, Алкиннан кала күрмә, ишетсен колагың!

Луиза бөтенләй каушады, очкылык тота башлады. Түзмәде, елап жибәрде. Исятикян тагын бер яулык алып, кызның кулына сонды. Тавышын жылытып, шәфкатьле елмаеп:

– Ярар, бер юлга кичерербез. Тәжрибәсезлегенә сылтарбыз, – диде. – Без бит инде хәзер коллегалар. Өстә дә әйттеләр, әгәр бу заданиене тиешенчә үтәп чыксаң, Мәскәүгә юллама бирербез. Укуыңны анда тәмамларсың.

– Миңа монда да ошый. Эти-әнине дә ташлап китә алмыйм. Алар болай да абыемны басмачылар үтергәннән соң кайгыдан айный алмый.

– Картайганчы аларга карап ятмасың бит. Синен үз тормышың. Аңла шуны – синен алда шундый перспектива! Аннары восточный факультетны быел ябалар бит.

– Нигә ябалар?

– Мин кайдан белим? Безгә хәзер иң беренче чиратта Көнбатыш буржуйлары белән көрәшәргә кирәк, шуңадыр. Алар безгә теш кайрый. Менә шул! – дип, Исятикян учы белән өстөлгә сугып алды. – Икенен берен сайла. Койрыкны сыртка салсаң, бел, без ике сөйләшеп тормыйбыз. Эти-әниңне уйла.

– Тырышам да мин...

– Тырыш, тырыш. Серен ал, син булдырачаксың. Жәлләмә, ул дошман! Сарык тиресе ябынган бүре ул.

– Гел аңа иярсәң, ул бит шикләнергә мөмкин.

– Ө ул үзе сиңа иярсен! Күңелә төшсә, ул сине яныннан да жибәрмәс. Барысы да синнән тора. Ө хәзер бар! Урынлы-урынсыз мине борчыма. Кирәк булсаң, үзем табармын.

Якты көнгә чыккач, берни күрмичә, Луиза бер авык сукураеп торды. Дөнъяны түгел, үз-үзен дә күрәсе килми иде аның. Әле шактый вакыт көтәсе булса да, Луиза очрашырга дип сүз куешкан скверга бара торырга булды. Чинарлар ышыгында хәсрәтләре таралмасы... Төш вакыты житеп килә, шундагы берәр ашханәгә кереп тамак ялгап та чыгар. Шәркыять факультетын ябарга жыенулары да аны кешеләктән чыгарды. Аларны кайсы уку йортына күчерерләр? Урамга куып чыгармасылар бит инде? Бу яңалык алдында шымчылык матавыгы да онытылган кебек булды хәтта. Анысы каядыр бәгырь түрәндә эрнеп тора, кеше белән дә уртаклашып булмый торган авырты. Этисе кыек атып туры тидергәч, чын газәпның ни икән белде ул – гәүдәне буйга урталай ярып, икегә аера икән ул, йөрәкне бугаздан суырып чыгара.

Шундый уйлар өермәсенә төренеп, беркемне күрми-ишетми барганда,

кемдер беләгеннән тотып туктатты. Фани дөньяга янадан кайткандай текәлеп караса, сабакташы Жәмил икән. Кайдандыр Пенза ягыннан килеп, аларның бүлегенә укырга керде. Пушту телен өйрәнә.

– Баядан бирле кычкырам, күрмисең, ишетмисең. Нәрсә дөнъяңны оныттың? Әллә син дә ишеттеңме хәбәрне?

– Ишеттем шул.

– Борчылма, синең кебек яхшы укучыларны Ленинградка, Мәскәүгә күчерәчкләр икән. Минем кебекләргә мондагы берәр педагогик вузга тыгарлар инде.

– Син дә начар укымыйсың бит, – дип, Луиза егетне юатмакчы иде дә, тегесе кулын гына селтәде.

– Пуштуны дәрәс сайламадым мин. Бердән авыр, икенчедән ул томана Әфганстан кемгә кирәк?

– Алай димә, совет властен иң беренче таныдылар.

– Әйе, бердәнбер казанышы, – дип көлдә Жәмил. – Ярар, югалмабыз. Кая барасың? Вақытың булса, бәлки, чәйханәгә кереп утырыбыз?

– Жәмил, ачуланма, үзем генә каласым килә. Миңа шундый авыр!

– Өметсез мәхәббәттер инде кызларның, – дип, тагын көлдә Жәмил. – Беләсең, мин би-ик күңелле кеше, кайгыңны таратырга да күп сорамам!

– Рәхмәт, Жәмил, башка вақытта, – дип, Луиза авыр гына атлап, скверга китте. Егет аның хәлен аңлады бугай, башкача сүз катмады, борылып, үз юлына китте.

Скверда күпме йөргәнән дә хәтерләми Луиза, ул көнне төш кебек кенә хәтерли. Әйле-шәйле бик озак йөрдә булса кирәк. Тамак кайгысы да онытылган иде. Ә бит ул әтисенең саксыз сүзе аркасында иртәнге ашына да кагылырга өлгермәде. Инде кич тә житә сыман тоелды аңа. Өйгә кайтырга дип талпынган иде, чинарлар арасыннан, моңсу елмаеп, ниһаять, Ильяс килеп чыкты. Кызга әллә нәрсә булды, аны күрүгә каршы йөгәрә башлады. Ильяс та аңа таба кызулады.

Күк гөмбәзе чайкалды, жир тетрәгәндәй булды, чинарлар әйлән-бәйлән уйный башлады. Кыз, нәни йодрыклары белән Ильяс Алкинның күкрәгенә төя-төя, елап, һаман берничә сүзгә тәкарлады:

– Кайда йөрдөң син? Мин сине көттем, көттем!

Ильяс сул кулын күтәреп, сәгатенә карап алды:

– Луи-иза-а, әле икенче ярты гына, ә без синең белән икедә очрашырга сүз куештык. Югыйсә үзе аңлый да иде – сәгатьнең монда бернинди катнашы юк. Луиза исә һич тә сулкылдавын баса алмый, һаман шул берничә сүзгә кабатлады:

– Мин сине көттем, көттем...

– Килдем мин, жаныем, килдем! Бик соңарып булса да...

– Син беләсеңме, мин бит... мин бит...

– Беләм, жаныем, беләм. Мин барысын да беләм.

Алар житәкләшеп, олы аллеяга килеп чыктылар.

– Әйдә, мин сине Мәскәүгә алып китәм, – диде Ильяс.

– Чынлапмы, Ильяс абый? Ә нишләргә соң анда?

– Яшәрбез! Балалар үстерербез. Тыныч кына, ипләп кенә...

Инде ничә еллар дэвамында коргаксып, тэмам чүлгэ эверелгән күңелендә

ул сизелер-сизелмэс кенэ чишмэ тибүен тойды. Ни бу? Нэрсэ бу? Тэкъдире нишлэп шаяра аның белэн? Күрмимени ана күнеле төшкэн кыз бала – Ильяс хэзер кысыр ут белэн бер, мэхэббат янгыны чыкмас, алкышлар ишетелмэс, бары аңа якынайган жан иясе бэхетсез күбэлэктэй канатын гына көйдерер. Күңел чүлен аз вакытка гына булса да, сафландырган, туң йөрөгөн гөнаһсыз яше белэн жебеткэн шушы кыз баланы үзенекедэй каһәрле язмышка дучар итэргэ хақы бармы соң аның?

– Мин бүгөн үк китэргэ булдым, – диде ул эрнүле тавыш белэн. – Син белергэ тиеш – мин һәрвакыт күзэтү астында. Әле дә без аларның күз уңында. Шуна күрә...

– Ике дә уйлама, Ильяс абый, бергэ китэбез!

Ильяс кызны кочаклап алды. Өмет бөтенлэй үк жуелмаган икэн бит! Ул бөтен нэрсэдән ваз кичте – үткәннәреннән, дус-дошманнан, яшылек хыялларыннан, кылган гамәлләреннән. Кара комнар арасында бер генә чаткы, кайчандыр гөжлөп янган учакның бер чаткысы жемелдөп, еламсырап күренә иде ерактан. Соңгы һәм бердәнбер мэхэббат. Үз халкына булган ахыргы ышанычы. Аны кайчагында ком бураннары томалый, жил-давыллар сүндерә, ләкин ул барыбер аның тернәкләнүенә ышана, сынык өметен баглый. Аңа кадәр килеп житкән ул чаткы, аның күңеленә сыенган, аның тынын көтә; нигә ул сүнэргә тиеш әле? Комнарны юып, кизләү бәрәп чыгар, тирәсендә чирәм шытар, һәм бер гөл, баш күтәрәп, коңгырт күзләрен балкытып, аңа карап, керфекләрен тибрәндерер.

– Гөлем син минем, Лэйлигөлем! – диде ул, янә кызның иңеннән кочып. – Беләсәңме – бер мизгелгә дә бэхетле булу житә, димәк, мин яшәгәнмен!

Поездга утыргач та, алар бер-берсенә сыенып бик озак сөйләшмичә бардылар.

– Их, кызганыч, «пити-пити» ашыннан авыз итэргә өлгермәдем, – диде Ильяс. – Нинди аш икән ул, белмисәңме?

Үз уйларына батып, күңеле белән әллә кайларда йөргән кыз башта аны аңламады, аннары иренеп кенә көлемсерәде:

– Әллә тагын... Белмим шул, авыз иткәнем юк. Эти генә белсә-белә инде аны.

– «Пити-пити», – дип кабатлады Ильяс. – Исеме үк серле, чакырып тора, тәмле булырга тиеш ул!

– Мин дә шулай уйлыйм, – диде кыз, Ильяска тагын да сыена төшеп.

Мәскәүнең Казан вокзалына житкәч, бэхет томанына төренгән Ильяс, перронга беренче булып сикерде дә, чемоданын куеп, Луизаны каршы алырга дип кулын сузды. «Сак бул, жайлап кына... Гөлем! Йә, бир кулыңны!» Нишлэп катып калган соң ул, дип уйларга да өлгермәде, ниндидер ике кеше ике яктан аны култыклап та алды. «Тыпырчынма, – диде берсе. – Үзең дә беләсәң, файдасыз».

– Кәләшем белән сабуулашыйм?

– Кирәкми. Нэрсәгә андый сентиментлар...

Колагына Луизаның ачыргаланып кычкырганы ишетелде. Ләкин ике яктан боргычлап тоткан төссез бәндәләр аңа борылырга да, хәтта кул болгарга да ирек бирмәде. Вокзал кырында аларны түземсезләнеп «кара козгын» көтә иде.

Флёра
Гыйззатуллина

УЛ СУГЫШТА БЕЗ ДӘ... БЕЗ ДӘ КАТНАШТЫК

Син шакыйсың хәтер тәрәзәмне

1

*Утлар йотып, дога укып табынам мин,
Газиз әткәм, син яулаган җиңүләргә.
Шуңа күрә кан-дошманга сер бирмәдем,
Бүгенгәчә өлгермәдем мин үләргә.*

Безнең авыл биек тал астында,
Тау битендә жир җиләге пешә.
Җиләкле жәй рухи ядкарь булып
Гасырлардан гасырларга күчә.

Йөгәрә-йөгәрә җиләк жыйган чакта
Кояштан да җиләк исе килә.
Таңнар атып, кояш чыккан мәлдә
Мозаффаров көе ишетелә...

Ишетелә еллар арьягында
Әткәемнең чалгы кайраганы.
Кара төндәй шомлы карурманның:
– Сугыш! Сугыш! – диеп шаулаганы.

Әйе, Әткәй!
Синең төсле үлемсез мин.
Минем жаным – иман, вөждан чыганагы.
Иңнәремдә ил кичергән сабырлыкның
Гасыр гарасатларына чыдаганы.

Йөзләремдә, әткәй, синең йөз чалымың,
Эзләремдә Прометейның бәгырь каны.
Баш очымда җилфердәгән ал байракта –
Мөхәммәдләр, Кол Галиләр, халкым аңы.

Флёра ГЫЙЗЗӘТУЛЛИНА (1931) – шагыйрә; Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. С. Сөләйманова, Н. Такташ исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Йөрәгемдә шаулы карурман», «Күз нурларым», «Башкаемда дөнья исәпләре» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

Юк, юк, эткэй!
 Телем бармас дөнъя гамен
 Ишетмәдем, аңламадым дип әйтергә.
 Үлем үкенече жанны үкертсә дә,
 Хәтер офыкларын кирәк киңәйтергә!

2

Мифлы чордан купкан утлы өөрмәдәй
 Зырылдата язмыш хәтер әвернәсен.
 Шушы язмыш белән һаман бил алышып
 Яшисең күк, эткэй, безнең дәвердә син.

Син шакыйсың минем хәтер тәрәзәмне,
 Сәгатъ теле бер минутка тукталса да.
 Бишегендә йоклап яткан оныгымның
 Таң нурында күз-керфеге чыланса да.

Бераз гына соңга калып килсә дә яз,
 Мәхәббәттән жиргә кимрәк иңсә дә наз,
 Син үзеңне җаваплы дип хис итәсен,
 Иманыңны вөжданыңа иш итәсен.

Үлем үкенече жанны үкертсә дә,
 Үпкә саклап булмый, эткэй, үткәннәргә.
 Син батырлык антын йөкләп яуга киттең,
 Гомер офыклары ачып бүтәннәргә.

3

Бүтәннәр күп!..
 Алар ләкин сезнең кебек
 Тереләтә утга дөрләп янмаганнар.
 Монда – Донбасс, яңа ирек хужалары:
 Украиннар, урыс, чегән, молдованнар.

Монда, әйе, татарлар да гомер сөрә,
 Сугыш упкыннарын алга, гөлгә төрә.
 Монда сиңа адым саен утлы упкын,
 Бакыйлашкан табигатең белән холкың.

Шунда сыйлы, Сабантуйлы батырлыгың,
 Үткен сүзле, зәңгәр күзле матурлыгың.
 Ил явында каушап калмас тапкырлыгың,
 Җир шарын йөз, мең кат урап кайтырлыгың.

Көл булсаң да, гөл булсаң да, эткэй, бәгърем,
 Син һәрвакыт минем өчен исән! Терәк!
 Берәүгә дә мин «әти» дип әйталмадым,
 Башкаларның хәл-әл өлешенә кереп.

4

Сугыш тынгач, мин Донбасска килдем,
 Биниһая урау юллар узып.

Һәм... Ниһаять, минем алда балкый
Сез көрәшеп жиңгән «алгы сызык!»

Шундый бөек корыч һәйкәл тора,
Чал кояшлы Чатыр тауга карап.
Ирек – илдә, юк бер ятсынучы,
Юк бер шик салучы угры-карак.

Узган елгы Жиңү көнне эмма
Һәйкәлләрне, эткәй, жимергәннәр.
Бәйрәм көнне шулай үз-үзенә
Сугыш ачып, эткәй, тилергәннәр.

5

Чат әрнәштән койган иде бит ул һәйкәл,
Юк, юк, эткәй, хәтеремнән жуелмады.
Убасыннан кубарылган шайтан туен
Хәтерләтә анда урам жыеннары.

Сугыш чорын мактап, кемдер акыл сата,
Угын ата-анасына төбәп ата.
Күмер елгалары аккан лавалардан
Нәфрәт туфаннары гына хәзер калка.

Таныш яшьлек коесына колак салсаң,
Йөрәкләрне кабат әрнү хисе телә.
Громова, Кошевойлар өне – төптә,
Ыңгырашып елаулары ишетелә.

Япь-яшь гвардия өне мәллә ишетелә,
Мин дә, эти, япь-яшь кенә кызчык идем.
Ут фронты сөрде мине жир астына...
Шунлыктанмы бүген минем күзләремә
Фани дөнья бага кыяр-кыймас кына...

Мәңгелек ут

1

Татар халкы ел да хәтер яңарта
Мәңгелек ут каршысына тезләнеп.
Азатлыктан без өметне өзмәдек,
Аның ишен һәр жисемнән эзләдек.

Сөюне дә без хыялда тудырдык,
Башкалардан аны тартып алмадык.
Теләгәнчә ирек ачты мәхәббәт,
Теләгәнчә көнкүрешкә ялганып.

Һәм беркем дә безгә боерык бирмәде,
Кадрләмә, яратма, дип ярыңны.
Мин яратып, кадрер отам үземә,
Барлап тотам зиһенемне, аңымны.

Гыйбрэт өчен саклап тотам хәтердә
Кырык бернең жыры жыен такмагын.
Без жырладык.

Алар китте орышка!
Тик күрмәдек без аларның кайтканын...

Юк, күрмәдек, бил алышкан батырлар
Кай арада китеп күздән югалды?
Чүпләп суккан кызыл башлы сөлгеләр
Кыңгыраулы дугаларга уралды.

2

Яуда авып калган ватандашлардан
Мәңгелек ут мирас безгә мәңгелек.
Өткәйләрне озатканда сугышка,
Утлы күмер өсләреннән йөгәрдек.

Ул сугышта без дә... без дә катнаштык,
Ат урынына жигелеп, илне яклаштык.
Шахталарда шартлау алган башлыгым
Түзем саклый дингезләрдә батмаслык.

Билгә аскан күмер шартлаткычлары
Билләремне кысып тора бүген дә.
Лаваларның басылып ыңгырашуын
Мин күтәрәп киләм хисси йөгемдә.

Яна-яна ташкүмергә әйләнгән
Азатлыгын тартып киләм татарның.
Қоллыкта һәм тоткынлыкта калмасын
Йөрәкләргә үксү булып ятар моң.

3

Гомерем минем, әйе, соңгы чигендә,
Әмма, сөю хисем әле ап-аек.
«Шартла! Ярыл! Тугарыл!» – дип, илемә
Ат карагы карый һаман акаеп.

Мәйдан тоткан чын батырга еш кына
Оештыра шулар талак – ташлама.
Хаклыгыңны көйләп ничек хасланма,
Ил тәкъдире хәрам белән ашлана..

Яралары тирәнәя көннән-көн
Шахтёр атлар тарткан горурлыгымның.
Мин исбатлар өчен шушы хаклыгым
Тетрәр вулканнарга томырылырмын.

Сары цунамиларга әверелермен,
Ил сагышын саетырыр, дисәләр.
Илләре дә игелексез бу чорның
Жилләре дә бер белексез исәләр...

Беркайчан да без өметне өзмәдек,
Аның ишен һәр жисемнән эзләдек.
Татар халкы ел да хәтер яңарта,
Мәңгелек ут каршысына тезләнеп...

Сөембикә аһы

Елап табындырган ай-көзгемне
Куя алмам инде кулымнан.
Узган гомеремнең һәр мизгеле
Тамып тора хәтер чугыннан.

Кайнар күз яшьләрем юып тора
Гөлгә кушып чәчкән сер эзен.
Ватан хакын, иман хакын хаклап,
Мин сөргенгә киттем берүзем.

Үзем китү белән вәхши жаннар
Күтәргәннәр илне кылычка.
Чабылдымы – оча уңлы-суллы,
Адәм башы – канлы йомычка.

Мәхәббәт тә каннан яратылган,
Саркыла кан сөю антымнан.
Татар иле һәлак булган турда
Күкләр жәя булып тартылган.

Шунлыктанмы, жиде катлы күкләр
Ишеттерми миңа бер сүз дә.
Мин ханбикә идем... инде менә
Ватансыз да калдым, гүрсез дә.

Үлгәч, баш очыма билге өчен
Куймадылар таш та, гөләп тә.
Кара кан эчендә жәйрәп калган
Ил зираты минем йөрәктә!

Минем йөрәгемдә туксан тәмуг,
Чыганагы туксан хатамдыр.
Йөрәгемне ярып күрсәтергә
Ватаныма табан кайтамдыр.

Кайтыр юлкайларым, һай, ураудыр,
Михнәтледер айсыз кара төн...
Гареш тәхетләрен яулар идем,
Әгәр булса очар канатым.

Жир шарын да йөз кат урар идем,
Уч төбемдә тотып айны мин.
Башым жиргә игән көннән бирле
Коллык кайгысыннан айнымыйм.

Лира
Ибраһимова

КӘККҮК БАЛАСЫ

ХИКӘЯ

Бу юлы конференциягә соңга калып килде Мәрхәбә. Темасы аның фәнни хезмәте белән аваздаш, үзен кызыксындырган сорауларга кагылышы булса да, әллә нигә анда һич барасы килми йөрде. Аягым тартмый, дип уйлады ул. Аннары ерак, чит жир. Башта самолёт белән очасы, аннан соң күпмедер вакыт автобуска утырып барасы икән. Самолёт белән генә очасы булса, берсүзсез риза да иде кебек. Шуңа ул бер жыенды, бер сүрелде. Әле юлга чыгар алдыннан да кич буена һаман төгәл генә бер фикергә килә алмый, инде юл сумкасына салынган әйберләре тирәсендә әйләнчек бәрән шикелле әйләнде дә тулганды, икеләнде, пошаланды.

Коллегалары белән кат-кат шалтыратышып сөйләшкәннән соң, ул якларда булган юк бит әле, әйдә, күрөп кайтыйм, дигән бер уйга килеп, барырга ниятләде.

Һәм икенче көнне улына SMS белән хәбәр генә жибәрде дә җиңелчә сумкасын җилкәсенә асып, юлга чыгып китте.

Конференциянең ачылышына соңга калып, ул аның экскурсияләр башланган өлешенә генә эләкте. Юлдан арып килгәнгәдерме, Мәрхәбәнең беркая да аяк атлыйсы килмәде. Бераз ятып ял итү нияте белән кунакханәдәге номерына кереп бикләnmәкче дә булып карады. Тик үзен көтеп алган коллегалары үгетләп, кыстап, бу ниятенә юл куймый, барыбер бүлмәсеннән алып чыгып, аның өчен бер кызыгы булмаган җиргә сәяхәт кылырга мәҗбүр ителәр.

...Менә төркемнәре чираттагы ташландык авылның шәрәеп калган җирлегенә аяк басты. Кояш баешының соңгы нурлары тирә-якта чәчелеп яткан жимерек тәрәзәләрнең уаланган пыяла кыйпылчыкларында чагылып, мең чаткыга бүленеп сындылар. Кырның салкын җиле исә ятим нигезләреннән тузгыган хәрабәләрендә тәгәри, искергән бүрәнә, такта араларына кереп, сызгырынып тузына да, йөзләренә кызгану битлегә яткан бу сәяхәтчеләрнең

Лира ИБРАҺИМОВА (1967) – прозаик; «Җимчәчәк», «Сукурлар йорты» һ.б. китаплар авторы. Алабугада яши.

колагына пышылдап кына, ятимлек турында үзәк өзгеч бер бәет көйли. Экскурсия үткәрүче, шушы жирлекнең фольклоры турындагы матур, мавыктыргыч сөйләмәнә төрөп, төркөмнә бөтереп, авыл хәрабәләре арасына алып кереп ките.

Мәрхәбә дә алардан калышмаска тырышты.

– Минем сезгә сөйләсе килгән иң кызыклы бәян мәнә шушы нигез турында иде инде...

Мәрхәбә, үзләрен ниндидер ярымжимерек капка төбенә китереп туктаткан экскурсоводның сүзенә артык исе китмичә, читкәрәк китеп басты. Капка димәсән, хәтерә калыр, чөнки аның капкалыгы нибары бер черек авыш багана һәм өстеннән жимерелеп төшөп таралып ятучы агач түбәдән генә гыйбарәт иде.

– Илленчә-алтмышынчы елларда монда Мәгафур абыйның гаиләсе торган. Гади яшь гаилә. Ике кызлары булган. Матур гына яшәп ятканда, аларга Казакъстаннан гаиләсе белән абыйсы кайтып төшә. Авылда берәз торгач, ни сәбәпләдер абыйсының кечкенә малае үлеп китә. Мәгафурнең өлкән кызы бик елак була. Аның елавы, яңа гына баласын жирләгән абыйсының үзәгенә үтә. Ул аны гел куенында йөртә. Ә кыз Казакъстаннан кайткан абыйсын бик ярата һәм аның кулында еламый торган була. Китәр вакыт житкәч, абыйсы энесеннән кызны үзе белән Казакъстанга жибәрүен сорый. Мәгафур дә, аның хатыны да риза булмыйлар. Ләкин авыр хәсрәттәге ир, әлегә кызда үзенә юаныч табып, баланы берәзгә гына кунакка жибәрүләрен сорый. Йомшак күнелле Мәгафур зур авырлык белән генә риза була. Ләкин кыз шушы китүеннән туган нигезенә башкача әйләнеп кайтмый. Абыйсы башта кызны кайтармас өчен мең сәбәп табып хатлар язгалый. Аннары хатлары туктый. Кеше төрлечә сөйли. Абыйсы үлеп киткән, имеш, хатыны да яшьли үлгән, имеш. Аннары аны төрмәдә дә икән, имеш, дип сөйләделәр. Кызны кайдадыр күргәннәр икән, дигән имеш-мимешләр күп булган. Ләкин тәгаен генә ни булганын, кызның кайда икәнән беркем әйтә алмаган...

Мәрхәбәнең уч төпләренә тир бәрәп чыкты. Ни сөйли бу? Хатын карашын сөйләүченең күзләренә батырды. Нигә бу хикәя аны борчий? Күнелнең жайсыз бер тамырына кереп, аны кыбырсыта, тырный, шик уята?

Мәрхәбә әллә нидән кинәт борылды да бар яктан урап алып, аның ачык тәнән, битән әрнетеп чага-чага чәбәкләгән явыз кычыткан сабакларын куллары белән аралап, автобуска таба юнәлде.

Нидән курыкты соң?

Ул сумкасыннан тиз генә кирәкле таблеткасын алып капты һәм утыргычка башын куеп, ашыгып, күзләрен йомды...

...Бар идеме ялган алар гаиләсендә?

Өтисенең үзен күкрәгенә кысып иркәләп, күзләре яшьләнгәнән күрсәтергә теләми йөзен яшергәндә, аның үзенә нәрсәнендер әйтеп бетермәгәнлеген яисә ачылып сөйләргә базмаганлыгын тоя иде. Бу аз сүзле, тыйнак, сабыр гаиләдә һәр кешенең үз сере булып һәм аның белән алар бер вакытта да, бернинди сәбәпкә дә алданмый күнел йозакларын ачып, хәтта якыннары белән дә бүлешергә, уртаклашырга теләмәделәр. Әгәр дә ки бәрәп чыга калса, ул сер күз карасы кебек саклаган өйнең тулылыгын,

жылылыгын кырау суккан кебек кырып төшерер һәм барчасын бәхетсез итәр иде кебек.

Белде ул серне Мәрхәбә. Әтисен жирләгәннән соң, аның кайбер документлары артыннан йөргәндә, үзенә асрамага алынганлыгы турында белгәч, елый-елый, үкси-үкси иң авыр кайгысы итеп кичергән иде. Ул хәлне раслаучы кәгазьләргә үртәлеп, күрергә дә теләми, укымыйча да ертып атканы, хәтта яндырганы хәтерендә. Ул тарих шулай сер килеш кенә көлгә әйләнеп, жилдә таралган иде.

Ул тарихны юлларга, үз эти-әнисен эзләргә аңа ояттыр сыман тоелды. Кемнәрдер кирәксенми ташлаган, ә болары балалары юклыктан шушы алыш-бирешкә дучар булган. Товар-акча мөнәсәбәтләре, бетте-китте, янәсе...

Кичке ашның төмен тоймады, өстәл артында утыручыларны ишетмәде Мәрхәбә. Аларның үзенә төбәлгән сәер карашларына да игътибар биреп тормайды. Төнгә йокы вакыты житүен зур түземсезлек белән көтеп алып, тизрәк бүлмәсенә кереп бикләнде дә бар тырышлыгын, сабырлыгын, үжәтлеген жыеп, хәтерен эшкә жикте.

...Менә капка. Эчендә кечкенә өй кыгы. Капка төбөндә кемнәрдер бар. Ир кеше – озын буйлы, көлсу сакаллы. Яшь кеше. Капканы ачып, ике якка куллары белән тотынган. Әйтерсез, кемнеләр чыгарасы килми. Капка артында кемдер елый. Хатын-кыз тавышы. Шул тавыштан Мәрхәбәнең йөрәге сызлый, тамагына утырган төере аңа суларга ирек бирми.

Нәрсә бу? Кемнәр алар?

Менә рәсем кузгалды. Ир-ат ерагайды. Тавыш сүрелде.

Аннары шыгыр-шыгыр ат арбасы. Яңгырлар, жилләр, давыллар... Ерак барды Мәрхәбә ул арбада. Бик ерак...

Төш шул кадәр реаль була аламы? Ул аңа кеченә чагында бер кереп, гомере буена исеннән чыкмады.

Икенче көнне дә хатын конференция эшенә катнаша алмавы турында коллегаларына телефон аша хәбәр жиберде дә үзе жәһәт кенә киенеп, шәһәр урамы буйлап китте.

Әгәр дә ки, аның бу жиргә ниндидер бәйләнеше бар икән, ул аны хәзер белергә, ачыкларга тиеш, дип уйлады. Чөнки ул башкача монда килеп йөри дә алмаса мөмкин.

Иң беренче эш итеп, ул такси чакыртты да теге ташландык авылга китте. Машина тәрәзәсен ачып, юл бие тирә-юньне күзләп барды. Ник бер генә таныш чалым булсын! Ник бер генә! Юк! Эләктереп алырлык, шаһит итеп, бизмәнгә салырлык энә очы кадәр генә дә таныш нәрсә чалынмады күзенә Мәрхәбәнең.

Әле машина теге таныш нигез янына килеп туктагач та берәз төшми, нигезне читтән генә күзәтте.

Ни әйтергә тели иде ул аңа?

– Нәрсә бар инде монда сезгә? – Машина шофёры кинәт телгә килде.

– Белмим. Болай, кызык.

Хатын берәз дәшми торды.

– Сез берэр нәрсә беләсезме бу нигез турында?

Мәрхәбә әлегә сорауны ни өчен бу кешегә биргәнән үзе дә аңламады.

– Ә, бу теге бабай нигезе ич.

– Кайсы бабай?

– Авылда бер жан иясе калмады, ә ул китмәде. Районнан фатир да биреп карадылар. Бармады.

– Хәзер кайда соң ул бабай?

– Белмим. Бер-ике ел элек юлда күрүнгәли иде. Кайдандыр кайтып йөргәләде, ахры. Хәзер бер дә күргәнем юк. Үлде микән, әллә тагы?

Мәрхәбә егеткә акчасын бирде дә машинадан төшөп, жимерелгән капка бусагасын атлап, эчкә узды.

Эчтә – адәм бусе булып үскән шайтан таягы, түбә авырлыгын күтәрә алмый таралып төшкән өй бүрәнәләре, чалшаеп егылган тәрәзә, ишек йөзлекләре иде.

– Сез монда каласызмы? – дип кычкырды шофёр егет.

Мәрхәбә аптырап калды.

– Әйе, – диде ул, берәз уйланып торганнан соң. – Мин сезгә соңрак шалтыратырман, килеп алырсыз. Әлегә барыгыз.

Машина кузгалып китте дә берәз барганнан соң туктап, кире чигенде.

– Беләсегез килсә, энә теге авылның персидәтәле белә ул бабайны. Ул күчәрдә аны шәһәргә. Шуннан сорашыгыз сез.

Шофёр егет тәрәзә аша гына шушы сүзләренә атты да кызулап китеп тә барды.

Мәрхәбә үзенә монда нишләп йөргәнән һич аңламады. Тик күңел төпкелендәге тынгысыз сызлавык магнит кебек һаман шушында тартылды.

Хатын тирә-якка күз ташлады. Әлегә хаоска берәз күзләре ияләнгәч, капкадан жимерек өйгә сукмак барын абайлады. Шул сукмактан өйгә таба атлады.

Кинәт шайтан таягы басып алган тарафта бер уч жирдә яшеренеп кенә үсеп утырган пәс борчагына күзә төшөп, тетрәнөп куйды Мәрхәбә. Ул борчакларның нәни учында тәгәрәгән күз алдына килгәндәй булды. Монысын да төшәндә күрдем?

Мәрхәбә бер генә бөртөк борчакны өзөп, ирәннәрәнә тидерде. Ирәннә тидергәнчә үк, ул аның тәмен беләдер кебек тойды. Иманы камил, белә иде!

Аның күзләренә яшь тыгылды. Хәзер аңлады – ул монда ялгыш килмәгән, ул монда чит түгел!

Мәрхәбә кабаланып, алга атлады.

Өйалды берәз кыйшайганга, ничарадан аның ишеге дә каерылып ачылып, бер якка авышкан иде. Ишек төбәндә ничәмә еллар яңгыр юып төшерә торгач, тупсага кадәр җиткән йорт балчыгында күпереп, бәбкә үләнә үскән һәм ятим калган бу өйнең бушлыгын тутырырга, берәз ямь кертәргә теләпме, нечкә, нәфис сабакларын өйалды идәнәнә сибеп жибәргән иде.

Матча ишелеп, өйнең уртасына төшкән, тузган бүрәнәләр, көчлө җилләргә каршы тора алмый хәлсезләнөп, тышка авышкан.

Мәрхәбә тупсадан үрелөп кенә, өй эченә күз ташлады. Энә тимер

карават, өстөл, жимерек мич, түрдө агач шүрлек. Кыр жиле, яңгыр аларга искелек битлеге кидергән. Өйнең жимереклеген исәпкә алмаганда, эче жыйнак, пөхтә иде. Идэндә аунап яткан, ташлап калдырган нәрсәләр дә күзгә чалынмады.

Энә каршыдагы авыш стенада бизәкләп язылып, рамасының пыялалары чатнаган зур Аятел Көрсин. Аның астында фотосурәт. Арырак, киштәдә кечкенә аксыл төргәк.

Мәрхәбә бар куркуын онытып, тизрәк фотосурәт янына ташланды.

Фотосурәттән аңа матур көлсү сакаллы яшь ир белән Мәрхәбә үзе карап тора иде!

Хатын кинәт үзен начар хис итте. Йөрәк тибеше ешайды. Йөзөнә салкын тир бәрәп чыкты. Ул калтыранган куллары белән сумкасыннан кечкенә савыт чыгарып, аннан бер генә төймә дару алып капты да янәшәдә яткан матча бүрәнәсенә чүгәләде. Сурәттән күзләрен ала алмады Мәрхәбә. Фотодагы хатын янәшәсендәгә кеше дә, нәкъ шул – аның хәтерендәгә, капкадан озатып калган көлсү сакаллы ир иде.

Бу ни?! Нинди гаделсезлек?

Матча өстендә озак утырды Мәрхәбә. Дару үз эшен эшләде – ул еламады да, көлмәде дә, шатланмады да, күнмәде дә. Өлегә хакыйкәтне аңа ничек тә булса йотып жибәрергә кирәк иде. Һәм ул аны йотты. Яңалык аның эченә жанын сызлатып, авырттырып – элеккесен, үткәннәрен ватып, нәкъ шушындый хәрабәләр калдырып, жимереп төште.

Ачык тәрәздән кереп, кичке жил аның жилкәләренә салкынлык өрде. Хатын урыныннан кузгалып, телефоныннан үзен монда китергән шофёрга шалтыратты. Аннары стенадагы фотосурәтне үзе белән алып китәргә ниятләп, аның өстендәгә тузанын сөртмәкче булып, янәшәдәгә киштәдән аксыл чүпрәк төргәкне кулына алды.

Төргәк эчендә нидер бар иде. Мәрхәбә ашыга-ашыга төргәкне сүтте. Селтәп жибәргәч, чүпрәк эченнән аның учына кечкенә генә курчак сикереп төште.

Хәтерләде курчакны Мәрхәбә! Курчак аныкы иде! Менә очраштылар! Көткән! Курчак та көткән. Ак чүпрәккә уранып, киштәгә ятып, сабыр гына, ак өметләр белән аның белән очрашу сәгатен көткән. Аңа тормышының шушы курчак белән аерылышуга кадәр булган өлешен исенә төшерер өчен, яшәешнең үзенә карата гаделсезлеге, кемнәрдер аның сабий язмышы белән уйнаганны турында кисәтер, сөйләр өчен көткәндер!

Казахстанда әнисеннән шушы курчакны сораганы, аны таптырганы, кибетләрдән эзлөткәне хәтерендә. Сагынганы, төшләрәненә кәргәнә хәтерендә. Тик кем бүләк иткәне генә исендә түгел иде!

Аны монда көткәннәр! Һичшиксез! Кайтырын белгәннәр! Шунуң өчен әлегә сурәтне дә, аның өстендәгә Аятел Көрсине дә монда элөп калдырганнар. Курчакны да ак чүпрәккә урап, бары тик аның өчен киштәгә куйганнар иде. Мәрхәбә моны жаны-тәне белән тойды.

Мәрхәбә кечкенә чүпрәк курчакны учларына кысты.

Курчак эчендә нидер кыштырдаган сыман итте. Хатын курчакны әйләндереп, аның арткы ягындагы эре-эре атлатып тегелгән жебен сүтеп

жибәрде дә курчак эченнән зур булмаган кәгазь кисәге тартып чыгарды. Бу – хат иде.

Дым үтеп, бераз карасы тарала башлаган хатны укырлык иде эле.

Ул Мәрхәбәгә атап язылган хат иде. Хатын хатны ачып жибәрәп: «Исәнме, кызыбыз Мәрхәбә! Кайтканыңны көтеп житкерә алмадык, гафу ит. Кунакка дип кенә киткән идең. Озак кунак булдың. Көтеп арыдык. Әниң инде гүр иясе. Мин дә озак торалмам. Сеңлең Мәрһямнең кайда яшәгәннен кешеләрдән сорашып белерсең...» – дигән өлешен генә укый алды. Ургылып аккан яшыләре аның күз күремен томалады, аркасыннан нидер чәнечте һәм ул хәле начарланып, хәрабәләр арасыннан чыга алмый калуыннан куркып, тупсага таба атлады.

Урамдагы машина тавышы аны сискәндереп жибәрде. Ул сөялеп торган жиреннән кузгалып, тагын бер кат ташландык өй эченә күз салды. «Менә, кайттым», дип пышылдады ул. «Сез генәме соң мине көткән? Озатып калганнар, мине асрамага жибәргәннәр кайда? Нигә каршы чыкмыйлар?» Ул хәлсез куллары белән шап-шоп итеп, өйнең иске бүрәнәләренә сукты.

– Сез нишлисез ул? – дип эндәште аңа кемдер. – Сез нормальномы?

Артында басып торган шофёрны күреп, Мәрхәбә тынып калды. Ул кулындагы кәгазь кисәген ипләп төреп, кире чүпрәк курчакның эченә тыкты да «әйбәт, әйбәт, әйдәгез» дип чыгу юлына таба атлады.

Икенче көнне Мәрхәбә шул ук шофёрны чакыртып, инде күрше авыл рәисенә илтүен сорады.

– Сез аның кеме буласыз? – дип, кырт кына сорап куйды рәис, хатынның гозерен тыңлагач.

– Белмим шул. Мин аның туганыдыр.

Дөресен генә әйткәндә, Мәрхәбә бу сорауга эзер түгел иде.

– Белмәгәч, ник аны эзләп йөрисез соң алайса?

Мәрхәбә эндәшмәде. Рәис тә хатынның йөзөндә ниндидер әрнү укып, сорау бирүеннән туктап, бераз сүзсез торды.

– Ярар, эзлисез, димәк, кирәктер. Бала-чага түгел бит инде сез. Мәгафур бабайны без, ялгызы калгач, картлар йортына урнаштырдык. Торган кадәр торды нигезендә. Барып йөрдек. Кулдан килгән кадәр ярдәм итеп тордык. Кызы Мәрһям еракта, еш кайтып йөри алмый. Кайчандыр китеп югалган апасын эзләп табу өмете белән Казакъстанда яшәп калган. Мәгафур бабай анда барырга теләмәде. Тик йорты жимерелде. Торырлык рәте калмады. Аны торгызуның мәгънәсе юк иде. Үзе дә картайды. Аны кем анда барып карап йөри? Шуңа илттек инде. Әле анда илткәч тә кайтып йөрде. Кемнелер көтә, диделәр.

Шушы сүзләреннән соң рәис туктап, сынаулы карашлары белән хатынга текәлеп торды. Мәрхәбә дымлы күзләрен яшереп, тын гына утыра бирде. Ни әйтсен соң ул? Рәиснең, ниһаять, үзенә кирәкле тагын нидер әйтерен, сөйләрен көттә. Тик рәис әллә башка берни белмәде, әллә белсә дә, бу жиде ят кешегә ачылып сөйләргә теләмәде.

– Эте калган иде, – дип, сүзне икенчегә борып алып китте рәис. –

Этләрне алмыйлар бит, картлар йортына. Ахмадык инде. Мондагы малайлар барып ашатып йөргөч. Болай да карт, үләсе булгач аттырмадык. Кичә энә малайлар үлө гәүдәсен табып кайтканнар. Жирләгәннәр дә инде кайдадыр. Сорамадым да. Карт иде инде.

Рәис нечкә күнелле кеше иде, күрәсең. Хәзер инде ул, яшьләнгән күзләрен Мәрхәбәдән яшерде.

– Анда картлар йортына барыгыз. Исем, фамилиясен беләсездер бит инде? Мәгафур Мәсрур улы Мотыйгуллин. Ә сезнең атыгыз кем?

Карашлары белән тәрәзгә текәлеп, Мәрхәбә аны ишетми иде.

– Кем дип атарга сезне?

Рәиснең үзенә мөрәжәгать итүен ишетеп, сискәнәп китте хатын.

– Ә, гафу итегез, Мәрхәбә мин.

Рәис нәрсәгәдер төшкән сымак тулы йөзән тагын хатынга төбәде. Нидер әйтәсе килде кебек, тик нигәдер тагын тыелды, берни әйтмәде.

Рәистән чыккач, шул ук машинага утырып, тагын авылга китте хатын. Кан тартмаса, жан тарта, дигәндәй. Башкача монда кайтып булмасын аңлап, Мәрхәбә үзә хәтерләмәсә дә, аны хәтерләгән нигезне тагын бер күрәсе, аягы астында аның жылысын тоясы килде.

Аны кан авазы, жан авазы йөртте!

Мәрхәбә яшьле күзләрен шофёрга күрсәтергә теләми, йөзән берәз жылга куеп басып торды да, машина ишегенә үрелде.

– Туктагыз! Сөз Мәрхәбә апамы?

Үзенең исемен атаудан хатын сискәнәп китте. Ул каерылып, тавыш килгән якка күз салды. Аңа таба уника, унөч яшьлек малай жан-фәрман йөгереп килә иде.

– Сөз Мәрхәбә апамы? Миңа рәис абый әйтте. Сөз кайткан дип әйтте, – дип кабатлады малай, сулышы кабып.

– Әйе, мин, – диде Мәрхәбә. – Син кем?

– Мин Мәгафур бабайның дусты, – диде малай, килеп җиткәндә генә нәрсәгәдер сөртөнәп. – Аннары, без аның белән туганнар да берәз.

Хатын сүзен ничек дәвам итәргә белми аптырап калды.

– Минем сезнең белән сөйләшәсе бар, – диде малай, кашларын җитди җыерып.

– Ярый, – диде Мәрхәбә. – Кайда сөйләшәбез?

– Миңа соң кайда да ярый. Үзегезгә карагыз, – диде чая малай.

Мәрхәбә, икеләнүле караш белән шофёрга текәлде. Ничәнчә көн Мәрхәбәне тегендә-монда йөртәп, машина йөртүчә дә аның тарихына битараф түгел иде инде.

– Ярый, барыгыз. Көтәм мин сезне, – диде ул, кулын гына селтәп. – Тик, дөньягызны онытмагыз.

– Монда Мохтар бар иде. Кичә үлөп китте, – диде малай, ашыга-ашыга капка аша атлап. – Нык карт иде инде. Без аны энә тегендә, каен төбенә җирләдек.

Малай, кечкенә арык куллары белән ерак түгел бөдрәләнәп утырган яшь каен ягына төртөп күрсәтте.

– Ул каенны Мәгафур абый утыртты, сезгә атап. Бер унлап ел бар инде.

Малай үзән хужаларча тотып, тыныч кына сөйләнде дә сөйләнде. Бар

нәрсәдән дә хәбәрдар булган кеше кебек Мәрхәбәдән ул берни дә сорамады, кызыксынмады.

– Бу сезнең туган нигезегез, – дип, кырт итеп, сүзнең нәкъ асылыннан башлады малай.

Малай, калтыранган куллары белән сумкасыннан таблеткасын алып кабып, күзләреннән ургылып чыккан яшьләрен юка матур кофтасының жиң очлары белән сөртеп ничек тә тыярга, туктатырга маташучы янәшәдәге ханымга игътибар да итмәде. Ул да, үзен дусты дип санаган Мәгафур бабасының гозерен тизрәк үтәргә ашыкты, күрәсәң. Аның серен ниһаять, тиешле кешесенә сөйләп, ничәмә айлар үз өстендә йөрткән әлегә җаваплылыктан котыласы, арынасы килгәндер.

– Мәгафур бабай сезне көтте. Сезне кечкенә чагыгызда Мәгафур бабайның абыйсы Казакъстанга алып киткән.

Малай җилкәсенә аскан букчадан жәһәт кенә бер төргәк искереп беткән конвертлар чыгарды.

– Монда барысы да язылган. Үзегез укыгыз.

Ул малайларча жегәрлек белән хатларны шап итеп, Мәрхәбәгә тоттырды да бушап калган кулларын чалбыр кырыена ышкып куйды. Аннары балкып торган чая күзләрен Мәрхәбәгә терәп, нидер көтте. Аның үзеннән нидер сорадын көттеме?

– Адресыгыз булмагач, хатларны жибәрә алмаган...

Мәрхәбә эндәшә алмады. Хәлен югалтып егылудан куркып, ул машинага барып утырды. Сулкылдаудан бөтен тәне калтыранды. Шофёр егет хәленә аңлап, машинасыннан төште дә, аны үзен генә калдырып, бер читкә барып басты.

– Апа елыймы? – дип сорады малай шофёрдан.

– Әйе инде, – диде шофёр коры гына.

Малай башын иеп, башка эндәшмәде. Шулай берникадәр тын гына тордылар.

– Ярар, – диде малай берәздән. – Мин китим инде.

– Тукта, -диде шофер. – Бер башлагач, әйтеп бетер инде барсын да.

– Мәгафур бабай турындамы?

– Соң, әйе инде.

– Ул бит реанимациядә. Аның янына кертмиләр. Рәис абый, пока әйтми тор, Мәгафур бабаң бу хәлендә аны күрсә, үлеп китәргә мөмкин, диде. Берәз хәл булгач әйтербез, диде.

Малай икеләнәп уйланып торды.

– Эх, – диде ул, үзенә ботларына шап итеп сугып. – Мәгафур бабай үлеп китсә?

Малай бу ребусны үзе генә чишә алмаганлыгыннан үртәлеп, шофёр егеткә карады. Тегесе исә җилкәләрен генә сикертте.

– Юк, алай яхшы булмас. Тикмәгә көттемәни аны Мәгафур бабай.

Артык җаваплы малай, ниндидер төпле фикергә килергә тырышып, читкә борылып, билләренә таянып басты.

– Аннары үкенечкә калыр. Исән чагында ник әйтмәдең, күрешеп, бәхилләшеп калырлар иде, диярләр. Минемчә, әйтергә кирәктер, – диде малай, җитди кыяфәт белән кашларын жыерып.

– Мда, анысы точно, – диде шофёр егет тә, черт итеп читкә төкереп.

Тагын бераз тын тордылар.

– Ярар, әйдә киттек, – диде шофёр егет, инициативаны үз кулына алып.

– Реанимациягә.

– Ә мин, – дип сорады малай.

– Син дә инде. Хәзер синсез берни эшләп булмый. Син монда главный.

Утыр. Борчылма, соңыннан китереп куярмын. Исемен ничек синен?

– Таһир.

– Әйдә утыр, Таһир.

Шофёрның шул сүзен генә көткән малай машинага кереп тә утырды.

– Мәрхәбә апа, – диде Таһир, бераз көрсенеп. – Без хәзер больницага реанимациягә барырга тиешбез. Мәгафур бабай анда.

Шуны гына көткән шөфөр тиз генә машинасын кабызды да кинәт кузгалып, шәһәр агына элдерде.

– Тизрәк, тизрәк, шофёр абый, – дип кычкырды Таһир кинәт. – Мәрхәбә апага начар. Ул, ахры, анын жуйды.

Күзләрен ачып жибәргәч, беравык кайда икәннен аңламый торды Мәрхәбә.

Зур ак бүлмә, тирә-якта буш караватлар, бер жан иясе күренми. Тәрәзәләрдә әллә кичке, әллә таң алды караңгылыгы?

Ул торып, линолеум жәелгән салкын идәнгә шәрә аякларын тидерде.

Аннары, нидер исенә килеп, капшана-капшана янәшәсеннән телефонын эзләргә тотынды. Тик телефонын да, иртән үзе белән күтәреп чыгып киткән кечкенә сумкасын да тапмады. Сорар кеше дә юк. Әллә йоклыйлар, әллә аны йоклый дип беләләр? Ул урыныннан торып, авыр адымнар белән ишеккә китте. Бераз атлап барганнан соң, стенага сөялеп, хәл алды. Тыштагылар аның кыштырдаганын ишеттеләр, күрәсен, кемдер килеп, бүлмә ишегенен тоткасына басты.

– Нәрсә бу? Кайда мин, – дип сорады ул каршысына кереп баскан ак халатлы яшь кенә кыздан.

– Ничек кайда? Күрмисезмени, больницада, – диде кыз коры гына. – Ник тордыгыз әле сез?

– Ни булды? Мин монда ничек килеп эләктем?

– Юлда аңыгызны югалткансыз. Шофёрыгыз алып килде.

Мәрхәбә стенага аркасын терәп басып, иркен итеп сулыш алды да бераз тынып торды.

– Үскәнем, э реанимация бүлеге моннан еракмы?

– Ничек, еракмы? Сөз шушы бүлектә бит инде, бүлек палатасында.

Хатынның аяклары тагын мамык кебек йомшара башлады. Ул ике кулы белән кызның жилкәсенә тотынды.

– Әйттем бит мин сөзгә тормаска иде дип! – Кыз бар көченә аны караватына табан этәргә тырышты.

– Хәзер, хәзер, үзем ятам, үскәнем. Тик син миңа минем сумкамны алып кил, яме. Зинһар! Үтенеп сорыйм. Бу бик мөһим. Анда югалтырга ярамый торган әйберләр бар. Алып кил, үскәнем. Үтенәм синнән.

Мәрхәбә ике кулы белән кысып, кызның арык жилкәсеннән жилкетте. Кыз тәмам куркып калды.

– Ярый, ярый. Тынычланып ятыгыз гына. Мин хэзер алып киләм. Тик тынычланыгыз, яме.

Кызның кинәт йомшарып китеп, ягымлы итеп эндәшүеннән хатын берәз тынычланып китте сыман.

– Алып кил, үскәнем, – диде ул, караватының агач башына сөялөп.

– Мин хэзер сезнең сумкагызны алырга китәм, ә сез менә бу даруларны эчәсез дә ятып кына торасыз, сөйләштекмә?

– Сөйләштек. Хәлем юк. Инде торырга хәлем юк. Бар. Курыкма. Тиз генә барып кил.

Кыз хатынның пульсын тикшерде дә берәз карап торганнан соң, ике кулын кесәсенә тыгып ашыга-ашыга чыгып китте.

Ак халатлы кыз озак тормады, тиз әйләнде. Табиб аның торышы белән жентекләп кызыксынып чыгып киткәннән соң, ул кабалана-кабалана сумкасыннан теге малай тапшырган иске конвертларны чыгарды. Алардан аның борынына авыл исе, бүрәнә исе, теге жимерек өй исе килеп бәрелде. Ул аларны кочаклап, күкрәгенә кысты да тынып калды.

Укыргамы? Юкмы?

Укымаса, хэзер торып, кунакханәсенә кайтыр да бер саташу итеп кенә башыннан чыгарып атып, берни булмагандай өенә кайтып китәр. Гомере узган бит инде, кирәкме аңа бу үзгәреш? Көче, сабырлыгы, сәламәтлеге житәрме?

Шуларны уйлый-уйлый ул акрын гына күзлеген алып киде. Баш астындагы мендәрен жайлап төрткәләде дә, беренче конверт тышындагы адреска күз салды...

«...зинһар, кайтар Мәрхәбәне... кунакка дип кенә алып киттең бит, Мостафа...», «...синең башка балаң бар, безнеке – юк... кичереgez безне», «...әнисе хәсрәттән сула бит, кызган, син бит үзең дә баласын югалткан кеше...», «...без инде ансыз яши алмыйбыз, Мәгафур...». «...киләбез...», «...без Казакъстанда... бирмибез...», «...әнисе үлем түшәгендә... кайтар...», «...ул сезне белми...».

Мәрхәбәнең күзләре өстендә өелеп яткан кәгазь кисәкләрен күрми иде инде. Башкача укый алмыйча, ул аларны учы белән идәнгә себереп төшерде дә карашларын түшәмгә текәп кымшанмый тик ятты. Елый алмады. Бәгыре катты.

Шулай күпме яткандыр, билгесез. Тик берәз гына ачык калган ишектән кәргән коридордагы ыгы-зыгы тавышына сискәнеп уянып китте.

Кемнәрдер кызу-кызу атлады, каталка тәгәрмәчләре шалтырады, басынкы тавыш белән кемдер кемнәрнедер ашыктырды.

Ул коридорга күз ташлады. Төнге сыек яктылыкта берни күрмәде Мәрхәбә. Караватыннан авырлык белән күтәрелде дә ябып куярга ниятләп, ишеккә таба атлады. Ишек яңакларына ике куллап тотынып, үрелеп, коридорга карады да кире китмәкче булды. Ләкин авыруны кайдадыр куркынычсызрак урынга илтү теләге белән ашыгып, үзе турысыннан үтеп баручы шыгырдык иске каталканы күреп, кинәт туктап калды.

Нидер хәтерләтте аңа бу күренеш! Әйе, әйе, капкага сөялөп калган көлсү сакаллы ир-атны, шыгырдып кузгалган ат арбасын... һәм түзеп булмаслык йөрәк сызлавын.

Каталканың иске тәгәрмәчләре коридорның тузган идәннәренә үртәлеп бәрелә-бәрелә, каядыр алга, әйтерсەң, өстендә ятучының хәлен жиңеләйтә, аны савыктыра алырдай ниндидер башка яктырак жиргә ашыкты.

Мәрхәбә дә аның артыннан иярде. Ул да ашыкты.

– Нишләп йөрисез сез монда? Барыгыз, аягыгызга да кимәгәнсез үзегез, – дип, каталка янәшәсеннән барган табиб үзенә ризасызлыгын белдерде.

– Миңа аның белән сөйләшергә кирәк, – диде Мәрхәбә, авыруга төртеп күрсәтеп.

Озын сүзләр сөйләп аңлатып торырга вакыт аз икән аңлый иде ул.

– Сез нәрсә? Монда сезгә керергә ярамый. Бу бит реанимация.

Табиб катгый иде.

– Мин – Мәрхәбә. Мин аның кызы. Безгә бәхилләшергә кирәк. Без илле ел күрешмәдек.

Табиб, беравык дәрәсә сөйләп – юкмы бу дигәндәй, Мәрхәбәнең күзләренә сынап карап торды.

– Ярый, озаң торырга түгел. Монда, гомумән, керергә ярамый. Биш минут, – дип, озын коридор буйлап кире китеп барды ир.

Бүлмә эче тынып калды. Шушы тынлык эчендә Мәрхәбәнең калтыравык сулышы гына яшәде кебек. Мәрхәбәнең сулышы һәм табиб белән кызының сүзен ишеткән Мәгафурнең күз яшьләре.

– Син мине ишетәсезме? – диде Мәрхәбә, тыныч булырга тырышып.

Мәгафур керфекләрен дерелдәтеп, башын селкегәндәй итте.

– Син, зинһар, борчылма. Мин хатларны укыдым. Беләм.

Мәгафур сөйләшергә теләмәгән иреннәрен тыңлатырга тырышып, Мәрхәбәгә нидер әйтәсе килде.

– Кызыым....

Мәгафур тагын нидер әйтү өчен еш-еш сулап, хәл жыйрга тотынды.

– Мин беләм, син мине көткәнсең.

– Ул кайтарам диде, кунакка гына... – дип пышылдады карт.

– ...

Мәрхәбә башын гына какты.

Атаның инде якты дөньяга ачылмаган күзләреннән тозлы яшь акты.

– Кичер, Мәрхәбә. Кичер, балам... – дип ишетелер-ишетелмәс ыңгырашты карт.

Мәгафур агарынып, кибең калган кечкенә кулын өстендәге юрганы буйлап кызына таба шудырды.

Мәрхәбә аларны кулларына алып, жылы иреннәренә тидерде дә иелеп, аның күкрәгенә, юеш битләренә салды.

– Мин кайттым, эти. Мин гафу итәм сине.

Мәгафурнең салкын куллары кызының учларын өшетте...

– Беләсезме, мин бит сизә идем. Казакъстандагы эти-әнинен мэхәббәте миңа карата ничек кенә көчле булса да, ниндидер бәйләнеш юклыгын мин сизә идем. Шуңа мин алардан бик еш «мине яратасызмы соң сез?» дип сорый торган идем. Кеше яратканны жаны белән тойса, ул сорауны

бервакытта да бирми. Алар мине түгел, ә миндәге үзләрен күбрәк яраттылар, ахры. Ярата белгән кеше сабый баланы ата-анасыннан аермый. Мин һәрвакыт ялгызлыгымны, кирәксезлегемне тоеп яшәдем.

Мәрхәбә янында утырган сеңлесенең инде берәз чал кунган чәчләреннән сыйпады.

– Беркемгә дә кирәкмәү тойгысы мине бер вакытта да ташламады. Мин һәр жирдә очраклы, вакытлыча һәм кирәксез булдым. Бушлай кушымта кебек.

Мәрьям апасының иннәреннән кочып, чәчләреннән үптө.

– Хәзер бар да башка булыр, апам. Хәзер без бергә.

Мәрхәбә кичерешләреннән арынып, иркән сулап куйды.

– Ярый әле син өеңне монда салгансың. Мин дә балалар белән сиңа кунакка кайтырмын. Чакырасыңмы?

Апасы сеңлесенә елмаеп карады.

– Әлбәттә, син минем хәзер иң көткән кунагым, – диде Мәрьям. – Әти, син кайтырсың да эзләп таба алмассың дип, авылдан кузгалмады. Гомере буге сине көтеп яшәде.

– Бичара.

Мәрхәбә сумкасыннан ташландык йорт эченән тапкан фотосурәтне чыгарып, сеңлесенә тоттырды.

– Өеңнең түренә элөп куй. Синдә торсын. Мин аларны күрәсем килөп, монда ешрак кайтырмын.

Мәрхәбә сеңлесенең биөк йорты тәрәзәләреннән авыл зираты ягына күз ташлады.

– Менә, әти, мин кайттым. Ә син – китеп бардың.

Аның сүзләренә жавап итеп зират ягыннан күке тавышы килде. Бу хәлгә Мәрьям дә, Мәрхәбә дә елмаешып куйдылар. Кем белә? Бәлки, бу аталарының сәламедег?!

«Күп итеп сана, кәккүк, елларымны күп сана. Мин дә бит, ташланган күке баласыдай чит ояда озак яшәдем. Өметлөндөргө мине. Син дә, үз ояңны юксынасыңдыр. Сагынып узган елларыңны саныйсыңдыр. Мин әле синнән бәхетлерәк, кәккүк. Менә, кайттым бит. Көткәннәр бер кайта ул».

Халисә
Мөдәррисова

ЖАНЫ АРЫК – АЛЫП БУЛМАС

Биктимер чишмәсе

Чишмәм, Биктимер чишмәсе –
Бәллүр күз яше сыман,
Таңнарыңда иңнәрендә
Күрәннәр өсте томан.

Бер чакыра, бер югала –
Ул белә сөю телен,
Шул томаннар арасында
Көянтәле яшылегем.

Дөнья чиксез, хисләр биксез,
Төрле төстә буяулар,
Мөлдәрәмә чиләкләрдә –
Ышанычлар, хыяллар:
Гомер буге булыр, дидек,
Гел безнеңчә дөньялар.

Өлешкә төште көмеш тә,
Тишекле бер тиен дә;
Кайчак үземчә жыладым,
Йә булмаса, усал дөнья
Биетте үз көенә.

Тик шулай да сыгылсам да,
Сынмадым давылларда,
Чөнки синнән эчкән суым
Желектә, тамырларда.

Халисә МӨДӘРРИСОВА (1953) – шагыйрә, прозаик; Башкортстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. Татар, башкорт телләрендә чыккан «Көмеш дага», «Шәмәхә төн», «Балан» һ.б. китаплар авторы. Башкортстанда яши.

Биктимер чишмәсе суы
Язмышым йөгө икән –
Татлы да, ачы да, әмма
Кадрлерәк юк бүтән.

Ходай биргән шул язмышны
Бишегемнән гүргә кадәр
Иңнәремдә йөртәм.
Иелә, бөгелә көянтәм!

Бергә булуйк

Далаларда, урман, тауда –
Әлмисактан эзләребез,
Яшәсәк тә төрле якта,
Аерылса да йөзләребез,
Уртақ безнең телләребез.
Бергә булуйк,
Бердәм булуйк!

Аерылганны аю ашар,
Бүленгәнне бүре жыар,
Кем онытса туганлыкны,
Бәгырендә бушлык тояр.
Бар булаек,
Бер булаек!

Суга тамган тамчы кандай,
Юкка эреп югалмаек,
Ата-баба нәзер иткән

Бәйсезлекне югалтмаек,
Бергә булуйк,
Бердәм булуйк!

Онытылу дигән ачы
Тегермәндә онытылмаек,
Тарих усал,
Тик көчлеләр дәүләт тота,
Бар булаек,
Бер булаек!

Кыйтгалардан-кыйтгаларга
«Дуслык» дигән әләм юллык,
Үрнәк булып бар кавемгә,
Бергә булуйк, бердәм булуйк!
Бергә булуйк!
Бердәм булуйк!

Туган телем

Күпме хикмәт, күпме миһнәт,
Күпме моң белгән телем,
Кайгысыннан, шатлыгыннан
Елаган, көлгән телем.

Муллыкны да, юклыкны да
Кичергән, күргән телем,
Авыр чакта бер телемне
Ничәгә бүлгән телем.

Нәнәемнең толымында
Чыңлаган чулпы телем,
Әниемнең яулыгында
Чәчәкле-чуклы телем.

Картатаемның ат жигеп,
Утынга барган телем,
«Карада гынай урман» жырлап,
Ак буран ярган телем.

Дөньяларның колач житмәс
 Киңлеген кочкан телем,
 Тәмен тойган, гыйлем жыйган,
 Серләрен ачкан телем,
 Сөю килгәч, баштан ашып,
 Бәхетем ташкан телем.

Бихисап синең байлыгың,
 Асылың, туган телем,
 Яуда – яудаш, дуска – жандаш,
 Калалар корган телем!

И телем минем, телем!

И назлы да, и жылы да,
 И юмарт та син һаман.
 Тик ни булды, без маңкортмы,
 Әллә чирлеме заман?

Туган телдә сөйләшәргә,
 Туган телне бүлешәргә –
 Жаныбыз хәзер саран.
 Котылмасак бу хастадан –
 Кемнәр – «хан», кемнәр – «яран»!

Ни калыр сезгә, балам?

Телле дәүләт – гөлле дәүләт,
 Күчле дәүләт, көчле дәүләт,
 Жаны арык – Алып булмас,
 Алып билен алып булмас,
 Телсез халык – халык булмас!

Чишебе

Чишебе, Чишебе –
 Балачак бишеге,
 Күкләргә дөшүче
 Үсмерчак ишеге.

Чыр-чулап шул таудан
 Чанада төшүләр,
 Жилләрдән уздырып,
 Чаңгыда очулар.

Ул – умырзаялар,
 Ул – кәккүк ярсуы,
 Ул – каен жиләге...
 Чишебе итәге –
 Иген-кыр басуы.

Хәтфәдәй үләндә –
 Балтырган, юалар;
 Кояшлы яңгырлар
 Коеннары коялар.

Ялтырый күкләрдә
 Ут-яшен камчысы,
 Үсмер кыз иңендә
 Биешә тамчысы.

Чәченнән йөгәрә,
 Керфеккә эленә,
 Һәм ситсы күлмәктән
 Түшләре беленә –
 Ояла кыз бала...

Чишебе итәге –
Ялтырый күлләвек,
Тамчылар куана;
Күлләвек өстендә
Балачак иленнән

Көзгедә шикелле
Чагыла кыз бала.

Кул изи кыз бала,
Сипкелле кыз бала...

Ижат йорты тукраны

Васильева

Ижат йорты тукраны
Таңнан эштә – тук та тук.
Әйтерсең лә, илһам килгән –
Булмый гына туктатып.

Гүя язу машинкасы
Артында япъ-яшь шагыйрь
Зәгыйфъ шигырен «әвәли»,
Йә булмаса олпат әдип
Бөек роман тәмамлай, –
Икесе дә хыялында
Даһилыкка дөгъвалый.

Әллә мэхәббәт җырларын
Такта сала җырчы,
Яки рәссам палитрада
Буяулар бутый төсле.

Нинди сихри тукулдау бу –
Бетмәс хезмәт тавышы,
Кемнең монда уй-хисләре,
Өметләре, сагышы?

Монда илһам карап тора
Һәр нарат арасынан,
Монда камыш сөю көен
Нотага сала сыман.

Монда үткәннең рәшәсе,
Сөелми калган яр да...
Яшь шәүләсе чагылып китә
Кояшлы аллеяда.

Һавасына эленеп калган
Саф хисләрнең хуш исе.
Тукулдый шуңа тукран,
Бер минут тик торсачы!

Тук та тук – йөрәгем тибә
Һәм язу машинкасы...
Тукран тәүбәсе монда,
Монда – шигырь дөнъясы!

Сәгать чылбыры

«Челт» тә «челт» сәгать чылбыры,
Уклары янап тора,
Кәккүк, тәрәзәсен ачып,
Елларны санап тора.

Авырая гомер гере:
Баса кара, аклыгы.
Монда язмышымның йөге,
Монда кайгы, шатлыгы.

Чәлпәрәмә килә кайчак
Юлда өмет, хыяллар.
Офык аша, офык чигә
Алга баса диварлар.

Санасын, әйдә, сәгатьләр,
Чүпләмик ватыкларны,

Диварлар безгә тау түгел,
 Әйтер сүзөбезне әйтик,
 Жырлар жырыбызны жырлайык,
 Туктатып вакытларны.

«Келт» тә, «келт» сәгать уклады,
 Кәккүгә карап тора,
 Сәгать чылбыры кыскара,
 «Тук» та «тук» – минем дә йөрәк
 Гомерне санап тора.

Санап тора, саллап тора –
 Еллар агышына кертми,
 Кушмый салга ялганын!
 Сөзгә алда бар гомерем,
 И кадерле кешеләрем,
 Бергә үтик калганын!

Ничек, Үктәй, хәлләрең?

Ничек яшисең, Үктәем,
 Ничек синең хәлләрең?
 Ничек кичердең дөньяның
 Болгавырлы мәлләрен?

Иманыңнан чигенмәдең,
 Газап кичергәндә дә –
 Мәчетеңнең манарасын
 Кисеп төшергәндә дә.

Гөрләшеп үтәмә туйлар,
 Эленәмә бишәкләр?
 Жаныгыз кебек ачыкмы,
 Йозактамы ишәкләр?

Уңган булды якташларым:
 Жир сөрдә, иген икте,
 Бал аертты, ипи салды,
 Ат жикте, күлмәк текте.

Тәпи эзләрем минем дә –
 Киндеркүл ярларыңда.
 Сандугач сайрыймы һаман
 Таллыкта таңнарыңда?

«Үктәйләр акыллы, шаян», –
 Шулай йөредә хәбәр,
 Өздерде кичен гармуннар,
 Таң сызылганга кадәр.

Көтүләр кайтамы һаман
 Тутырып урамнарны?
 Гөрлиме һаман өмәләр
 Күтәреп бураларны?

Ничек яшисең, Үктәем,
 Ничек синең хәлләрең?
 Ничек кичәсең дөньяның
 Хәзер «рәхәт» мәлләрен?

Рухың көчле иде һәрчак –
 Иң авыр заманнарда.
 Гел үзәңчә булып калдың,
 Бирешми ялганнарга.

Тоясыңмы, тоймыйсыңмы,
 Тормышыңның тәмнәрен?
 Ничек, Үктәй, хәлләрең?
 Кайтыр микән ямьнәрең?..

Фирдәвес
Хужин

ШТУРМАН ЯЗМАЛАРЫ

ПОВЕСТЬ

Автордан

Бөек Ватан сугышы турында күп яздылар, аңа багышланган әллә күпме документаль һәм нәфис фильмнар төшерелгән. Хәзер дә бу эш дәвам итә, һәм ул әле киләчәктә дә, шәт, тукталмас. Күптән түгел, элекке штурман-очучы, ждиде орден һәм тугыз медаль кавалеры Вәгыйз Гәрәй улы Гәрәевнең туганнары, миңа моннан кырык еллар элек язып калдырган истәлекләрен тапшырдылар. Ул инде күптән вафат булса да, аның эре һәм тәвәккәл почерк (характер ныклығын күрсәтә) белән дәфтәр битләренә төшерелгән сүзләре әле кичә генә булган вакыйгаларны тасвирлый сыман... Әүвәл сугыш гарасатында катнашып, аннары дистә еллар дәвамында яңа самолётларны сынау, ерак араларга оча торган яңа һава линияләрен ачуда башлап йөргән бу шәхес батыр гамәлләрен көндәлек мәшәкәтьләр рәвешендә генә баян итә. Шушы нәрсә үзе үк аның искиткеч тыйнаклығын күрсәтә түгелме соң? Хәер, татар кешесе элек-электән тыйнак булган, бу сыйфаты кайчагында аңа комачаулаган да, үсеп, зур дәрәжәләргә ирешүдә киртәләр тудырган.

Хәтер яши, хәтер югалмый. Вәгыйз ага да, мөгаен, шуңа исәп тоткан: истәлекләрен жсыеп, кишәтәгә куйганда, «кайчан да булса бер алып укырлар һәм якты дөньяга чыгарырлар» дип хыяллангандыр. Без бу эшкә алынырга ният иттек. Язмада сугыш елларына кагылышлы вакыйгаларны сурәтләү белән беррәттән, совет гаскәрләренең Чехословакиядәге 1968 ел фетнәсен бастыруда катнашулары, анда иң беренче 73 десантчыны Брно аэродрома Вәгыйз Гәрәев штурманлык иткән транспорт самолёты илтеп төшергәнә дә баян ителә. Кыскасы, мажаралы тормыш юлы үткән сугыш һәм хезмәт ветеранының башыннан кичергәннәрен беренче заттан сөйләнүе, укучыга мөмкин кадәр кызыктырак булыр дип ышанабыз.

Балачак хатирәсе

Минем борынгы әби-бабаларым кайсы заманнарда удмурт-ар жирләренә күчеп утыргандыр, Казан ханлыгы егылып, көчләп чукундырулар башлангачтырмы – хәзер тәгаен генә әйтүе кыен. Шәхсән үзем 1921 елның 10 июнендә, Удмуртиянең Алнаш районы Баржы-Алексеево авылында дөньяга килгәнмен. Әтием – Гәрәй, әнием – Хәербану, икесе дә – гади крәстияннар, Октябрь инкыйлабына кадәр – аерым хужалыкта, 1930 елдан башлап, колхозда бил бөккәннәр. Өч балалы гаиләне саклап үстерергә дә кирәк бит әле. Алар үзләре авыр эштә эшләп чиләнгәч, безне укытырга кызыкканнар. Миңа аеруча өмет баглыйлар иде. Авылда жидееллык мәктәпне «бик яхшы» билгеләренә генә тәмамлагач, укуымны Әсән авыл хужалыгы техникумында давам итүемне теләделәр. Бу чакта унбиш яшемне генә тутырганлыктан, нинди һөнәр сайлаячагымны анык күз алдына китерми идем – ризалаштым. Техникумда белем серләренә төшенү жинел бирелде, дүрт ел уку дәверендә зоотехника белгече дип бирелгән таныклыкта, 22 фән буенча куелган билгеләр арасында бары тик рус теле һәм әдәбиятыннан гына – «яхшы», ә калганның һәммәсе буенча «бик яхшы» билгеләре генә. Производство практикасын Кече Пурга районының «Шор-Муч» колхозында үттем. Биш фәннән тапшырылган дөүләт имтиханнарын комиссия әгъзаларының бертавыштан иң югары балларга бәяләве минем өчен генә түгел, әтием, апам һәм сеңлем өчен дә зур сөенеч булды. Әни мәрхүмә генә көтеп житкерә алмады бу шатлыклы көнне, зарыгып көткән иде югыйсә...

1940 елның июнь ахырында белгечлек алып, туган авылыма кайткач, колхозның терлекчелек тармагында жиң сызганып эшкә керешергә әллә ни вакыт калмаган иде, көз башлануга хәрби комиссариатка медкомиссия узарга чакырдылар, октябрь аенда Кызыл Армия сафларына алыначагымны әйттеләр. Нишлисең, сәламәт һәр ир-егетнең Ватан алдында башкарырга тиешле изге бурычы бар бит инде. Хәрби хезмәткә икән – хәрби хезмәткә, бездән генә калмаган!

Штурманнар мәктәбендә

Хәрби хезмәтне үтәргә Ерак Көнчыгышның Амур елгасы буендагы Благовещенск шәһәренә урнашкан 189 нчы аерым укчы полк составына билгеләндем. Укчы полкта аерым укыту-өйрәнү буенча пулемёт ротасы бар, мин шунда хезмәт итәм. Гражданныр сугышы елларында дан алган «Максим» пулемётлары укчы полктагы жиңел ату коралының төп удар өлешен тәшкил итә. Бер-берсенә ике тамчы судай охшаган көннәр иртәнге сафка, стройда «пичәтле» адымнар белән йөрү, устав ятлау, корал белән эш итү серләренә төшенү (моңа пулемётны сүтү-жыю һәм майлау, ара-тирә полигондагы мишеньгә ату күнекмәләре дә керә), кайчагында марш-бросокларга чыгу кебек шөгыйльләр белән үтә. Гаскәрләрдә патриотик рух күтәрелгәч, чөнки моннан ике ел элек кенә Халхин-Гол янында безнекеләрнең япон милитаристларын тар-мар китерүе политрукларга личный состав арасында Кызыл Армияне бернинди дошман жиңә алмаячагын дәлилләп сөйләр өчен бер дигән мисал булды.

Адәм баласы теләсә нинди шартларга ияләнә, без дә кырыс хәрби хезмәт тәртипләренә күнәктәк. Әмма бер нәрсәгә ияләнә торган түгел – язлар житеп, сулар кибү белән һавада болыт кебек көтү-көтү канечкеч чебен-черки пәйда була, алардан берничек тә качып котыла алмыйсың. Ярый әле махсус савытларда шуңа каршы тәгаенләнгән сыеклыктар тора, сөрткәч, берәз хәл алырга мөмкин. Монда кышлар ифрат салкын, ә жәен, дымлы һава сакланганлыктан, бөркүлектә чыдар чама юк.

Инде тирән карлары белән салкын кыш та үттә. Апрель ахырының жылы кояшы Амурның калын бозларын куптарып, ташу суларын ярларынан чыгарып ярышта-ярышта агызды да, бөтен табигатьне өр-яңадан уятып, яшеллеккә күмде. Күңелләрдә яз тантана итә. Шулай булмыйча ни: без – көзгә чакырылышта алынганнар – инде үсеп, «яшьләр» исәбеннән чыктык, яңа пополнение килде. Хәрби хезмәтебезнең сизгенчә ае бара. Ротадагы хезмәттәшләремнән Мәскәү егете Николай Нәфёдов, Курганнан Иван Шумилов, Тверьдән Павел Краснов атлы егетләр белән дуслашып киттем. Командирларның әйтүенчә, безне хезмәт ахыры житкәндәрәк махсус курсларда укытып, кече лейтенант дәрәжәсә бирәчәкләр һәм өйләргә запастагы офицерлар итеп озатачаклар. Хәер, әле бу көнгә ерак, ике елдан артык вакыт бар.

1941 елның 22 июнендә фашистлар Германиясә башлаган сугыш бу планнарның астын-өскә китерде, Ерак Көнчыгышта тупланган гаскәрләренң бер өлешен ашыгыч рәвештә эшелоннарга төяп, Көнбатыш фронтка ташый башладылар. Чират безгә дә житте. 189 нчы укчы полкны турыдан-туры сугыш хәрәкәтләре барган тарафка жиһәрсәләр дә, пулемётчылар ротасы курсантларын тизләтелгән курсларда укытырга төрле хәрби училищеларга тараталар икән. Дусларым Нәфёдов, Шумилов, мин һәм тагын бер иптәшне Чиләбегә хәрби авиация штурманнары эзерли торган мәктәпкә жиһәрделәр. Штурманнар мәктәбенә дүртәүләп килсәк тә, медкомиссияне икебез – Иван Шумилов һәм мин генә уза алдык. Нәфёдов белән теге курсантны марш ротасына теркәп, фронтка озаттылар.

Кызыл Армия Генераль штабының директивасы буенча 1936 елның 1 октябрендә Чиләбе каласында очучы-күзәтчеләр (разведчиклар) эзерләүчә 15нче хәрби мәктәп буларак оештырылган бу уку йорты. 1938 елның маенда мәктәпнең статусын училищегә үзгәртәләр, ә инде 1939 елның сентябреннән икееллык уку срогын өч ел итеп озайталар. Шул елны ук авиаучилище бу төрдәге уку йортлары арасында ил буенча беренче урынны яулап, Хәрби һава Көчләренең күчмә Кызыл Байрагына лаек була. Биредә белгечлек алып чыккан очучылар 1939-1940 еллардагы совет-фин сугышы вакытында үзләренең югары эзерлеклә булулары белән аерылып торалар.

1941 елның июнь ахырында, без училищегә килер алдыннан, 1352 кешелек беренче чыгарылышны эзерләп фронтка озатканнар иде. Монда инде очучы-разведчиклар гына түгел, бомбардировщикларның бомбардирлары, укчы-радиотлар, төрле типтагы самолётлар өчен штурманнар да эзерлиләр. Уку срогы хәрби вазгыятькә яраклаштырылып 6-8 айга кадәр кыскартылган. Читтән караганда гына жиңел, кирәкле белгечлек буенча теоретик һәм практик күнәкмәләр ала башлагач, хәлнең никадәр катлаулы икәнлегенә төшендек.

Штурман – самолёт экипажында иң мөһим кешеләрнең берсе, аның

өстендә жаваплылык аеруча зур. Иң әүвәл оптималь очыш маршрутын һәм кайту ягына дәрәс юнәлеш сайлау сорала, очыш барышында картада билгеләнгән маршруттан тайпылмауны тәмин итү дә аңа йөкләнгән. Ахырдан, билгеләнгән объектка килеп җиткәч, иң мөһиме – һава корабын һөжүмгә төгәл юнәлтү – анысы өчен дә штурман жаваплы.

Сентябрь урталарында, Чиләбе авиаучилищесына Павлоград шәһәрәндәге хәрби очучылар әзерләүче авиамәктәпне куштылар. Шундый ук хәл әле сугыш алдыннан, 15 майда – Краснодар каласы мәктәбенә дә кагылды. Бу, күрәсәң, Чиләбенә тирән тылда урнашып, куркынычсызрак урында булуыннан киләдер.

Октябрь аенда, училище базасында «Р-5», «Р-З», «Р-5» «ССС» маркалы самолётларда 658 нче, 686 нчы һәм 688 нче төнгә бомбардировка полклары һәм «ТБ-3» тибындагы самолётта бер эскадрилья оештыру хәстәрәнә керештеләр. Бераз сонрак, ошбу эшнәң тиешле срокта һәм оешкан төстә үткәрелүе өчен училище җитәкчесе полковник В.П.Беловка Урал хәрби округының һава гаскәрләре командующие рәхмәт белдерде.

Фронтта хәлләр үзгәргәнлектән, кыска срокта укытылып, сугышка җибәрелергә тиешле штурманнар төркемен тоткарладылар. Инде 1941гәнә түгел, 1942 ел үтеп бара. Шушы елның сентябрь-ноябрь айларында төнгә бомбардировщиклардан торган янә ике полк – «Р-5» тибындагы самолетларда очучы 373 нче һәм «У-2» тибындагы самолётлардан торган 990 нчы полклар оешты. Без, инде ярыйсы ук очу күнекмәләре алырга өлгергән курсантлар, фронтка юл алучы коллегаларыбызга бераз көнләшәп карадык, чөнки билгесезлек, айдан-айга «сабыр итегез, бәлки, якин атналарда китәрсез» дип, җитәкчелекнәң һаман суза килүе ялыктырган иде. Сугыш чынбарлыгы (сөйләүләр буенча) зәңгәр күк романтикасынан ерак торса да, күнел барыбер биекләккә тартыла. Ни әйтсәң: яшьлек – яшьлек инде ул!

Ниһаять, 1943 елның башында курсыбыз белән Чиләбе штурманнар мәктәбен тәмамладык. Тик безне фронтка түгел, ә Троицк каласында урнашкан ерак араларга оча торган авиациянәң штурманнар әзерләүче Югары мәктәбенә җибәрделәр. Аның җитәкчесе – заманында Америкага очкан атаклы Чкалов экипажының штурманы генерал-лейтенант А.Беляков. Ике ай чамасы алган белемнәребезне тулыландыргач, стажировка үтәргә Мәскәү янындагы Монино очу үзәгенә озаттылар.

Фронтта

Ниһаять, безнәң курсны фронтка озатырга карар кылдылар. Инде 1944 елның май ае бара. Барлык фронтларда дошман җиңелүгә дучар ителәп, һаман саен артка алып ташлана. Без өч курсташ: Ваня Тимченко, Жора Хмаров, Миша Ермоленко ерак араларга очучы авиapolкка билгеләндек. Полк Ленинградтан төньяктарак урнашкан Углово аэродромында дислокацияләнгән. Уку үзәгендә теоретик һәм практик күнекмәләр узу бер нәрсә, ә чын сугыш шартларында каршы якның һава һөжүменнән саклаучы зенит батареялары кордонын үтеп, картада билгеләнгән объектны бомбага тоту һәм килгән маршрут буенча исән-имин аэродромга төшәп утыру – бөтенләй икенче.

Тәүге сугыш чыныгуын алу бернинди мажараларсыз узды. Бомбага тоту объекты итеп, Ленинградтан төньяктарак ятучы Нарва тимер юл станциясе билгеләнгән. Оператив мәғлүматлар буенча анда фашистларның шактый күп санда хәрби техникасы һәм жанлы көчләрә тупланган. Ни гажәп, дошманның һава һөжүменнән саклану чаралары гаять сыек булып чыкты: күктә каршы алучы «мессер»лары да күзгә чалынмады, астан ялкау гына ут ачкан зенит артиллериясенә снарядлары безнең арада ара-тирә генә зәңгәр төтен-бүрекләр хасил итеп шартлыйлар. Күрәсен, немец басып алучыларының кикриге шынган, хәрби-техник куәте дә нык хәлсезләнгән. Эскадрильяның звенолары тиешле урынга житкәч, бер-бер артлы килеп, курска ятты һәм бомбаларыннан бушанып, кайту ягына юнәлде.

Аэродромга кайткач, командирларыбыз безне уңышлы үткән беренче сугышчан чыныгуыбыз белән котладылар һәм киләчәктә инде автоном рәвештә хәрби операцияләрдә катнашу хокукына ия булуыбызны әйттеләр. Икенче көнне безнең экипажга Кингисепп тимер юл станциясен бомбага тоту бурычы куелды. Әлеге йөкләмәне (инде инструкторларсыз) бернинди югалтуларсыз жиренә житкереп башкардык. Әлеге хәл күңелләребездә үзәбезгә карата ышанычны арттырды, Жиңү көнен якынлаштыру өчен кулдан килгәннән барысын эшләргә эзер идек. Май ае дәвамында Нарва белән Кингисепп станцияләренә чиратлашып, янә берничә сугышчан очыш ясадык.

1944 елның июнь башында безнең полкны (һәм тулаем дивизияне) 1 нче Украина фронты составына кертеп, Украина территориясенә күчерделәр. Аэродромыбыз Шепетовкадан ерак түгел Судилково дигән жирдә урнашкан. Фашистларның хәрби куәте нык саккан дип уйлавым бигүк дәрәс булмаган икән – озаң та үтмәстән, алар Судилково аэродромына төнгә авиаудар ясадылар һәм шактый санда очкычларыбызны юкка чыгардылар. Командование ашыгыч рәвештә дивизияне Шепетовкадан көнчыгышта урнашкан Варваровка аэродромына күчерде. Мөгаен, әлеге хәл Варваровканы саклау линияләренә тыгызлыгы белән аңлатыладыр.

Безнең ерак араларга оча торган полк күбесенчә тирән дошман тылына төнгә рейдлар ясауда катнаша, еш кына диңгез портларын, эре тимер юл станцияләрен, стратегик әһәмияткә ия булган күперләренә бомбага тотта.

Чираттагы очышларның берсендә, көтмәгәндә, Рогачёв – Жлобин – Бобруйск юнәлешендәге рубежда торучы дошманны бомбага тотарга дигән әмер алдык, бу – Белоруссия территориясендә. Ара сизелерлек ерак, берничә йөз километр. Әйләнеп кайтуны исәпләсәң, ягулык запасы чак житешле. Өстәвенә, синоптиклар маршрутта яшенле яңгыр полосасы очрачагы турында кисәттеләр, аларны урап узарга туры киләчәк. Ә бу исә – ягулык тагын да күбрәк кирәк дигән сүз. Хәлнең кискенлегенә карамастан, билгеләнгән маршрут буйлап күккә күтәрелдек. Каршыда тоташ пәрдә булып болытлар пәйда була, яшен камчылары биешә, андый урыннарны әйләнеп узабыз. Ниһаять, кирәкле маршрутқа ятабыз. Картада күрсәтелгән ноктага билгеләнгән вакытка килеп өлгердек. Эскадрильядагы самолётлар дошманның зур тырышлык белән ныгытылган позицияләренә бомбаларын коярга керештеләр, безнең экипаж да шулар арасында. Үлем чәчүче авыр йөкләрдән бушанып, кайту ягына юнәлгәч, арада өч машинаның юклыгы

беленде, аларны немецларның зенит туплары бәрәп төшергән иде. Нишлисең, сугыш югалтуларсыз булмый. Варваровкага кайтып житәргә ягулык житәрме дип курыккан идек, самолёт шассиларыбыз аэродромга орынып, тынычландыргыч чыжылдау авазлары чыгара башлауга жиңел сулап куйдык. Юкса, баклардагы табло угы ноль тирәсендә биешә иде. Булдырдык бит тәки!

Белоруссиянең моннан өч ел элек фашист оккупантлары тарафыннан басып алынган жириләрен дошманнан чистарту операциясе «Багратион» исеме астында үткәрелде һәм безнең полкка әле күп мәртәбәләр сугышчан рейдларда катнашырга туры килде. Лунинец, Кобрин тимер юл станцияләрен бомбага тоттык, Пинск янындагы Молотковичи аэродромына жиимергеч удар ясадык. Хәрби тарих елъязмасына Ясса – Кишинёв операциясе буларак теркәлеп калган зур бәрелештә дә катнаштык. Бәхеткә, очкычыбызның снаряд ярчыклары һәм эре калибрлы пулемёт ядрәләре тишкәлэгән корпусын санамаганда, безнең экипаж, ошбу орышлардан исән-имин чыкты.

Иван Петренко һәм Фёдор Баев батырлыгы

1944 елның көзенә илебез территориясе дошманнан инде тулысынча чистартылып, фронт линиясе көнбатышка тагын да якынайды. Безнең полк та Львовтан 30 чакрымнар чамасы көнчыгыштарак урнашкан Куравицы аэродромына күчте. Безгә, шушы аэродромнан торып, Польша, Чехословакия, Венгрия һәм Румыниядәге хәрби объектларга авиаударлар ясау бурычы куелды. Чоп, Санту-Маре, Катовице калаларына ясалган рейдлар хәтергә уелып калган. Соңгысын дошман аеруча зур тырышлык куеп саклый иде. Бу аңлашыла да, биредә стратегик әһәмияткә ия завод фронт кирәк-ярагы өчен жиһазлар житештерә. Полк эскадрильялары, зенит артиллериясе батареялары дәррәү ачкан ут кордонын үткән чакта шрапнельле снаряд ярчыклары еш кына очкычның калай корпусын дөмбәслиләр (элбәттә инде, аэродромга әйләнеп кайткач, анда әллә никадәр «иләкләнгән» урыннар табыла), шартлау дулкыны авыр һава корабын бер яктан икенче якка чайкалдыра. Экипажның экстремаль шартларда бер тән, бер жан булып нәкъ кирәкле мизгелдә тиешле манёврлар ясавы, икенче снарядның кайсы урында шартларга тиешлеген интуитив рәвештә сиземләве генә бәрәп төшерелүдән саклап кала. Шулай да, әйләнеп кайтканда, кайсыдыр экипаж югалган була. Шундый югалтуларның берсе – казакъ егете Рөстәм Рөстәмовның экипажы иде. Аның штурманы, минем Чиләбе мәктәбендәге курсташым, украин Пётр Щербак иде, төнгә рейдларның берсендә зенит снаряды бәрәп төшереп һәлак булдылар.

«Куравицы» аэродромыннан төрле объектларны бомбага тотар өчен генә түгел, еш кына Чехословакия партизаннарына сугыш припаслары, азык-төлек илтү өчен дә оча идек. Андый рейдлар тагын да хәтәррәк, йөкләрне һавадан парашют белән ташламыйча, ике яклап тезеләп киткән таулар арасыннан очып үтеп, Зволена торак пункты тирәсендәге Тридубы аэродромына төшәргә кирәк. Йөкләрне бушатканда да, самолёт моторларын сүндермибез, чөнки немец артиллериясе туктаусыз утка тота, анда да

югалтулар була. «Куравицы»дан Польша һәм Чехословакиядәге тирән тылга махсус диверсия десанты ташлау шулай ук безнең полкка йөкләнде. Мондый рейларда югалтулар аеруча зур була. Десант ташлау өчен иң яхшы экипажларны сайлап алдылар, алар күп тапкыр хәрби бурычларын үтәп, курку белмәс, иң катлаулы хәлләрдә дә каушап калмый. Өлкән лейтенант Анисимов звеносы, капитан Островский эскадрильясы төгәлләгә, билгеләнгән координатларга нәкъ вакытында чыга белүләре белән аерылып тордылар. Кызганыч, ошбу командирларның экипажлары төнлә десант төшергән вакытта икесе дә һәлак булды. Берсендә, диверсия отрядлары белән төнгә очыш вакытында, берьюлы дүрт һава корабын югалттык. Шулай да кайбер экипаж әгъзалары самолётларына ут капкач, парашюттан сикереп өлгөргән (мондый күренешләр сирәк түгел) һәм партизаннарда туры килеп, ахыр чиктә үзбездән полкка эйләнеп кайта алдылар. Штурман Алексей Крестовой, Василий Ивановлар шундыйлардан иде. Яраланган хәлдә фашистларга эсирлеккә элгүчеләр дә булды. Сугыш тәмамланганнан соң, безнең гаскәрләр тарафыннан Майданек концлагереннан азат ителгән радист Евгений Бондаренко белән штурман Александр Демин турында да белдек.

Дүрт самолётны югалткан көнне зур фидакарлык үрнәгә күрсәткән борттехник Фёдор Баев белән булган эпизодка аерым тукталу кирәктер. Бу курку белмәс шәхес чын мәгънәсендә полкыбыз горурлыгына эверелде. 1941 елдан башлап сугыш хәрәкәтләрендә катнашкан Фёдор йөзләрчә хәрби очышлар ясаган, Ленин ордены, Кызыл Байрак, Ватан сугышы һәм Кызыл Йолдыз орденнары, күпсанлы медальләр белән бүләкләнгән. Аңа өч елдан артык сугышып, фортуна һәрчак елмайган, ул хәтта яраланмаган да. Әмма зур югалтулар төнөндә аларның самолётын бәрәп төшерәләр. Ф.Баев парашют белән сикереп өлгөрә, тик авыр яралы хәлдә фашистлар кулына элгә. Бәлки, ул да Бондаренко, Деминнар шикелле исән калыр, вакыты житкәч, совет гаскәрләре тарафыннан Майданек тоткынлыгыннан коткарылып иде. Бер нәрсә батыр очучыны харап итә: ул сугышчан рейдларга һәрчак бөтен орден-медальләрен тагып оча торган була. Гитлерчылар Баевны концлагерьга китереп ташлагач, гажәпләнүдән «ah» итәләр. Котырынып, эсир очучыны жәзаларга тотыналар. Өвәл сорау арты сорау яудырып, хезмәт иткән полк номерын (анысы болай – исем өчен, часть номеры аларга болай да билгеле) әйттерергә, полкта ничә очкыч барлыгын белергә тырышалар. Баевның авызыннан бер сүз чыкмый, ул бары фашист жәлладларына нәфрәтләнеп кенә карый. Жанкыярлар башта совет офицерының колакларын кисеп алалар, аннары күзләрен чокып чыгаралар, маңгаена йолдыз ясыялар. Алай да максатларына ирешә алмагач, штыклар белән чәнчеп үтерәләр. Фашистларның бу ерткычлыклары хакында Майданек жәһәннәмәннән исән калган полкташлары баян итте...

Эскадрилья штурманы Иван Петренко полк легендасы иде. Орёл каласын азат итү өчен барган сугышларда самолёт кабинасында шартлаган снаряд кыйпылчыгыннан Иванның аягы яралана, госпитальдә табибларга аның аягын ампутацияләргә туры килә. Петренко үзенә бу хәле белән килешергә теләми, «күктән башка тормыш юк миңа», ди. Очучы Маресьевның протезлы аяк белән авиациягә эйләнеп кайтуы һәм кабат фашист

оккупантларын кыра башлавы турында хәбәрдар була. Ерак араларга очучы авиация командующие маршал Головановка кабат фронтка алуларын сорап, рапорт яза. Маршал рапортка: «Медкомиссияне үтә алсагыз, мин каршы түгел», дигән резолюция сала. Шул рәвешле штурман Иван Петренко элек хезмәт иткән полкына эйләнеп кайта. Ул радист Евгений Бондаренко белән бер экипажда оча. Дошман снаряды тиеп, самолётларына ут капкач, экипаж командиры парашют белән сикерергә эмер бирә, башкалар шулай эшлиләр. Бер Иван гына эмергә буйсынмый: «Минем жирдә башкарыр эшем юк», дип җавап бирә һәм янган машинада калып һәлак булуны артыграк күрә.

Көнбатыштан – көнчыгышка!

1945 елның март аенда безнең 16нчы һава армиясе составындагы дивизияне 1 нче Белоруссия фронтына күчәрделәр. Истребитель-штурмовиклар һәм фронт авиациясе бомбардировщикларын тәмин итү тулысынча безнең полкка йөкләнгән. Гади генә итеп әйтсәк, ошбу төр очкычларны матди-техник, сугыш кирәк-ярагы белән тулыландыруда хәлиткеч рольне уйныйбыз. Боларга өстәп, кайчагында төннәрен дошман тылына десант төркемнәре ташларга чыгабыз – хәзер инде Германиягә. Полкыбыз дислокацияләнгән Беднары аэродромы Польшаның Познань каласыннан төньяктарак. Сирәк булса да, экипажыбызга армия штабының күрсәтмәсе буенча Брест, Смоленск, кайчагында Мәскәүгә очарга туры килә.

9 май көнне Мәскәү астындагы Монино аэродромында идек. Радиодан Левитанның сугыш тәмамланды, фашистлар Германиясенә бернинди ультиматумсыз җиңелү турындагы капитуляциягә кул куелды, дигән тавышын ишеттек. Башта үз колакларыбызга үзбөз ышанмадык: дәрәс хәлме бу, чыннан да бөтен Европаны диярлек басып алган гитлерчы мәлгуньнәрнең умыртка баганасы сындымы, әллә алар әле һаман үлем чәчүләрен дәвам итәме? Бу Бөек көннең килүен күңел күптән зарыгып кәтсә дә, менә шулай гади сугышчан йөкләмәне үтәп йөргән гадәти шартларда килер ул мизгел дип һич уйламаган идек. Шуңа тиз генә ышанасы килми. Ахырда зиһенгә барып җитте. Экипаж командирыбыз Иван Коломиец: «Егетләр, котлыйм, Җиңү белән котлыйм үзегезне! Ур-ра!» – дип аваз салды. Икенче очучы Пётр Пселны, аннары мине, аннан соң башкаларны кочагына алды. Бер-беребезне кочаклыйбыз, үбәбез, шатлыктан елмаябыз, башкаларга күрсәтмәскә тырышып, керфек очына эленгән яшь тамчысын бармак очы белән сыпырып, читкә борылабыз. Күкрәк читлегенә сыешмыйча тыпырчынган йөрәк, Монино чикләрен инде тарсына – алгысынган күңел төп базага әверелгән Познаньдагы Беднары аэродромына ашкына. Диспетчерны кичекмәстән очу листына «очарга рөхсәт» дигән визасын салуны сорап тинтерәтеп бетердек. «Кая ашкынасыз, житешерсез» дип, безне тынычландырырга тырыша үз гомерендә меңләгән рейсларны каршы алып, озатып калган өлкән яшьтәге капитан. Баштанаяк мәшәкәтле вазифасына күмелеп утырса да, капитан бүген һәр авиатор белән ягымлы мөгамәләдә булырга тырыша – бүген гадәти булмаган көн бит! Ниһаять, очарга рөхсәт алдык. Кояш офыкка күмелгәнче полк аэродромына төшеп утырдык. Офицерлар ашханәсендә инде өстәлләр әзерләнгән, каядыр

читтә очышта булган экипажлар, звенолар Беднарыдагы төп базага кайта тора, кайткан берсе һава корабларын техниклар карамагына тапшырып, тизрәк мәжлес оештырылган урынга ашыга. Полк һәм эскадрилья командирлары бер-бер артлы Жиңу хөрмәтенә тостлар әйтәләр, Туган ил һәм чит мәмләкәтләрнең сугыш кырларында ятып калган полкташларның исемнәрен атап, бер минутлык тынлык белән искә алырга тәкъдим итәләр. Телгә алынган дистәләрчә фамилияләр арасында күз алдымнан капитан Островский, өлкән лейтенант Анисимов, Рөстәмов, Щербак, Петренко, Баев һәм тагын бик күп иптәшләрнең йөз-кыяфәтләре үтә. Әле без якты дөньяларда яшәгәндә, сезгә бәйле хатирәләр онытылмас, кадрлар дуслар! Хәтер яшәргә тиеш.

Жиңу эйфориясеннән айнып та бетмәгән идея, берничә көннән безнең һава дивизиясен тулы составта көнбатыштан көнчыгышка күчәрәселәрә мәгълүм булды. Немец фашизмың тар-мар китерү ул әле сугышның бетүе түгел, көнчыгыш тарафта Япониянең миллионлы Квантун армиясе исән һәм ул безнең чикләргә һаман куркыныч тудыруын дәвам итә. Күп меңләгән чакрымнарда сузылган илебез территориясе өстеннән моңарчы күрелмәгән күчү очышына әзерлек эшләре башланды. Дивизия, полкларның һәр эскадрилья, звеносындагы машиналарны техник персонал энә күзеннән үткәреп тикшерә, кирәк дип тапкан узелларын һәм детальләрен алыштыру хәстәрән күрә. Әлегә матавыклар июнь башларына кадәр дәвам итте. Инде ерак юл алдыннан ял итеп, көч жыйган личный составның һәркеменә әзерлек сызыгына бастырылган үз очкычының ни дәрәжәдә ышанычлы икәнлеген тыштан карап та, идарә кабинасына кереп тә тикшерергә чират житте. Претензияләр юк шикелле, бары һавага күтәрелергә әмер генә көтәсе калды.

Әмер алынды. Эскадрильялар берсе артыннан берсе һавага күтәрелгәч, аэродром өстеннән очып үтте дә көнчыгыш тарафка таба юнәлеш алды. Бөтен бер дивизиянең тәртип белән тезелеп очуы бик сирәк һәм жирдән караганда грандиоз күренеш. Звенолар – эскадрилья, эскадрильялар – полк, ә полклар дивизия хасил итеп оча һәм бу күренеш күкне каплап алган биниһая зур өчпочмакны хәтерлэтә. Шундый сафта һава кораблары арасындагы куркынычсызлык өчен кирәк булган дистанцияне саклау бурычы беренче чиратта экипаж штурманнарына төшә һәм аларга эш арта. Көн аяз торса, визуаль карап бару мөмкинлегә зур. Болытлар «патшалыгы»на килеп керсәң, очкычларның бер-берсеннән жепкә тарттырган кебек ара саклаулары югала. Андый чакта эфир, саклык чаралары күрергә кирәклегә, аерым экипажлар, звенолар, эскадрильялар һәм полклар бер-берсеннән дистанция ераклыгын арттырырга тиешлекне искәрткән радистларның боерыклары белән тула. Болытлы районнар артта калуга, тылсым белән хәрәкәткә китергәндәй, очкычлар кабат тыгыз сафларга тезелә.

Аста сугыш афәте яндырып, көлгә әйләнгән авыллар шәйләнә. Кайчандыр монда чыннан да кешеләр яшәгәнлеген искәртеп, сирәк-мирәк ятим моржалар тырпаеп утыра. Тулысынча яисә өлешчә жимерелгән калалар еш күзгә ташлана, бигрәк тә Белоруссия башкаласы Минск тоташ хәрабәләрдә ята. Боларны күреп, йөрәк елый, кешеләр дистәлэгән еллар буена төзегән-тудырган матурлыкны фашист вандалларының кыска гына

вакытта юкка чыгаруын акыл берничек тә гафу итә алмый. Бу күренеш вакытлыча оккупантлар басып алган ил-жирләрне үткәнче озата барды. Зур аэродромнарда ягулык запасларын тулыландырып һәм ял итәр өчен тукталышлар ясап, очышны дәвам итәбез. Аста урманлы һәм далалы тигезлекләрне – калкулыктар, э калкулыктарны таулар алыштыра. Йөз меңләгән елларны хәтеренә сәңдергән чал Урал таулары. Урыны белән яшен камчылары уйната-уйната, биек таш кыяларны кочагына алган, тоташ яңгырларын койган каракучкыл болытлар полосасын әйләнеп үтәбез. Иксез-чиксез тоелган яшел тайга диңгезенә ахыры күренмәс кебек. Бу яшеллекне ара-тирә бүлөп, эреле-вакылы елга-күлләрнең көзгедәй елтыравы бертөрлелектән ялыккан игътибарны сискәндәрә.

Билгеләнгән вакытка дивизиябез полклары маршал Малиновский җитәкләгән Байкал арты фронтына караган Чита шәһәре тирәсендәгә аэродромнарда килеп җитте. Әлегә Япониянең Маньчжуриядәгә хәрби берләшмәләренә каршы сугыш хәрәкәтләре башланмаган. Ерак Көнчыгышта дошманны тар-мар итү өчен Байкал арты фронтыннан тыш маршал Мерецков җитәкчелегендәгә 1 нче Ерак Көнчыгыш һәм армия генералы Буркаев командалыгындагы 2 нче Ерак Көнчыгыш фронтлары оештырылган. Соңыннан билгеле булганча, 1945 елның май аеннан башлап август башына кадәр Кызыл Армиянең бу тарафта җанлы көчләре 1,5 миллион солдат һәм офицерга кадәр тупланган. Туплар һәм миномётлар саны – 7100дән, танктар һәм үзйөрешле артиллерия установкалары 2100дән артып киткән; боларга өстәп, һәр фронтта берәр һава һәм һава һөжүмәннән саклау армияләре исәпләнә. Бу көчләрнең баш командующие итеп маршал Василевский билгеләнгән. Япония ягының көчләре сизелерлек йомшак булып чыкты: җанлы көчләре 1 миллион кешедән артмау өстенә туплар һәм миномётлар саны 6200, танктары 1150 һәм самолётлары 1500дән артмый. Җитмәсә, тупларының күпчелегә нибары 75 һәм 47 миллиметрлы, танктары безнең җиңел танктардан да «йомшаграк», э инде авиацияләре турында сүз дә юк. Әйтүләренчә, япон армиясенең танк һәм самолётлары 1945 елда безнең 1939 елдагы хәрби техника куәтенә тиң булган, шунлыктан, дошман зур каршылык күрсәтү мөмкинлегеннән мәхрүм. Әле бит монда, Кызыл Армия частыларының байтак өлеше, Көнбатыш фронтта гитлерчыларның куәтле мотодивизияләрен туктап, зур хәрби осталык чарлауларын да онытмаска кирәк. Сугыш хәрәкәтләре башлангач, японнар чигенгән чакта еш кына камикадзеһарын калдырдылар. Алар соңгы патроннарына кадәр атышучы, үлемгә дучар ителгән шундый сугышчылары белән котылгысыз җиңелү көнен мөмкин кадәр ерагайтырга тырыштылар. Тик бу көнгә барыбер инде ерак калмаган иде.

1945 елның 9 август иртәсендә авиациянең көчле бомбага тотуыннан соң, 3 фронтның да алдынгы частылары берьюлы һөжүмгә күчте. Байкал арты фронтына Монголиядән Гоби чүле аша үтеп, Зур Хинган сыртын кичү һәм стратегик әһәмияткә ия Маньчжурия үзәгә Мукденны алу бурычы куелган иде. Сугыш башлануга безнең 29 нчы номерлы гвардия полкы Чита янәшәсендәгә базадан Монголиянең Тамцак-Булак аэродромына күчкенде. Полкыбызга генерал Кравченко командалык иткән танк колоннасын озата бару, аны ягулык-майлау материаллары, сугыш кирәк-ярагы, азык-төлек

белән тээмин итү йөкләнде. Монда, көнбатыш фронттагыдан аермалы буларак, турыдан-туры ут эченә барып керергә туры килмәсә дә, чиксез тоелган Монголия далаларында алга ашыккан танкларны эзләп табу һәм кыр шартларында очкычларны жиргә төшереп утырту жиңелләрдән түгел иде. Төп авырлык һаман шул штурманнарда инде. Шулай да алдыбызга куелган бурычны намус белән башкарып чыктык, коры жир гаскәрләрендә төп удар көч саналган танк колонналарының алга баруында бернинди өзеклек тудырмадык. Нәтижәдә, 19 августка Кызыл Армия частылары Мукденны басып алды һәм дошманның зур группировкасын эсирлеккә төшерде, шул исәптән Маньчжурия императоры Пу Ины да.

Япония капитуляция турындагы актка 1945 елның 2 сентябрендә генә кул куйса да, чынлыкта инде бу вакытка аның төп каршылыгы сындырылган, бөтен фронтларда жиңелү арты жиңелү ачысы кичерә башлаган иде. Августның 18еннән 27сенә кадәр, һава десантлары төшереп, Харбин, Фэнтянь, Синыцин, Цилин, Редзюне, Дайрэне, Хэйдзе һәм башка пунктлар кулга төшерелде.

18 августта Курил утрауларын кайтару максатында десант операциясе башланды һәм ул берничә көн эчендә Жиңү белән төгәлләнде. Бер үк вакытта Сахалин утравының көньяк өлешен дошманнан чистарту өчен коры жир операциясе үткәрелде.

Соңыннан билгеле булганча, өч атнадан артык барган сугышларда Япония 84 мең солдат һәм офицерын югалткан, 600 меңләбә эсирлеккә төшкән, ә Кызыл Армия 12 мең кешесен югалта. Капитуляция турында акт булуга карамастан, Япония белән СССР арасындагы сугышның тәмамлануын рәсми рәвештә раслаучы килешү 1956 елның 12 декабрендә ике арада «Мәскәү декларациясе» кабул ителгәч кенә, үз көченә керә.

Япония белән сугыш тәмамланганнан соң, безнең ерак араларга очучы 29 нчы гвардия авиаполкын 10 нчы һава армиясе составына күчәрделәр. Полкның төп базасы Көнъяк Сахалиндагы «Сокол» аэродромында. Хәрби шартларда булмаса да, еш кына билгеләнгән маршрут буенча очышлар ясыйбыз, илебездә күген чит ил самолётларының провокацион үтеп керүләреннән саклайбыз. Шулай да миңа монда озак хезмәт итәргә туры килмәде, 1945 елның көзүндә, яңа гына оешып килүче 331 нче номерлы хәрби-транспорт авиация полкына күчәргә тәкъдим ителәр. Тәкъдим кызыктыргыч – эскадрилья штурманы вазифасы! Ел ярым бер табактан ашаган, соңгы сынык икмәкне урталай бүлешкән, еш кына югарыдан ирешкән эмерне үтәгәндә, бергәләп үлем белән күзгә-күз очрашкан экипажың белән аерылышу жиңел түгел, әлбәттә. Менә ул, яшь булса да, осталыкта тәжрибәле очучылардан кимен куймаган Иван Коломиец, киң күңелле икенче очучы Пётр Псел, бортехник Геннадий Пак, укчы-радист Жора Хмарев, эскадрилья штурманы Евгений Бондаренко, звено командиры Михаил Шевцов һәм башка бик күп иптәшләр. Сезнең белән әүвәл немец фашизмы, аннары япон милитаризмын жиңүдә бергәләп үткәргән киеренке көннәргә, атналарны һәм айларны һич онытмам, сез үзегез дә күңелем түрүндә мәңгә сакланырсыз! Әгәр якты дөньяларда кабат очрашырга язмагаң булса, хуш, бәхил булыгыз!

Кочаклашып аерылышу мизгелләре, алар жиңел түгел...

Яңа оешкан 331 нче номерлы хәрби-транспорт авиация полкы мин элек хезмәт иткән 29 нчы гвардия авиаполкы кебек үк Сахалин утравына урнашкан. Аерма шунда гына: аның беренчесе «Сокол» аэродромында булса, икенчесе – «Гастелло»да (соңрак Шахтёрск аэродромында). «Күрдә инде безнең башлар», дигәндәй, 1945 елның октябреннән 1954 нче елның октябренә кадәр, әлеге полкта 9 ел хезмәт итү дәверендә нинди генә яңа авиатрассаларны үзләштерергә туры килмәде. Бигрәк тә Чукотка ярымутравына илтүче маршрут үзенең катлаулылыгы һәм кырыслыгы белән хәтергә аеруча тирән уелып калды. Биредә кышлар озын, һава температурасы еш кына минус 50 градуска житә. Охотск, Магадан, Сеймчан, Маркова, Анадырь аэродромнарында тукталышлар ясап очарга туры килә иде. Аларның кайберләре таулар арасына урнашкан һәм анда еш кына буран котырына, мондый шартларда чак кына ялгыштыңмы – һәлакәт дигән сүз! һава торышы көйсезләнеп китсә, төп базадан чыгып, кабат әйләнеп кайтканчы юл сәфәренең берничә көнгә сузылуы гадәти күренешкә әверелә. Камчатка, Курил утрауларына еш очтык. Аралары якынрак булгангадырмы, ул очышлар Чукотка белән чагыштырганда, җиңелрәк тоелды.

Сахалинда хезмәт иткән 9 ел эчендә командование тарафыннан Кызыл Байрак, ике Кызыл Йолдыз ордены һәм «Аеруча хезмәтләр өчен» медале белән бүләкләндем. Күрсәткән тырышлыгымны бәяләптер, мине отряд штурманы дәрәжәсеннән полк штурманы урынбасарына кадәр күтәрделәр. Хәрби дәрәжәмне өлкән лейтенанттан майорга кадәр җиткерделәр. Яңа дусларым барлыкка килде. Шулардан Дмитрий Костин, Александр Сорокоумов, Николай Смирновлар белән бер-беребез өчен жаннарыбызны да бирергә эзер идек, дисәм, һич арттыру булмастыр; Пётр Зыков, Владимир Зюзиков, Николай Кожаринов, Иван Калуга, Василий Трубицын һәм башка кайберәүләр белән дә аралар жылы иде. Шуңа күрә дә, алар мине 1949 елның июнь аенда туган ягыма отпуск ялына озатканда: «Бу юлы полкка ялгызың гына әйләнеп кайтма, парың да булсын!» – дип әйтеп калдылар. Егерме сигез яшемә җитеп, әле һаман үз куышымны корырга өлгөрмәгән мин буйдакка дус-ишләремнең сүзләре бер эманәт кебек тоелды. Күбесе инде күптән гаилә корган, хатыннары белән балалар үстөрөп ятучы хезмәттәшләрем дәрәжәсәйтуләр – парлы булырга инде күптән вакыт!

Насыйп яр

Зиратта ата-анам каберен тәртипкә китереп, бер-ике көн кунак булгач, Можгада көн күрүче апамнарга барып кайтырга уйладым. Ул инде Сахалинга язган хатларында күптәннән: «Бик сагындым үзеңне, энем, күрәсем килә. Отпускка кайткач, безгә килмичә кала күрмә», – дип, кат-кат үтенгән иде. Сеңелкәш белән миннән шактый өлкәнрәк яшьтәге, эти-эни урынына калган бертуган апаңны ничек тыңламыйсың, ди – озакка сузмыйча барырга карар кылдым. Можгада үземнең киләчәк торышымны тамырдан үзгәртәчәк, аны яңа мәгънә белән тутырачак насыйп ярымны очратырым дип, күз алдына да китермәгән идем, әлбәттә.

Кешенең язмышы туганчы ук маңгаена язылган була, диләр бит, күрәсең, дөрөстөр. Апамнар күршесендә яшәүче Можга егете кичке уенга чакырып кергән иде. Апам әллә аның белән алдан ук сүз берләшкән, әллә очраклы туры килүе, тик туганым:

– Бар, Вәгийз, бар, өйдә генә утырмассың ич, күнел ачып кайт, татар яшьләре танцылар оештыра анда, гармунда уйныйлар, жырлыйлар-бииләр, – дип элөп алды.

Үзем дә ялыктыргыч казна хезмәтәннән, бөртөрлелектән туйган идем, кызык тоелды. Юл чемоданымнан гражданкада чакта алган костюм-чалбарымны кияр өчен эзерләнгән башлавымны күрөп, Гатифә апа кул ишарәсе белән туктатты.

«Энекәем, ир-егеткә хәрби киём килешәрәк төшә ул, зинһар, очучы-офицер формасыннан чыксаң», – дигән була, үзенң миңа күрсәтмәскә тырышып, күршә егетенә күз кысканын шәйләдем. Инде аларның алдан сөйләшөп куйганнарына шигем калмады. Үпкәләмәдем, минем жайны кайгыртуы бит.

«Алтылы», «Сигезле», «Йөзек салыш» уеннары уйныйлар икән. Баштарак дустым белән бер читтәрәк басып карап кына тордык. Парлы биоләр башлангач, күршә егете жыйнак, зифа буена килешөп торган ак күлмәклә яшь кенә кызга төртөп күрсәтөп, аны танцыга чакырырга кыстарга кереште. Дөресен әйтим, мин аңарга, кичә оештырылган жәйге мәйданчыкка аяк басуга ук игътибар иткән идем: йөзәннән нур бөркелөп торучы бу яшь зат ничектер игътибарны үзәнә тарта, аңа караган саен карыйсы гына килә. Минем өчен яшьрәк шул, дигән уйны күңеләм эчкәресендә абайладым. Ак күлмәклә кызыкай бу юлы иптәш кызы белән вальста бөтерелүчеләргә кушылмаганнар, берәз хәл жыю нияте беләндөрмә, түгәрәк кырыенда нидер серләшәләр. Илдар (яңа танышымның исеме шулай) инде барып житкән, тегеләргә сүз дә кушкан. Телгә «беткән», ахрысы, ара-тирә көлешөп, гәп куертулары, егетнең кулларын бутый-бутый жиңелчә генә әңгәмәдәшләренә иңнәренә орынып алуларыннан чак кына көнлөшөп тә куйдым.

Кызлар белән аралашырга гомәр бакый кыюлыгым житмәде, андагы гаярьлекнең хет чиреге миндә булса икән ул. Чү, мине чакырып, Илдар кул изи түгелмә? Менә, агай, әйтерәң бармы?

Ихтиярымны туплап, «өчлөк» янына юнәлдем. Гасабилануларым юкка булган, Илдар минем һәм әтиемнең исемнәрен, очучы-офицер икәнлегемне әйтөп, таныштырды. Шаяртып:

– Әллә, кызлар, жирәбә саласызмы, мондый егет асыллары жирдә аунап ятмый ул, – дип тә өстәде.

Шуның белән һәркемгә үзен иркәнрәк тотар өчен мөмкинлек туды. Әллә ни арада Мансураның (ак күлмәклә кызның исеме шулай икән) иптәшен танцыга алып керөп тә китте, миңа теләсәм-теләмәсәм дә, этикет кушканча, Мансураны вальска чакырмыйча чара калмады.

Бер күрүдә гашыйк булу дигәннәре шулдыр инде, озын сүзнең кыскасы: миңа – Мансура, Мансураның күңеленә мин хуш килгәнбөз, һәм бөз шушы кичтән соң атна-ун көн чамасы урамда жәйге төннәренә кыскартып йөргәннән соң, тормышыбызны гомәрлеккә бергә бәйләргә булдык. Мансурага 18 яшь кенә булса да, аның фикер сөрөшә 25 яшьлекләренекә кебек, Асия исемле

апасы бар. Нурислам абыйсы – фронтовик. Кыз туганнары һәм эти-әниләре янында үз йортлары белән яшиләр.

Мансураның әнисе биш вакыт намазын калдырмый икән (ул заманда хәтта куркынычрак та эш) – мулла чакыртып, никах укытуны төп шарт итеп куйды. Коммунист-атеист булсам да, монысына гына күнәргә була инде ул. Никахын да укыттык, туган-тумача, таныш-белешләргә чакыртып, кечкенә туй мәжлесе дә ясадык, анысы инде Жир шарында Вәгыйз һәм Мансура Гәрәевләр гаиләсе барлыкка килүен ЗАГСтә рәсми рәвештә теркәгәннән соң.

Можга һәм авыл арасында яңа туганнарны барлап йөри торгач, отпуск ялымның үтеп киткәнән дә сизми калдым. Хәрби хезмәтем үтә торган Сахалинның Шахтёрск каласына китәргә вакыт житкән иде. Әле анда барып житкәнчә Владивостокка кадәр поездда, аннан Сахалинга кадәр диңгез паромында барасы бар. Хәерле юл теләп, туган-тумача Можганың тимер юл вокзалыннан озатып калды.

Балалар

Күреп торам: Мансурага «Жир читендә»ге яңа урында бөтенләй дә жиңелләрдән түгел. Ул эти-әнисе янында яшәгәндә, «йомырка эчендәге сары» кебек иркәләнеп үсмәсә дә, барыбер мондагы кырыс шартлар белән берничек тә чагыштырырлык түгел. Тору урыныбыз хәрби очучылар өчен тәгаенләнгән озын агач баракларда, берничә гаилә аерым бүлмәләрдә гомер кичерә. Анда бернинди уңайлыklar юк, туалетка читкә йөрү генә житмәгән, эчә торган суны да әллә ничә йөз метрдан чиләкләп алып кайтасы, торакны «буржуйка»га ташкүмер ягып жылытасы, анысын да чиләкләп ташырга кирәк. Житмәсә, барак сазлыкка урнашкан, көннәр жылыткач, идән астында су быкырдап тора, анда дәү-дәү күселәр йөзеп йөри. Төннәрен ул күселәр бүлмәгә дә чыга, алар идән буйлап кына йөрөп калмый, өстәл өстенә, хәтта йоклый торган караватларга да менә. Аеруча балалар өчен куркыныч, гәүдәләрен, бит-кулларын тешләргә мөмкин. Шуңа күрә, балалар тугач, мин аларга яруслы махсус ятаклар эшләп куйдым. Алай барыбер куркынычсызрак. Балалар димәктән, хатыным миңа беренче кызыбыз Зөһрәне 19 яшендә, 1950 елның августында алып кайтты. Шартлар начар булганлыктан (аннары Мансура яшь һәм үзе дә ныгып житмәгәнлектәндерме), ул бала бик зәгыйфь һәм авыру булып туды. Төн йокыларыбыз качты, бигрәк тә хатынга авыр инде, кулыннан төшөрмәде диярлек. Мин дә балабыз өчен булдыра алганча төрле витаминнар, дефицит дарулар юнәтергә тырыштым. Шул рәвешле аны көч-хәл белән үлем тырнагынан йолып кала алдык. 1952 елның башында икенче кызыбыз туды, монысы ут бөтерчеге инде менә, бөтенләй тик торыны белми. Тәскирә исемә куштык үзенә. Мин хәрби хезмәттән бушамыйм диярлек, еш кына берничә көнгә командировкаларга да китәм. Балаларны карау, тәрбияләү тулысынча хатыным өстендә. Ир кешегә йөкләнгән өч төрле җаваплылык бар, диләр бит: аның беренчесе – үз гомерендә ул йорт салып керергә тиеш булса (эш үзенчәлегә миңа аны тормышка ашырырга мөмкинлек бирмәде), икенчесе – агач утырту. Туган авылымда этием белән бергәләп агачлар

утырттык, димәк, бу вазифам башкарылды. Өченче җаваплылык – үзеңнән соң нәселне дәвам итәр өчен малай калдыру. Ә малайны – Рәштитебезне – хатыным миңа инде Белоруссиягә күченеп яши башлагач, 1955 елда алып кайтты.

Яңа урында

Тормыш бер урында туктап тормый, гел алга бара. Хәрби хезмәтем Ерак Көнчыгышның кырыс табигать шартларында дәвам итте. Салкын озын кышларны кыска һәм юеш язлар, ә язларны кояшлы көннәргә саран, сүрән җәйләр алыштырды. Җәйләрдән соң капылт кына көзләр килде, аның үкчәсенә басып ашыккан кышның утрауда һәм Тын океан киңлекләрендә тантана итүен сизми дә каласың. Шул рәвешле, башлы-күзле булганнан соң, Шахтёрскида яшәвебезнең биш елы үтеп тә киткән. 1954 елның карлы-янгырлы октябрендә мине – полк штурманының урынбасарын алыштырырга Чиләбедәге курсташым Борис Лепилов килде. Мин үз чиратымда аның урынына Белоруссиянең Минск өлкәсенә урнашкан «Слуцк» авиаполкына күченергә тиеш идем. Ул елларда мондый ысул еш кулланыла һәм нормаль хәл санала иде. Ун елдан артык күрешми торган арада Борис нык үзгәргән: иңбашлары калынаеп, йөз-кыяфәтенә акыл утырткан чын ир-егет чалымнары кергән. Майор погоннары аңа олпатлык өстәп, килеш-килбәтен тагын да күркәмрәк иткән. Мин бу хакта сабакташыма әйтергә теләп, авызымны ачкан идем, өлгермәдем, ул алданрак: «Сина майор мундиры бик килешә», – дип, комплимент белдерде. Борисны торагыбызга чәйгә дәштем. Штурманнар мәктәбендә безне укыткан офицерларны, курсташ дусларны, уртак танышларны искә төшереп, озаң кына сөйләшеп утырдык, сугыш гарасатында һәркем үз башыннан кичергән һәм аеруча истә калган эпизодларны телгә алды. Лепиловның үтенече буенча аны бу якларның табигать үзенчәлекләренә бәйле хезмәт итү тәртибе, экстремаль шартларда үзеңне ничек тотарга кирәклегә белән таныштырдым (алдан белеп торугы хәерле). Бик жылы хушлашып аерылыштык.

Яңа урында мине Чиләбедәге курсташларым – эскадрилья штурманнары капитан Григорий Шубин һәм капитан Николай Срыбник каршылады. Алар мине гаиләм белән тимер юл вокзалынан ук килеп алды. Ни әйтсәң дә, чит-ят җирләрдә элеккеге таныш-сабакташлар якын туганнар кебек тоела икән. Икенче көнне полкташлар белән танышканда да, курсташларым янымда иделәр, һәм аларның булуы субординация таләп иткән рәсми корылыкны күптәнге танышлар арасында гына була торган эчкерсез гадилек белән алыштырды. Полк командиры минем документларымны күздән кичереп һәм түшемә таккан орден-медальләргә ишарәләп: «Күрәм, иптәш майор, сөз – сугышта катнашып, казна ипиен юкка гына ашап ятмагансыз. Төньякның кырыс табигать шартларында героизмга тиң очышларны да күп ясагансыз. Бу турыда хәрби бүләкләрегез һәм командованиегез тарафыннан бирелгән характеристикагыз әйтеп тора. Безнең лачыннар белән тәҗрибәгезне уртаклашырсыз дип ышанам! – дигән сүзләр белән кулымны кысканнан соң янәшәсендәге офицерларга күз йөртеп чыкты һәм, – шулай бит, иптәш офицерлар?! – дип нәтижәсен чыгарып та куйды. «Бер әмерне ике мәртәбә

кабатлый торганнардан түгел, ахры», – дигән уй чагылып узды башымнан. Уемда ялгышмавыма соңыннан күп тапкырлар инандым: подполковник Морозов таләпчән һәм кырыс табигатьле, шул ук вакытта гадел кеше булып чыкты, аның кул астындагы «Слуцк» полкын еш кына дивизия, ә кайчакларда һава армиясе күләмендә үрнәк итеп куялар иде. Шулай да адәм баласы хатадан хали түгел шул, тормыш чынбарлыгында бөтенесе ал да гөл булып бетә алмый.

Һәлакәт

Безнең полкта, яңа төр самолётларны сынаганда, бәхетсезлек очрагы килеп чыкты. Мин инде бу вакытта «Слуцк»та өченче елымны хезмәт итә идем.

1956 елның көзендә полкыбыз белән яңа реактив «ТУ-4» самолётының төзелешен теоретик яктан өйрәнә башладык, бер үк вакытта анда кемнәрдер сынау очышы да ясарга тиеш. Ошбу җаваплы эшкә Гричук һәм Горбунов экипажы алынды, аларны ирексезләүче юк, әлбәттә, бөтенесе ихтыяри тәртиптә. Моңа кадәр әллә ничә төр машинаны уңышлы «иярләгән», сынауларны һәрчак яхшы уздырган экипаж төшеп утыру полосасына юнәлгәч, күз алдында ялгышлык җибәрде, шассилары нарат агачларына бөреләп, самолёт әллә-кайларга мәтәлеп төште. «ТУ-4»нең ватылып-яньчеләп беткән төп корпусы бер урында, канатлары икенче җирдә, ә койрыгы тагын читтә ята иде. Ярый шартлау булмады, югыйсә коллегаларыбызның гәүдә фрагментлары янып юкка чыгар иде, болай исә, чәчелгән-таралганын бергә җыйнап жир куенына индердек. Күмү мәрасиме мондый очракка хас йола буларак, командирлар тарафыннан әйтелергә тиешле чыгышлар һәм утлы коралдан һавага залп бирүләр белән башкарылды.

Тикшерү комиссиясе сыналу үтүче яңа төр машинаның техник торышында хилафлык тапмады, авиакатастрофа очучы персоналның ялгышлыгы аркасында булган дигән нәтиҗә чыгарды. Нишлисәң бит, югалтулар сугыш кырларында гына түгел, тыныч тормышта да була тора, андыйлары бигрәк авыр кичерелә икән.

Слуцкидагы аэродром үзенең мөмкинлекләре буенча зур параметрлы «ТУ-4»ләргә техник хезмәт күрсәтерлек булмаганлыктан, полкыбызны Витебскидагы «Северный»га күчерделәр, төп базабыз хәзер шунда. Мин монда отставкага чыкканчы хезмәт иттем.

Өйрәнүләр

«Северный» аэродромы да төзәләр бетмәгән булып чыкты. Шунлыктан безне, практик өйрәнүләрне давам итәр өчен Молдавиянең «Воронцово» аэродромына җибәрделәр. Ул Рыбинскидан ерак түгел. Эссе җәй иде, кызуга түзәр чама юк. Моңа карап кына өйрәнүләрне туктатмадылар, иртә таңнан алып, кичке эңгергә кадәр күнегүләрдә – звенолап та, эскадрилья белән дә, тулы полк составында да очабыз. «ТУ-4» самолётында ерак араларга бергә тезәләр очу әле СССР тарихында тәүге мәртәбә башкарыла һәм бу уникаль күренеш иде. Алты ай дигәндә, командование полкыбызның

эзерлеген тиешле дәрәжәгә житте дип тапты булса кирәк, 1957 елның август ахырында полкыбыз тулы строй белән Полоцкидан көньяктарак урнашкан «Бецкое» аэродромына килеп төште. Яшәү урыныбыз Витебскида, «Бецкое» аэродромы аннан 100 чакрым ераклыкта. Көн саен иртә таңнан торып, шулкадәр араны вахта методы белән йөрөп эшләргә туры килә. Полктагы личный составның күпчелеге сугыш юлларын үткән, еш кына үлем белән күзгә-күз очрашкан кешеләр, мондый гына авырлыклар безнең өчен әллә ни катлаулы булып тоелмады.

Адаптация чорын үттек бугай, осталыгыбыз көннән-көн ныграк чарлана. «Югарыдагылар»дан рәхмәт сүзләре дә ишетәбез. Шулай, җае белән алдыбызга куелган бурычны үтәп килгәндә, яңа эмер ирештерделәр: 1958 елның башыннан полкыбыз авиатехник алгарышның иң заманчаларыннан саналган «АН-12» тибындагы самолётларны өйрәнү-үзләштерү этабына күчәчәк икән. Ни сәбәпледер, частебызны элекке командирыбыз подполковник Морозов түгел, ә «ТУ-4» самолётларын сынауда югары нәтижеләргә ирешкән полковник Сомов житәкләчәк. Хәер, ана кадәр дә «Слущк» авиаполкының составы нык үзгәрде. Хәрби-транспорт авиациясенә соңгы казанышлары нигезендә серияләп житештерелә башлаячак ошбу төр очкычларның катлаулылыгын исәпкә алып, анда очучы персоналны да медкомиссиянең жиз иләгеннән үткәрәчәкләр икән дигән хәбәр дәрәжә чыкты – медицина комиссиясе бик күпләрне «АН-12»дә очар өчен яраксыз дип тапты (төшереп калдырмагайлары дип курыккан идем, минем үземне андый «афәт» читләтеп узды). Нәтижәдә полкны башка частьлардан китерелгән һәм яңа гына авиаучилище тәмамлаган очучылар белән тулыландырдылар.

«ТУ-4» машинасын теоретик һәм практик күнекмәләрдә өйрәнүләребез «АН-12»ләргә «үзләштергәндә» бик тә ярап куйды. Миңа очучыларны, аеруча штурманнар составын уку-төргәтүгә тәгаенләп йөкләделәр. Моның өчен күп белергә, авиациягә кагылышлы махсус әдәбиятны укып (эштән буш сәгатьләрдә инде), аннары шуны башкаларга житкерергә кирәк иде. Әйтик, искиткеч катлаулы радиолокатор прицеллы «Кобальт» приборы бар, махсус күнекмәләрсез аның белән берничек эш итешле түгел. Бомба ыргыту өчен яраклаштырылган индуктив дистанцияле компас белән дә шул ук хәл, өстәвенә, әле ул күптән түгел генә уйлап табылган һәм гамәлгә кереп килүче автопилот белән дә бәйләнгән. Болар янәшәсендә астрокомпас дип аталганы һәм тагын әллә ничә исемдәгеләре бар, тиз генә санап, очына да чыгарлык түгел.

Бөтен бер полк берьюлы теоретик курслар үтә алмый. Мөмкин түгел, шуның өчен әлеге эш этаплап башкарылды һәм ул 1958 елның апреленнән август ахырына кадәр сузылды. Әүвәл полкның офицер-техниклар составы «АН-12» очкычларын житештерүгә заводка барып, самолётның үзен һәм җиһаз-приборларын жентекләп өйрәндә, ә практик күнекмәләргә күпчелек офицерлар Мәскәү тирәсендәге Чкаловский аэродромына барып үттеләр.

27 сентябрь көнне алдан билгеләнгән маршрут буенча подполковник Дрожанников белән миңа контроль очыш ясау бурычы куелды. Очыш гадәти генә түгел, бортка десант та алып. Десантны картада күрсәтелгән ноктада төгәл төшерергә кирәк... Имтиханны уңышлы уздык, шуннан соң

безгә автоном очарга рөхсәт иткән таныклык тапшырдылар. Бу зур сөөнеч иде. Яна төр самолётларда беренчеләрдән булып очу өчен бик күп полклар арасыннан нәкъ безнекен сайлап алулары – тагын да зур сөөнеч.

Өйрәнүләр, контроль очулар, рөхсәт алулар – бер нәрсә, ә заводтан яңа чыккан, буяу исе аңкып торган машиналарны һавага күтәрәп, әүвәл сынау очышлары ясау (моны авиаторлар телендә «облет-обкатка» диләр), аннары аларны берничә мең чакрым ара узып, үзәбезнең база аэродромына кайтару – бөтенләй башка. Ниһаять, шулай хәттин ашкан мәшәкәтләр белән тыз-быз килеп йөри торгач, 1958 елның 1 октябре дә житте. Бу көнне без өч этаптан торган очышка кузгалырга тиеш.

Әмер алынуга, техник состав бер-бер артлы биниһая зур «АН-12»ләренң моторларын кабызу хәстәренә кереште. Тирә-юньне куәтле гүелдәү, тоташ үкерү авазлары күмде. Бу вакытта полк һәм эскадрилья экипажлары һәркайсы күптән инде үз урынында, һәркем баштанаяк очыш барышында үзе башкарачак эш процессын күз алдыннан кичерә.

Һава лайнерларының дүрт двигателе дә нормада каралган температурага житкәч, кирәкле куәт белән, автомат режимга күчте. Бу инде – старт полосасына чыгарга мөмкин дигән сүз. Әүвәл майор Карлинов идарә иткән самолёт бетон полосадан салмак башланган хәрәкәттен кызулатып барды-барды да, шактый ерак тарафта жирдән аерылды... Берничә минутлык интервал белән – икенче, аннары звеноны «түгәрәкләүче» өченче «АН-12» (звено 3 самолёттан тора) нәкъ шуны ук кабатлады. Барлык эскадрильялар, тиешле биеклеккә күтәрелгәннән соң, авиаполк зур өчпочмак рәвешендә Омскига курс алды. Шөкер, очышыбызның беренче этабы уңышлы тәмамланды, барлык машиналарны исән-имин Омск аэродромына төшереп утырттык. Шулай да, һәрнәрсә майлап куйган кебек кенә бармый торгандыр инде ул. Планлаштырылган очышның икенче көнөндә, Омск аэродромында, майор Карлинов экипажы лайнерының дүртенче двигателе «кәжәләнде». Алар андагы «уналтынчы винтны» куша алмыйча сәгать ярым жәфаландылар, ә бу төр очкычларның кайсыдыр жирендә кимчелек булса, автомат режим эшләп китми, шуңа бәйле – двигательнең көче бетә. Шуңа күрә графиктан шактый соңардык.

Алгарак китеп шунысын да әйтик: нәкъ шундый ук хәл, 1970 елның 13 июле көнне «АН-12»дә Мәскәү – Лима халыкара һава линиясен ачканда булды. Ул чагында Колумбиянең Богота аэропортында, очкычыбызның дүртенче двигателендәге уналтынчы винт (шул ук винтның туры килүен кара син!) эшләп китмичә азаплады. Өлкән борттехник Мариничев белән инженер Колодий винтны тиз генә көйли алмыйча шыбыр тиргә баттылар. Житмәсә, яннарында нервланып, экипаж командиры генерал Николай Зайцев йөрәнә. Аэропорт перронына «ватык» совет самолётын карарга дип, һаман саен күбрәк халык жыела башлады. Техник хезмәт бүлегеннән килеп, ярдәм кирәкмиме, дип кызыксындылар. Генерал: «Юк!» – дип җавап бирде. Ниһаять, техникларыбыз винтның «көөн» тапты һәм моторлар дүртесе тиң автомат режимда эшләп китте. Көйсезлекләренң туып торуы, күрәсен, күп төрле факторларга бәйле. Монда техник эшләнешнең югары дәрәжәдә булмавы төп сәбәптер. Рельефның диңгез өсте тигезлегеннән 2000 метр биеклектә икәнлеген дә исәпләргә кирәк...

1958 ел вакыйгаларына әйләнәп кайтсак, 2 октябрь көнне маршрутның калган өлешен артык мажараларсыз гына үттек. Мактану кебек кабул ителмәсен, очыш барышында техник житешсезлекләр килеп чыкса да, штурманлык итү буенча безнең хезмәт «иң яхшы»га бәяләнә.

Яңа маршрутлар

«АН-12» самолётларын күп яклап сынап, серияләп житештерә башлаганнан соң да, аларны үзгәртү эше дәвам итте. Төрле лайнерларда көндөз һәм төннәрен ерак араларга очарга ияләнеп життек.

Берсендә Анадырьдан Витебскига кайту юлында, Иркутск тирәләрендә фронталь яшенле тыгыз болытлар полосасына юлыктык. Элек, мондый очракларда, яшенле урыннарны әйләнеп узарга тырыша идек. «АН-12»нең бортындагы радиолокаторлы прицел андый бәладән ышанычлы саклый икән, автомат режимда идарә ителүче һава корабы, берничә мәртәбә яшен ташының «шаярып» орынуын санамаганда, куркыныч зонаны турыдан гына исән-имин узды. Без жиңелчә курку белән генә котылдык.

Ниһаять, безгә ерак араларга очу, хәтта чит мәмләкәтләргә һава маршрутлары ачу бурычы куелды. Беренчеләрдән булып, 1962 елның 4-14 апрель көннәрендә, Пекинда тукталыш ясап, Вьетнам Демократик Республикасының Хайфон аэродромына очтык. Маршрут «ЧП»ларсыз, гадәти режимда үтте. Шуң елның июнендә берьюлы ике лайнер белән, Индонезия башкаласы Джакартага барып кайттык.

Махсус йөкләмә

Безнең полкның аерым экипажларын ерак илләргә жибәру даими төс алды. Еш кына андый экипажлар составына штурман итеп мине билгеләделәр. 1962 елның 6 декабреннән 1963 елның 24 апреленә кадәр фиргавеннәр пирамидасы белән дан казанган Мисыр иленә, һәм аннан торып Йәмән Халык Республикасына очышлар ясабыбыз истә калган. Дөрөсрәге, без бу гарәп илләренә озакка сузылган командировкага жибәрелдек. Йәмәнгә «АН-12» белән махсус йөкләр ташыганда, эш тә, җаваплылык та бермә-бер артты. Өстәвенә, Йәмәндә хәлләр бер дә тыныч түгел, кораллы төркемнәр арасында туктаусыз диарлек бәрелешләр бара. Асуан аэродромында бакларны ягулык белән тутырганнан соң (йөкләр бу вакытта инде күптән төялгән), төн урталарында күккә күтәреләбез. Моңы Йәмән башкаласы Санага қояш чыкканчы ук килеп житәр өчен эшлибез. Болай куркынычсызрак. Әле шундый саклык чаралары күреп тә, кайчагында хөкүмәткә каршы төркемнәрнең артиллерия утына элгәбез. Ни кызганыч, югалтулар да булгалый. Йәмәнгә төнлә очу бер катлаулылык тудырса, Сары дингез өстеннән үткәндә, Эфиопия һәм Согыд Гарәбстанының чикләрен бозмау зарурлыгы икенче катлаулылык тудыра. Ярый әле заманча «АН-12»ләренә идарә итү системасы камил эшләнгән. Тәҗрибәле экипажның очышны уңышлы башкаруына хәтта Сана аэродромының биек таулары да, элементәнең примитив радиостанциясе дә киртә була алмады.

Гарәп илләрендә биш айга яқын сузылган командировкадагы хезмәтләребез өчен югары командование күпләребезне хөкүмәт

бүлөклөрөнө тэкъдим итте. Полковник Николай Серов, подполковниклар Михаил Афанасьев, Иван Велигадский – Ленин орденына, подполковник Михаил Куваев, майор Гололобов һәм мин фэкыйрегеэне Сугышчан Кызыл Байрак орденына ласк дип таптылар.

Хәрби-транспорт авиациясе өчен тәгаенләп житештерелсә дә, «АН-12»нең куэте зур габаритлы йөкләр ташуда алыштыргысыз иде. Шуңа күрә дә алар 1966 елда, өлөшчә, Усть-Балык-Омск нефтьүткәргечен салуда файдаланылды.

«Торба» операциясендә катнашып, төзелеш идарәсенен очучылар отряды командиры майор Фёдор Сидоренко белән берлектә, Омскидан Нефтеюганск һәм Сургут аэродромнарына ашыгыч рәвештә торбалар ташу хәстәрөнә керештек. Тырышуларыбызның нәтижәсе бушка китмәгәндер дип беләм, һәрхәлдә, грандиоз төзелеш срогыннан алда төгәлләнде.

1967 елның язында Израиль Мисыр мәмләкәтенә һөжүм итте. Мисыр ягы Советлар иленә ярдәм сорап мөрәжәгать итте. Безнең дәүләт күп кенә «өченче дөнья» илләренә икътисади һәм хәрби ярдәм күрсәтеп килә иде, бу юлы да ул үзенен гарәп ярымутравында иң якин союзникларыннан саналган Мисырны язмыш кочагына ташламады – техника һәм сугыш кирәк-ярагы белән тәэмин итте, хәрби киңәшчеләрен жиберде.

Миңа командование кушуы буенча, тиешле йөк бортка төялгәннән соң, подполковник Щетник экипажында штурманлык итәргә туры килде. Ике атна дәвамында үзөбөзгә йөкләнгән миссияне башкарганнан соң, 23 июньдә кабаттан туган илебезгә әйләнеп кайттык.

Чехословакия фетнәсендә...*

Варшава Договорына керүче илләрдә социализмның тулы жиңүенә ирешүне максат итеп куйган Советлар Союзы, социалистик лагерьда марксистик-ленинчыл принциплардан тайпылучылар күренсә, аларга «яхшы» сабак бирүне үзенен хакыйкый хокукы санаган. Андый сабак, иң беренчеләрдән булып, 1956 елның көзендә, яшәп килүче режимнан риза булмыйча, зур халык чуалышлары башлангач Венгриягә бирелгән. Ул чагында СССР һәм Варшава Договорындагы кайбер дәүләтләрнең дистәлэгән танк һәм мотодивизияләре, искәrmәстән, Будапешт һәм башкала тирәсендәге районнарға бәрәп кереп, баш күтәрүчеләрне корал ярдәмендә рәхимсез бастырган (корбаннар ике яктан да күп). Соңыннан восстание лидерларының күпчелеге жәзага тартылган, кайберәүләре хәтта атып үтерелгән. Бу гамәл белән социализм (соңыннан коммунизм) төзү идеологлары дөнья жәмәгәтьчелеге алдында үзләрөнөн көчсезлекләрен генә күрсәтеп калмаган, ә демократик яңарышка, фикер төрлелегенә юл куймаячакларын фаш иткәннәр.

Венгрия вакыйгаларыннан соң 12 ел үткәч, социалистик системаның аннан-моннан сипләп куелган фундаменты кабат чатный – бу юлы Чехословакиядә. Беренче карашка бар да яхшы кебек: 1938 елдагы Мюнхен килешүе нигезендә, Гитлер житәкләгән нацистлар Германиясе

* Бу бүлек автор өстәмәләре белән бирелә.

итеге астында калган Чехословакия халкы 1945 елның маенда совет танкларының аларны килеп коткаруын беркайчан онытмыйлар. Ул чагында юл кырыйлап тезелеп баскан халык кызыл флаgly танклар өстенә чәчәкләр сибә, коткаручыларны кочакларына ала. Әмма шул ук вакытта, совет кешеләрен хөрмәт иткән хәлдә, үзләренчә эшләргә ирек бирүләрен сорыйлар, хәтта ялваралар. Житәкчеләре совет иленә болай дип белдерә: «Һәр адымда үзегезнең «өлкән туган» икәнлегегезне күрсәтеп, безне түбәнсетмәгез. Без кечкенә ил, бигрәк тә сезнең белән чагыштырганда. Әмма безнең меңьеллык тарихыбыз бар, исән калу өчен халкыбыз туктаусыз көрәшәргә мәжбүр. Безнең кебек күпне кичергән халык дөньяда булса да, сирәктер. Без Гитлер Германиясен беләбез, әмма безнең Ян Гус, Ян Жижка, Гомаш Масарик һ.б. көрәшчеләребез булды. Үтенәбез, безнең белән санлашсагыз икән!»

1968 елның яз һәм жәй айларында, Кремль даирәсендәгеләр, Брежневны Чехословакия мәсьәләсендә төрле яклап тарткалыйлар, чехлар белән сентиментальләнеп тормаска, «акылга утыртырга» кирәк дип ышандырырга тырышалар, Брежнев карикатурасы төшерелгән чех газеталарын алып кереп күрсәтәләр; вазгыятькә аеграк караучылар да була, мисалга, Прагадагы илче Червоненко тупас көч куллануның хәерлегә илтмәйчәген, болай эшләүнең кан коелуга китерәчәген әйтә. Чехословакиягә барып, андагы хәлләрне якыннан өйрәнгән, КПСС ҮКының консультанты Александр Бован да ике арадагы мөнәсәбәтләрне катлауландырмаска өнди. Академик Арбатов Брежнев һәм КГБның ул чактагы башлыгы Андропов белән ачыктан-ачык сөйләшеп карый, тик файдасыз – СССР лидеры туры җаваптан кача, ә баш кэгәбешник: «Әгәр бу азынулар кораллы баш күтәрүгә китерсә?!» – дип кырт кисә.

Замандашлары язуынча, Леонид Ильич йомшак характерлы, үз-үзенә бик үк ышанып житмәгән шәхес булган. Верховный башкомандующий буларак ул әле һаман икеләнә һәм бик нык хәтерә калып, 16 август көнне Дубчекка Кригель, Цисарж, Пеликанны властытан алуын таләп итеп хат юллый. Әмма Дубчек буйсынырга теләми. Бу нәрсә, күрәсен, үпкәчел Брежневка социализмга мифик янауларга караганда да ныграк тәэсир итә – ул Политбюроның Чехословакиягә гаскәр кертү турындагы карарына ризалыгын биреп, кул куя...

Илчелек резиденциясенә махсус элементә линиясә аша Белградтан хәбәр килә: гаскәрләр Прага юлында!

КПСС ҮКы Политбюросы утырышларында Чехословакиягә гаскәр кертү турында сүз чыкканда, бу мәсьәләне күтәрүчеләр 2-3 дивизия жибәрү кирәклегә турында әйтсәләр, Леонид Брежнев СССР Оборона министры Гречко белән икәүдән-икәү генә сөйләшкәндә: «Бер пар дивизия юллауны без Политбюрода хәл итәрбез, ә син күпме кирәк булса, шулкадәр эзерлә!» дип күрсәтмәсен бирә. Нәтижәдә Гречко соцлагерьдагы иң ышанычлылардан саналган илгә 30 дивизия жибәрә. Гомумән алганда, ошбу кечкенә дәүләт территориясенә Варшава Договорына керүче илләрнең СССР Кораллы Көчләренең коры жир гаскәрләре командующие, армия генералы Павловский житәкләгән 500 000ле гаскәрә һәм 5000 танк һәм БТРдан торган тимер ташкыны басып керә.

Экипаж №1

1968 елның жәй урталары иде. Личный состав арасында Чехословакиянең ниндидер сәяси буталышларга керүе, әгәр вакыйгалар куеруын дәвам итсә, анда безнекеләрнең гаскәр кертү ихтималы турында сүзләр булып алды. Мин моңа чын күңелемнән кайгырдым. Чех партизаннарына ярдәм йөзеннән андагы таулар арасына очуларыбыз, десант төркемнәре төшерүләребез (кайчагында вакытлыча аэродромнарга тукталып), парашюттан сугыш кирәк-ярагы, азык-төлек ташлауларыбыз хәтеремдә. Чех һәм словакларның ачык йөзле, шат күңелле булулары һаман күз алдымнан китми. Һәм шулар социалистик системадан риза булмыйча ниндидер фетнә кузгатып ятсыннар әле. Юк, моңа һич ышана торган түгел! Әгәр шулай икән, фетнәне тамырында корыту сорала, черек капитализмның йогышлы вируслары социализм төзүче башка тугандаш дәүләтләргә күчкәнче вакытны сузмаска кирәк.

20 август көнне авиаберләшмә штабына чакырдылар. Монда мине берләшмә командиры генерал Николай Зайцев үзе каршы алды. Аның беренче соравы: «Нәрсә, лачын, минем экипажда штурманлык вазифасын башкаруга ничек карыйсың?» – булды. Хәлнең бик житдилеген, Чехословакиягә алгы эшелонда ашыгыч төстә десант ташламасак, НАТО хәрби көчләренең басып керү ихтималы артканнан-артуын аңлатты. «Кая кушасыз, кичекмәстән шунда барырга әзермен!» – дип, кыска һәм ачык җавап бирдем. Генерал кадр генералның үз экипажына дистәләгән лаеклылар арасыннан нәкъ менә мине сайлавы зур мәртәбә кебек иде, әлбәттә. Дулкынланудан тыным кысылды. Сораулар бирүне артыкка санадым, бары: «Кайчан очабыз?» – дип, һавага күтәрелү вакытын ачыкларга теләдем. «Төн уртасы авышкач» – булды җавап.

Инде бар да эзер. Безнең «АН-12» бортына күчереп йөртелә торган һәм командный радиостанцияләр төялгән, беренче төркем – 73 десантчы тиз арада Брно аэродромын кулга төшерергә һәм аны үз контроленә алырга тиеш. Төнгә 2 сәгать 33 минутта һавага күтәрелдек. Бездән соң 1,5 минутлык интервал белән майор Бородич экипажы оча (штурманы – Кожевников). Күңелдә борчылу хисе, чөнки алда безне ни көткәннән тәгаен беркем белми. Моңа кадр анда очканыбыз да, маршрут картасында беркайчан билгеләгәнәбез дә булмады. Гадәттә, тәүлекнең бу вакытында эфирда радиоэлементә чаралары эшләүдән туктап кала. Шунлыктан, колакка кигән наушниклар аша, куәтле «АН-12»нең монотон үкерүен санамаганда, башка ят тавышлар ишетелми. Чирек гасыр чамасы берсеннән-берсе катлаулы очу тәҗрибәм булса да, куркыта. Җаваплы мизгелдә югалып калмаммы, Брно аэродромына һава корабын төшереп утырту уңышлы барып чыгармы, радиостанцияләрне урнаштырып, вакытында эшләтеп жибәрә алырбызмы – башта йөз төрле сорау, җавап табып бетерә торган түгел. Безнең арттан һәркайсы билгеле бер интервал белән, авиаберләшмәнең барлык полклары күтәрелергә тиеш (планда каралгач, анысы бәхәссез, чөнки эмерне тикшермиләр, аны үтиләр генә). Тыныч тормыш корган бер заманда дистәләгән авыр һава корабының төнгә күк йөзен каплап, дәррәү очуы жир өстендәгеләргә ничек тәэсир итә торгандыр – күз алдына китерүе дә кыен.

Һәрхәлдә, әгәр уяу булсалар, куркынып, берни шәйләнмәгән (сигнал ут-билгеләрсез генә очарга күрсәтмә бирелгән) биеклеkkә төбәлөп, коточкыч дөбөрдәүнең ни-нәрсәдән икәнлеген төшөнөргә азапланалардыр; йоклап, тәмле төш күрөп ятучылар сискәнөп торып утырадыр, бәлки, кайберләре чыгып ук йөгөрәдөр. «Менә тагын чит уйларга ирек бирәсөң, ярамый, иптәш Гәрәев, килешми болай, син бит жебегән барышһа түгел, ә интернациональ бурыч үтөргә жибөрөлгән совет очучысы», – дип, үз-үземне битөрләдем. Вақытһы күрсәтүче приборга күз салдым: без инде бер сәгать унбиш минут очышта, Брно аэродроһына кадәр араның төгәл яртысы үтелгән булырга тиеш. Хайванһардан аермалы буларак, баш кешегә уйлау, фикер йөртү өчен бирелгән, адәм баласы ми күзәнәкләрен эшкә жикмичә бер минут та тора алмый торгандыр – тагын зиһенөмдә пошынулы уйлар баш калкытуын тотып алдым. Алар чехословак дусларга бәйле: нәрсә житми инде үзләрөнә, безнең ил фашист коллығыһнан азат итеп яулашкан ирекләрөнә куанып, төзөшөп биргән социалистик система казанышларыһнда рәхәтләнөп яшөп кенә ятасы югыйсә, юк шул, чит пропаганда йогынтысыһа биреләләр, марксистик-ленинчыл сәясәт курсыһнан читкә тайпылалар. «Эт симерсә, иясен тешли», диоләре шушыдыр инде. Безнең хөкүмәт башлыкларыһның гаскәр көртүләрө бик вақытлы дип уйларга нигөз бар.

Үзөбездән һавага күтөрөлөп, Брно аэродроһына төшөп туктаганчы 2 сәгать 36 минут вақыт үттө. Штабчылар тарафыһнан бөтөнөсө алдан уйланылган, исәплөп куелган. Шуңа күрә самолёт шассилары бетон полосага орыһып чыжылдап барган уңайга, туктарга өлгөрөп-өлгөрмәс үк (һәрхәлдә шундый тәөсир кала), десант ротасы күз ачып йомганчы жиргә коелды. Автоматларыһ алга сузган килеш әллә ни арада алар бөтөн аэропорт территориясө буйлап чөчөлдөләр. Зур бер төркөмнең сызылып килгән таң яктылығыһнда (яктырткыч лампа-прожекторлар да әлө сүндөрөлмәгән) төп бинага таба йөгөрүләрө күрөнде. Бөтөнөсө искөрмәстән һәм тиз арада эшләнгәнлектән, аэропорт житәкчелөгө, сакчылар хөзмәтө ни дө булса аңышырга да өлгөрмәдө бугай, безнекеләр вазгыятьне тулысыһча үз контрольләрөнә алдылар. Элемтә буенча жаваплы белгөчләр күчөрөп йөртөшлө һәм командһый радиостанцияләрне бушатып, аларһы эшләрлөк хәлгә китердөләр. Авиаполклар билгөлө интервал белән менә-менә бер-бер артлы килөп житөргә тиешләр. Инде тәмам яктырган идө. Һавада берөнчө эскадрильялар күрөнде. Радиоэфир алар адресыһа күрсәтмәләр белән тулды. Биниһа зур мәйданны билөгән аэродромга звөнолап-звөнолап куөтлө «АН-12»ләр төшөп куһа башлады. Аларһың саллы «көрсаклары» артыһдагы алагаөм дөү люклары ачылып, анһан хәрби техника (БМПлар, төрлө маркадагы жиңөл һәм йөк автомобильләрө) ашыгып, тышка үрмәләдө; жир астыһнан калыккан кебек пәйда булган кораллы солдатлар (чынлыкта шул ук очкычларда килгән) тиз-тиз генә БМП һәм машиналарга төялөп, шөһәр ягыһа жылдөрдө.

Двигательләрөн сүндөрмичә эшлөтөп торган самолётлар йөкләрөннән бушануга тоткарланмыйча һавага күтөрөлә. Звөнолар һәм эскадрильялар күктә биеклек алып күздән югалырга өлгөрмиләр, алар урыһын башкалары алыштыра һәм нәкь шундый ук операцияне башкара. Иртәнгө сәгать тугыз тулганда инде, авиаберләшмәнөң барлык полклары алларыһа

куелган бурычны үтәп, Брно аэродромын ташлап киткән иде. Бу, мөгаен, безнең Хәрби Һава Көчләрендә соңгы елларда иң уңышлы башкарылган операцияләренң берсе булгандыр.

Безнең гаскәрләренң әле беренче төркемнәре Брно урамнарына кереп, үзәктә урнашкан хакимият бинасын, почта-телеграф, банкны кулга төшерүгә үк, 2-3 тән сакчысы озатуында җиңел машинасында шәһәр башлыгы яныбызга килеп җитте. Йөзе кәгазь кебек агарынган, дулкынланудан юньләп сүзен дә әйтә алмый. Кала хакиме белән тылмач ярдәмендә генерал Зайцев үзе сөйләште. Чехның самолётларга һәм алар янында тыз да быз килгән хәрбиләргә, техникага ишарәләп: «Бу нәрсәне аңлата?» дигән соравына тыныч кына: «Сезгә тәртип урнаштыруда ярдәм итәргә килдек», – дип җавап бирде. Җавап аны канәгатьләндергәндерме-юкмы – анысы безгә караңгы, тик ул берникадәр дәшми торганнан соң сүзсез генә машинасына утырып, кабат Брносына кайтып китте.

Соңыннан «Прага язы» дип исемләнгән, Чехословакиядәге чуалышларны бастыруда катнашкан бик күп хәрбиләрне орден-медальләр белән бүләкләделәр, шул исәптән чехословакларныкы белән дә. Минем үземә Чехословакиянең II дәрәжә «Коралдашлар арасындагы дуслыкны ныгытуга керткән өлеше өчен» медале тапшырылды.

Хезмәт дәвам итә

Мин – очучы-штурман Вәгыйз Гәрәев – көндәлек язмаларымны дәвам итеп, хезмәт юлымда 1969 елның сентябрендә Варашава Договорына кергән илләрнең Польшада оештырылган хәрби өйрәнүләрендә катнашуымны әйтеп китәргә тиешмен. Ул өйрәнүләр «Одра-Кейса» исеме астында үткәрелде. Чехословакия фетнәсен бастыруга Брно аэродромына авиаберләшмә командиры генерал Зайцев Н.Ф. белән бер экипажда очкан идек – монысына да аның белән бергә туры килдек. Командир, гадәттәгечә, колоннаның башында әйдәп очарга, алдан ук ирештерелгән бурыч буенча картада билгеләнгән ноктага десантчыларны һәм аларның хәрби техникасын төгәл төшерүне үрнәк төстә башкарырга тиешле. Болар һәммәсе, чыннан да, куелган таләпләргә туры китереп, нәкъ вакытында, тел-теш тидермәслек башкарылды. Югары командованиенең бу вакыйгага карата аерым эмере ирештерелде.

1970 елда да генерал Зайцев экипажында зур әһәмияткә ия ике бурыч йөкләнүе аерым тасвирлауга лаек. Беренчесе аның Жир шарының аргы ягындагы Латин Америкасы континентының Перу башкаласы Лимага ясалган очыш. Ошбу дәүләттә көчле жир тетрәү булган һәм күп кенә торак пунктлар җимерелгән, халык зыян күргән. Илебез хөкүмәте карары белән, Перу халкына ярдәм йөзеннән, тормыш өчен иң кирәкле көнкүреш әйберләре, медикаментлар, азык-төлек һәм госпиталь җиһазлары җибәрү кирәк иде. Бер уңайдан монда очуны даими маршрутка эверелдерәселәр икән. Ө хәзергә «техник рейс» дип аталучы тәүге очышны без ясаячакбыз, һәм юл «салынганнан» соң, авиаберләшмәнең кайбер башка полклары шушы маршрут буенча йөкләр китерергә тиешләр.

Перуга очу өчен маршрутларның ике варианты тәкъдим ителде. Аның

беренчесе – Будапешт, Алжир, Гана, Бразилия, Колумбия, Эквадор аша. Икенчесе – Швеция, Норвегия, Исландия, Канада, Куба, Колумбия, Эквадордан Лимага очу. Эзерлек барышында вариантларның беренчесенә (төп вариант) тукталырга күрсәтмә бирделәр. Һәм мин бу юнәлештә очу өчен комплекслы план төзедем, маршрут картасын эшлэгәндә, иң вак детальләрне дә төшереп калдырмаска тырыштым.

7 июльдә Витебскидан Мәскәүгә килгәч, кайбер консультациялар алганнан соң нинди критерийлардан чыгыптыр, безгә көньяк маршрутның кире кагылуын һәм төньяк маршрут буенча очарга туры киләчеген әйттеп, өнне алдылар. Шулай итеп күпме хезмәт, тырышлыктар жылга очты. Тик нишлисез, эмер бирелгән, аны үтәмичә чара юк. Вакыт бик аз калган иде, нибары тәүлек ярым чамасы, шушы «аралыкка» сыешырга туры килә. Йока-ял күрмичә диярлек өр-яңа юнәлеш өстендә эшләдек. Билгеләнгән срокка, 9 июльдә Мәскәү вакыты белән иртәнге 6 сәгать 03 минутта һавага күтәрелдек. Беренче тукталышны Рига аэродромында ясадык, икенчесен – Кефлавикта (Исландия), ә өченче тукталышыбыз Канаданың Гандер аэродромында булды. Анда төн кундык. 10 июль көнне шул ук мәмлэкәтнең Галифакс аэродромында беренче тукталышыбызны ясадык. Ул көнне аннан күтәрелеп китәргә насыйп булмады, һава торышы гаять начарланды, маршрут буенча яшенле яңгырлар башланды. Төнне Галифакста үткәргә туры килде. Унберендә, бәхетсезгә, һавалар ачылып китте, һәм экипажыбызга хәвеф-хәтәрсез Куба башкаласы Гавана аэродромына төшөп кунарга мөмкинлек туды. Төн пәрдәсә сыгаеп, яңа көн тууга, кабат һавага күтәрелдек, чираттагы тукталышыбыз Колумбиянең Богота аэродромында булды. Ә инде 13 июль көнне Эквадор территориясә аша үтүче экваторны кисеп, очыш маршрутының соңгы ноктасы саналган Лима аэродромына төшөп тукталдык. Шулай итеп, безнең экипаж, беренчеләрдән булып Көньяк Америка континентында. Безне, бездән битәр китергән йөгәбезне зарыгып көткәннәр – кочак жәеп каршы алдылар.

Яңа ачылган маршрутка кагылышлы мәгълүматлар Хәрби һава Көчләренең баш штабында бик аз булып чыкты. Шунлыктан, һәр тукталган аэродромда бу дәүләттәге илчелек вәкилләре аша, Мәскәү белән бәйләнешкә кереп, төгәл координатларны, аэродромнарның техник яктан тәмин ителеш дәрәжәсен, нинди метеорологик катлаулылыктар тууын һәрдаим хәбәр итеп торырга туры килде.

Дүрт көнлек очыш барышында 14681 чакрым ара үтелде – шуның 9170е су өстеннән, калганы – коры жирдән. Мәскәүдән Лимага кадәр һава юлы 29 сәгатьлек. Ә диңгез-океаннар өстеннән очу вакыты – 18 сәгать).

Бер-бер артлы авиаберләшмә полкларының экипажлары килә башлады. Безгә (генерал Зайцев житәкчеләгендә) аларны кабул итәргә һәм йөкләрен бушаттырганнан соң кире өйгә кайту ягына эзерләргә кушылган, турыдан-туры шушы мәшәкәтләргә чумдык. Полклардагы очкычларның күпчелеге хәзер «АН-22» (халык телендәге аталышы – «АНтей»), алар элеккеге «АН-12»ләрдән техник параметрлары буенча заманчарак, йөкне дә күбрәк алалар. Лимадагы командировкабыз 2 атнага сузылды. Көньяк ярымшарда елның бу фасылында кыш хакимлек итә. Хәер, кыш дигәч тә, кая инде ул бездәге чатнама суыклы рус кышлары белән чагыштыру – һава температурасы +12°

+14° арасында тибрәлә. Көннәр «елак», бөтен күк йөзен каплаган болытлар нибары 200-300 метр биеклектә агыла.

Хезмәттән бушаган вакытларда берәз шәһәр белән танышу мөмкинлегә дә туды. Нәкъ шул көннәрдә безнең Мәскәү циркы биредә гастрольләрдә икән, еш кына артистлар янына кереп, алар белән сөйләшеп утырдык. Бигрәк тә атаклы клоуныбыз Олег Попов белән әңгәмә кору рәхәт, күңелләргә җиңеллек һәм ял бирә иде.

Кай арада ике атна үтеп тә киткән. Инде өйгә кайтырга вакыт. 26 июньдә һавага күтәрелдек һәм шул көннең кичендә без инде Гаванада идек. Биредә «Азатлык көне»н зур бәйрәм итеп уздыруга тулы эзерлек бара. Кубалыларның әлегә чарасын тамаша кылырга күңел җилкенсә дә, насыйп булмады, очыш графигын бозарга ярамый иде – икенче көннең иртәсендә һавага күтәрелеп, Канаданың Галифакс аэродромага курс алдык. Ә инде 28е көнне Исландиянең Кефлавик каласына төшөп тукталдык.

Бу урында безнең авиаберләшмә полкларының Лимага очышы вакытында бер һава корабының һәлакәткә юлыгуын әйтеп китмичә булмый.

«АН-22» Атлантик океан өстендә шартлагач, аның калдыкларын җыеп алалар. Безнең бортка, табылган калдыклар белән бергә, броняланган махсус корпуca урнаштырылган магнитофон ленталарын да төяделәр. Мәскәүдә кайтып җитүебезне түземсезлек белән көткәннәр. 29 июнь көнне кич соң гына кайтуыбызга карамастан, герметик тартманы дәүләт комиссиясә килеп алды һәм сөйләшү язмаларын тыңлау өчен алып китте. Кызганыч, соңыннан белүебезчә, авиакатастрофаның сәбәбен барыбер ачыкмый алмаганнар. Нишлисәң, техник алгарышның соңгы сүзе буенча ясалган очкычлар да йөз процент төзеклекне гарантияли алмыйлар шул, югалтулар сугышта гына түгел, тыныч шартларда да еш очрый.

Гомумән алганда, безнең берләшмә авиаполкларының Көнъяк Америка континентына ясаган бөек очышын (мин бу сүзнә җитди итеп һәм зур горурлык белән әйтәм, чөнки СССР авиациясә тарихында әлегә хәл беренчеләрдән башкарылды) югары командование уңышлы дип бәяләде һәм ул авиация тарихына алтын хәрәфләр белән язылды.

1970 елда Варшава Договорына кергән илләрнең барлык төр гаскәрләре катнашында үткәрелгән хәрби өйрәнүләре турында да әйтеп китәргә тиешмен. «Корал буенча тугандашлык» исеме белән уздырылган бу операциядә безнең авиаберләшмәнең барлык полклары катнашты. Полклар һәркайсы планда күрсәтелгән вакытта үзләренең аэродромнарыннан бортларына десантчыларны һәм хәрби техника алып күтәрелделәр. Литва башкаласы Вильнюс өстендә – нәкъ картада билгеләнгән «нокта»га килеп, һәркайсы үзенә тиешле урынын алды, зур колонна хасил итеп, экипажлар берәр минутлык интервал белән ГДР ягына курска очты. Озын колоннаның башында генерал Зайцев җитәкчелегендә безнең экипаж. Десантчыларны ташлау майданы итеп, Берлиннан көнбатыштарак урын сайланган. Алмания чигенә җиткәнче безне чиратлаштырып, аязлы-болытлы һава полосалары озата барды. Беренче булып, безнең борт десант төшерде, аннары калганнары... Десант төшергәннән соң, Темплин каласына таба курс алдык. Табигать шартлары гаять катлаулы иде: куе болытлар жир өстеннән нибары 50-70 метрда гына. Ә алдагы күз күреме 800-1000 метрга

да тулмый иде. Соңгы һава корабы жиргә төшөп беткәнче башкаларга рация аша күрсәтмәләр биреп тордык.

Күпсәллек нәтижәле хәрби хезмәтемне, бигрәк тә ул заман өчен яңалык саналган «АН-12» самолётын сынау һәм үзләштерүдәге тырышлыкларымны исәпкә алып, 1971 елда җитәкчелек мине Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләде. Ордены тантаналы шартларда хәрби-транспорт авиациясе командующие генерал Бакилев үзе тапшырды.

Ирешелгәннәр

1972 елның мартында 51 яшемне тутырырга 3 ай калып барганда, очучы состав өчен ел саен үткәрелә торган медкомиссиядә сәламәтлегемнең шактый ук какшый төшкәнлегә беленде. Миңа инде «үзем теләп» һәм сәламәтлегем буенча отставкага чыгарга вакыт җиткән иде. Ни әйтсәң дә, 19 яшемнән Армиягә алынып, әүвәл Ерак Көнчыгышта хезмәт итү, аннары Чиләбе авиация мәктәбендә уку, фашистлар Германиясә һәм япон милитаристларына каршы сугышта катнашу, салкын Котып шартларына тиң ерак Сахалин утравында хезмәт итүләр, Белоруссиягә күченгәч, яңа төр самолётларны исәпсез күп мәртәбә сынаулар (серияләп житештерелә башлаганчы), ерак араларга оча торган янадан-яңа маршрут ачуларда катнашулар һәм тагын әллә күпме очулар – болар барысы бер кеше йөрәгә, ахыр килеп сәламәтлегә өчен авыр йөк булып чыкты. Юк, мин боларны кыланчыкланып мактану, «мин булдырам» дип дәрәжәмне күтәрү өчен әйтмим, ничек бар – шулай! Утыз бер ел Ватанга тугрылыклы хезмәт итем, шуның 30 елы очу эшенә бәйле (Верховный башкомандующий И.В.Сталин эмере нигезендә Сахалинда хезмәт итүнең 1 елы ел ярымга исәпләнә, шунлыктан, минем 1945-1954 елларда Тын океандагы ошбу утрауда хезмәт итүем генә дә 13 ел ярым дигән сүз; җәмгысә бергә 36 ел.

Запасака чыккач, буш вакыт арта икән. Еш кына үткәннәрне барлап, хәтер илгә аша үткәрәм, тормыштагы кайбер эпизодларны, онытмас өчен махсус дәфтәргә теркәп куям. СССР Кораллы Көчләрендәге хезмәтем өчен командование тарафыннан тапшырылган орден-медальләремне барлыйм. Алар барысы бергә 16га җыелган: 7 орден һәм 9 медаль. Кайсыбер бүләкләрнең кайчан, нәрсә өчен бирелгәннен әйтеп үтим әле, зинһар, масаю дип кабул итмәгез!

– 1944 елда немец-фашист илбасарларына каршы көрәштә күрсәткән батырлыклары өчен – II дәрәжә Ватан сугышы ордены;

– 1945 елда Япон милитаристларына каршы сугышта куелган бурычларны төгәл һәм вакытында башкарган өчен – II дәрәжә Ватан сугышы ордены (икенче мәртәбә);

– 1945 елда немец-фашист илбасарларын һәм япон милитаристларын тар-мар иткән өчен: «Германияне җиңгән өчен» һәм «Японияне җиңгән өчен» медальләре;

– 1947 елда – «Сугышчан хезмәтләре өчен» медале;

– 1951 елда – Кызыл Йолдыз ордены;

– 1952 елда – Кызыл Йолдыз ордены;

– 1953 елда – Сугышчан Кызыл Байрак ордены (югарыда саналган бер

медаль һәм өч орден Сахалин утравындагы экстремаль шартларда хезмәт итү вакытына туры килә, анда миңа 1945 елдан 1954 елга кадәр хезмәт итәргә туры килде);

– 1963 елда хөкүмәтнең махсус күрсәтмәсен үтәп, Йәмән Халык Республикасына очышлар ясаган һәм башка экипажларның йөкләр ташу буенча очышларын оештырган, алар белән идарә итүне уңышлы башкарган өчен – Сугышчан Кызыл Байрак ордены;

– 1968 елда ЧССРга интернациональ ярдәм күрсәтеп, Брно аэродрома самолётларның уңышлы төшүен (21 августта) тәэмин иткән өчен Чехословакиянең II дәрәжә «Коралдашлар арасындагы дуслыкны ныгытуга керткән өлеше» медале;

– 1971 елда «АН-12» самолётын сынаудагы уңышлары һәм аны үзләштерүгә керткән өлеш өчен Кызыл Йолдыз ордены...

Күренә ки, гомеремнең иң актив, энергияле һәм бәрәкәтле еллары авиациягә, аны, хәл кадәри үстерү – модернизацияләүгә багышланган. Монда минем арка терәгем – хатыным Мансураның да өлеше аз түгел. Әгәр ул мине тәүлекнең теләсә кайсы вакытында елмаеп, эшкә озатып калмаса, кайчагында атналар буе ерак командировкаларда йөрөп, арып-талчыгып кайтканда кайнар, тәмле ризык, якты чырай белән каршы алмаса, иманым камил, мин бу уңышларның яртысына да ирешә алмас идем, мөгаен. Ике кыз һәм бер малай үстерүебез тулысынча аның өстендә булды дисәм дә, арттыру булмас... (Кызларның өлкәне – Зөһрә. Бүгенге көндә Ижау каласында, ә кечесе – Тәскирә – әнисе белән Витебскида яши, Рәшит Гәрәев кадровый офицер булган, «эфган» сугышында катнашкан, кызганычка, майор Гәрәев бүген безнең арабызда юк инде, 49 яшендә каты авырып вафат булган – **Автор иск.**). Мин штурманлык вазифасына керешкәндә, кече лейтенант идем һәм хәрби хезмәт карьерамны подполковник дәрәжәсендә төгәлләдем. Навада булган очыш вакытымны исәпләп карыйм да үземә-үзем «шулкадәр үк жыелды микәнни?» дигән сорау бирәм! «Чиста» очыш кына да 5000 сәгатътән артык, ә бу исә 280 тәүлектән (9,5 айдан) артып китә. Аны навадагы чакрымнар чылбырына салсаң – 2 миллион километр чамасы юл үтелгән, ягъни экватор буенча Жир шарын 50 мәртәбә әйләнәп чыгарлык дигән сүз.

Әгәр тылсымлы көч ярдәмендә кабат яшьлегемә кайтарып, миннән алдагы тормышымда нинди һөнәр сайларга теләвем турында сорасалар, мин һич икеләнмичә: «Очучы-штурман булырга теләм», дип җавап бирер идем. Чөнки мондый һөнәр чын ир-егетләргә генә бирелә. Ватанга тугрылыгым, һөнәрәмә ихлас бирелгәнлегем белән мин бу исемне тулысынча акладым дип беләм. Тарих, киләчәк буыннар, вакыты җиткәч, моңа үз бәясен бирер әле...

Лилия Низамова 2000 елда Кукмара районының Сәрдекбаш авылында туган. Төрле әдәби бәйгеләрдә катнашып, дипломант, лауреат исемнәренә лаек булган. «Әйдә ТНВга», «Каурый каләм» конкурсларында да көчен сынап карый. Казан (Идел буе) федераль университетының журналистика һәм медиакоммуникацияләр бүлегендә икенче курста укый.

Лилия Низамова

БУ ДӨНЬЯ – ИСКИТКЕЧ!

Көрәшү

Мин һаман алдашам, ялгышам, саташам,
мин һаман үземне табарга маташам.
Мин көләм, мин елыйм, кычкырам, нич тынмыйм,
мин һаман гел хаклык жиңәдер дип уйлыйм.

Мин «дустым» дип дәшәм, ә үзем көнләшәм,
мин күпләрне сүгәм һәм ачы сөйләшәм.
Белмимен ник мине кешеләр ярата,
әллә соң сәерлек үзенә карата?

Мин тагын алдашам, ялгышам, саташам,
ә үзем бер юлдан барырга тырышам.
Минем хис – минем йөз, минем уй – минем йорт,
кунакка килдем дип, үрчеде тик бер корт.

Ул эчтән кимерә, ул мине тилмертә,
ул мине хак юлдан йә этә, йә төртә.
Һәм шулчак мин янә ялгышам, саташам,
чит телдә сөйләшәм, язышам, аңлашам.

Мин сатам үземнең фикерне кыйммәткә,
акчаны санарга кем мине өйрәткән?
Минем уй – минем йорт, минем тел – тәрәзә,
Ачамын пәрдәне, эндәшәмен сезгә.

Үземә киңәш

Һәр адым, һәр фикер –
галәмнән килгән көч.
Бу дөнья бербөтен,
бу дөнья – искиткеч!

Һәр кеше, һәр үлән
саф судан гыйбарәт:
бу дөнья – зур диңгез,
син һәм мин – тигез без.

Бу һава – синең аң,
бу йолдыз – синең күз.
Күрә бел яктыны,
уйла син, аңла, сиз.

Начардан этел дә,
яхшыга син тартыл.

Мәхәббәткә ышан,
һәм дөнья гел балкыр.

Хыяллан, ышан, бел,
бары тик син хаклы!
Галәмнән килгән көч
гел хаклылар яклы.

Ярат син жиһанны,
кояш нурын ярат.
Үзеңә назлыны
һәм матурны карат.

Бу дөнья – бербөтен,
бу дөнья – искиткеч!
Син – аяз якты көн,
син – шундый исерткеч...

Дөнья сиңа гашыйк

Йомшак жилләр кулларыңны назлай,
кояш үбә битен очыннан,
дөнья сиңа гашыйк,
дөнья сине сайлай,
сине өстен күрә барысыннан.

Кошлар тынмый сайрый,
болыт сине коча,
бу дөньяда тик син бар кебек.
Әгәр кулың сузсаң, күбәләкләр кунар,
тарту көчәң булуын сизеп.

Бу дөньяда кем бар
синең кебек сөйгән?
Кемнәр синең хәтле сөелгән?
Кемгә тагын сиңа биргән кебек
күңел тынычлығы бирелгән?

Кемгә биргән дөнья, әйтче, кемгә,
наз, сизгерлек, йөрәк тойгысы?
Сиңа кала бары
бу бәхетне
көнчеләрдән яшереп саклайсы.

Коткар!

Коткар мине,
Коткар бу тынлыктан.
Эндәш миңа,
сүзләрең – дару.

Минем өчен иң куркыныч жәза –
Бу тынлыкта синсез ялгыз калу.

Коткар мине,
Коткар караңгыдан.
Кара миңа,
күзләрең – дару.
Миңа ошый синең күзләреңдә
күнелемә якын хисләр табу.

Коткар мине,
Коткар явызлардан.
Назла мине,
мәхәббәтең – дару.
Чит-ятларның мәхәббәте чертә,
әйтерсең лә, каннарында агу.

Коткар мине,
Коткар бу суыктан.
Бер кочакла,
синең жылың – дару.
Бары синең жылы кочагыңда
Онытыла синсезлектән ару.

Коткар мине,
Коткар ялгызлыктан.
Бу ялгызлык –
Ачы бер сынау.
Синле дөньяларны сагынсам да,
синсез генә яңа дөнья корам.

Сына, Казан

Сына мине, Казан,
учыңа ал,
назла башта,
соңрак бөгәрлә.
Мәхәббәтең синең –
минем максат,
ярат бераз,
сына бер мәлгә.

Сына мине,
төңге урамыңда
ялгыз гына
адаштырып йөрт.
Куркыт, елат, югалт,
тик соңыннан
минә үз балаңдай
кабул ит.

Сына, Казан,
бирмә миңа йокы,
чорна башта
уйлар йомгагын.
Һәм уйларга батыр,
соңрак коткар,
уйлы башлар –
синең дошманың.

Сына, кала,
Сындыр хыялымны,
Юк ит минем тормыш мәгънәсен.
Минем өчен дәрәс тормыш юлын
бары тик син генә беләсең.

Сына, әйдә,
Яна бармак белән,
эгәр каршы дәшеп карасам.

Чиклә киртә белән,
Явыз телем
Артык сүзләр әйтеп ташласа.

Сына, сына,
бар көчемне суыр,

юк ит, мине
сөй дә, ташлап кит.
Тик югалткач,
сагынып, янә тудыр,
сына, ләкин,
үзеңнеке ит.

Синең хакта

Минем уем бәллүр –
үзем кебек,
Давылларга каршы торалмам.
Синең давил миңа бер кагылса,
мин чыдамам, моңа түзалмам.

Минем күзем көрән –
көзләр кебек,
көзгә суык шулай яраткан.
Күңелемне көрән төскә манып,
салкынлыгың исә каралткан.

Минем чәчем туры –
сүзем кебек,
дулкыннарға карап кызыгам,
синең дулкыннарың ярға бәрсә,
мин кабынам, янам, ярсынам...

Мин катлаулы –
синең тормыш кебек,
бары тик син жиңә аласың.
Моңсу уйга кереп чума калсам,
тик син генә эзләп табасың.

Йөзем төссез –
синең сөю кебек,
кояш белән күптән дус түгел.
Суык кышта бер жылыныр өчен
син – кояшны көтә бу күңел.

Көнем чиксез –
мәхәббәтем кебек,
чиксезлекне кем соң юраган?
Шәмгә өрөп теләк теләгәндә
мин юләрдер сөю сораган.

ЛИЛИЯ НИЗАМОВА ШИГЫРЬЛӘРЕ

Лилия Низамованың «Бу дөнья – искуткеч!» дигән циклга тупланган шигырьләре эчтәлегенң самимилеге, ихласлыгы белән игътибарны жәлеп итә. Лилия традицион шигырь формасына да иярә, интонацион һәм иреккә шигырьдә дә көч сынап карый; романтик, фәлсәфи-модернистик мотивларга мөрәжәгать итә. Эзләнүләрдә аның үз юлын табарга омтылуы күзгә ташлана. Шуңа да сөйләшүне тагын бер тапкыр яңачалык һәм традицияләргә саклау мәжбүрияте хакында корырга ниятләдем. Чөнки традицияләр – электән килгән ижат итү рәвешенә генә түгел, алар шигърияттә һичшиксез сакланарга тиешле ижат кануннарын да аңлаталар. Алардан башка әдәбият үз укучысын таба алмый. Чөнки кеше һәр заманда, теләсә нинди эшчәнлек юнәлешендә элгәреләр тәҗрибәсенә таянып яши. Шуңа да без үзбездә очраша торган һәр яңа күренешне моңа кадәр билгеләсә белән чагыштырабыз. Әйтик, урындыкның – утыру жайланмасы, сәгатьнең – вакыт санау жиһазы икәнә мәгълүм. Аларның нинди формаларын, төрләрне уйлап тапмасыннар, хәтта урындык формасында сәгать ясалса да, барыбер кеше сәгатькә – утыра, урындык ярдәмендә вакыт санын алмый.

Шуңа да безнең аңыбыз дөньяны «көтү горизонты» дигән үлчәү ярдәмендә танып белә (әдәбият белемендә хәтта 1970 елларда Алманиядә шушы төшенчәгә үзгәрткән куйган махсус гыйльми юнәлеш тә барлыкка килә). Әдәби эсәр укыганда, һәр укучы аңы аны моңа кадәр әдәбият турында белгәннәргә тәҗрибәсә жирлегенә куеп карый. «Көтү горизонты» – шушы жирлек, ул өр-яңа күренешләрнең буыннар тәҗрибәсә аша ирешелгән күзаллаудан танып булмас дәрәжәдә ераклашмавын тәмин итә. Әдәби эсәрнең укучыга ошау-ошамавы да аның ни дәрәжәдә «көтү горизонты» белән тәңгәл килүенә бәйле.

Циклдагы беренче шигырь «Көрәшү» дип атала, ул лирик геройның үз-үзенә, үз асылына төшенергә, үзен аңларга омтылышы турында. Исемгә чыккан «көрәшү» сүзгә дә – кешенең үз-үзгә (үз аңында пәйда булган корт) белән көрәшүе булып аңлашыла. Эсәрнең яңалыгы – лирик геройның ихласлыгында; әмма бу ихласлык наив шигырьгә әйләнми, романтик күзаллау булып кала. «Хак юлдан» тайпылу билгесенә булып «чит телдә» сөйләшү (күрәсәң, бу очракта ул күчерелмә мәгънәдә кулланыла һәм кешенең үз асылына тәңгәл килмәгән амплуада күренүен аңлата) һәм «фикерне кыйммәткә» сату, ягъни матди якка өстенлек бирү күрсәтелә. Бу очракта читләтеп әйтү юлын отышлы дип булмас.

Әмма иң мөһиме – безнең «көтү горизонты» текстта башланган фикернең төгәлләнүен таләп итә! Тик соңгы тезмәләр биш строфада алып барылган сөйләшүне йомгакламый, киресенчә, шигырьнең ахыры табылмаган дигән нәтиҗәгә китерә. «Минем уем, сүзем кешеләргә эчкә дөңьямны ача» дигән, соңгы строфага салынган фикер («Минем уй – минем йорт, минем тел – тәрзә. / Ачамын пәрденә, эндәшәмен сезгә») текстта үстәрелә килгән каршылыкны чишми, чишү юлын да күрсәтми яки аның чишелешен юкка чыгарып, ачык килеш калуын да белдерми. Ул бөтенләй башка сукмакка – башка эчтәлеккә тарта! Тик бу – төрлечә укылыш мөмкинлегенә дә түгел, йомгак башка шигырь текстын язуны сорап тора. Ә инде текстта төрлечә укылу мөмкинлегенә ирешерлек урын да бар: «Мин һаман гел хаклык жиңәдер дип уйлыйм» фразасында шундый оеткы күренә.

Инде форма ягына килик. Шигырь 12/12 үлчәмендә ижат ителгән, беренче строфа аны 3+3+3+3 рәвешендә буыннарга аера. Ритмик буыннар текстның эчкә көен хасил итә һәм безнең «көтү горизонты» башка строфада да шушы көйнә «иштергә», тоярга тели.

Әмма бу гармония сакланмый. Менә икенче строфаның икенче тезмәсе: «мин күпләрне / сүгәм / һәм ачы / сөйләшәм» (4+2+3+3). Аны техник яктан (бу очракта мин эчтәлеккә кермим) «мин сүгәм / күпләрне / һәм ачы / сөйләшәм» кебек үзгәрткәндә – вәзен төзәлә. Яки иң соңгы тезмә: «Ачамын / пәрдәне, / эндәшәмен / сезгә» (3+3+4+2) очрагында «эндәшәм / мин сезгә» кебек зур булмаган төзәтү эчке музыканы торгызырга сәләтле!

Дерес, укучының «көтү горизонты»нда традицион шигырьдә вәзеннең аерым бер сүзгә, фразага, фикергә игътибар юнәлтү өчен махсус бозылу очраклары теркәлгән. Без мондый очраклар белән мәктәп программасы кысаларында ук күпләп танышабыз! Ләкин «Көрәшү» шигыре моңа мисал була алмый. Димәк, вәзен бозылу – осталык житмәү билгесе булып чыга.

Лилия Низамова шигырьләренең кабатлауларга корылуы уңышлы як буларак күрсәтелә ала. Хис-кичерешләренә көчәйтү өчен фигыльләренә, исемнәренә яки сыйфатларны бер-бер артлы тезеп бару – татар шигъриятендә традицион, ул, хәтта, И.Юзеев ижатында яңа бер форма – «Юзеев строфасы» тууга да китерде. Ягъни урынлы кулланылганда, билгеле бер дәрәжәдә «чиктән чыгу» яңарыш алып килә! Бу очракта да «алдашам, ялгышам, саташам», «Мин көләм, мин елыйм, кычкырам, һич тынмыйм» кебек кабатлаулар лирик геройның рухи эзләнү-бәргәләнүләрен тагын бер кат күрсәтә, бу кичерешнең көчен билгели.

Әмма «чиктән чыгу» һәрчак ниндидер максат белән бәйлә булырга тиеш. Мәсәлән, текстны икегә бүлеп «мин» һәм «ул» кабатлануы эчке каршылыкны ассызыклай – бу яхшы. Әмма «мин» артык күбәеп китеп (зур булмаган шигырьдә ул 21 тапкыр кабатлана), урынсыз кулланыла башлый һәм тагын бер тапкыр каләм сынаучының тәҗрибәсезлегенә ишарә ясый.

Оста ижатчыларда кабатланган сүзне яки фразаны, мәгънәгә хилафлык китермичә, башкасы белән алыштырып булмый. Шул яктан кабат беренче строфага мөрәҗҗәгать итик әле: «Мин һаман алдашам, ялгышам, саташам, / мин һаман үземне табарга маташам. / Мин көләм, мин елыйм, кычкырам, һич тынмыйм, / мин һаман гел хаклык жиңәдер дип уйлыйм». «Мин һаман»ны икенче тезмәдә калдырып, беренче һәм дүртенче тезмәдә башка сүзләр белән алыштырып карыйк: «Адашам, алдашам, ялгышам, саташам, / мин һаман үземне табарга маташам. / Мин көләм, мин елыйм, кычкырам, һич тынмыйм, / тормышта гел хаклык жиңәдер дип уйлыйм». Мәгънә бозылдымы? – Юк шикелле. Болай алмаштыру «мин һаман алдашам» фразасы бирә торган ялгыш эчтәлекне (лирик герой алдакчы булып чыга бит!) дә төзәтте. Бу урында безнең «көтү горизонты»нда алдакчы лирик герой (әйitik, Г.Афзалда) булуны искәртәргә була. Әмма моның өчен шигырьнең дә башка эчтәлектә (сатирик әсәр буларак) язылуы шарт.

Икенче шигырь – «Үземә киңәш» эчке монолог формасында кешенең иң мөһим кыйммәтләренә барлавы, раславы төсен ала. Һәр фикер-гамәл – галәмнән; дөнья – бөтен; һәр жан иясе – саф; һәркем – тигез кебек раслаулардан соң, нәсыйхәт төсендә: яктыга омтыл; мэхәббәткә ышан; хакыйкаткә һәм хыялга тартыл; яшәүне ярат кебек өндәмәләр урын ала. Болар – тапталган фикерләр, бу очракта эчтәлек ягыннан яңалык житмәде. Форма ягыннан текст беренче шигырьдә күрсәтелгән кимчелекләрдән азат түгел.

Өченче шигырь – «Дөнья сиңа гашыйк», ул, күпмедер күләмдә, икенче шигырьнең бер вариациясе төсендә. Лирик герой әңгәмәдәшенә, укучыга яки, гомумән, кешегә мөрәҗҗәгать итеп, яшәүнең матурлыгы, сөюнең олы бәхет булуы турында сөйли. Форма ягыннан – интонацион шигырь, сүзләр сайланышы, ритмик буыннар кабатлануы хисабына эчке ритм барлыкка килә. Мондый текстларда ритм-рифмага, традицион шигырь белән чагыштырганда да, зуррак таләпләр куела: бу очракта да беренче һәм соңгы строфада рифманың уңышлы сайланмавы, 2 строфаның соңгы тезмәсендә ритм бозылу шунда ук күзгә ташлана.

Гомумән алганда, гади, матур текст килеп чыккан. Ул Л.Низамованың сүзләрдән сурәт ясый белүе турында сөйли. Татар интонацион шигыре лирик геройның гадәти

кеше булмавын (ешрак – экспрессив, гыйсьянчы) традиция ясады – бу текстта аннан тайпылыш бар. Әмма мондый очракта да шигырьнең югары нотада тәмамлануын көтәсен. Тик соңгы строфа – бәхетсезне сакла дигән тапталган фикергә кайтып кала.

Дүртенче шигырь – «Коткар!», ялгызлык фәлсәфәсе, яраткан кешегә эндәшү. Эчтәлек ягыннан, «сүзләрең – дару», «күзләрең – дару», «мәхәббәтең – дару», «жылың – дару» кабатлауларын уңышлы табылган дип булмас. Бер яктан, алар лирик геройны авыру хәлендә итеп күрсәтә. Икенче яктан, шигырьдә матур гына килеп чыккан йомгак белән каршылыкка керә: авыру халәттә «яңа дөнья» корып буламы?

Иреккә шигырь формасына мөрәжәгать ителгән. Әмма иреккә шигырь гадәти булмаган образ-детальләре белән гажәпләндерергә тиеш: монда алар юк. Ә инде «чит-ятларның мәхәббәте чертә» кебек фразалар – шигърияттә, гомумән, булырга тиеш түгел (югары поэзиядә «көтү горизонты» мондый сүзләргә кире кага). Алар, бары тик, махсус максат белән, сатирик, ироник алым кысаларында гына кулланыла ала.

Бишенче шигырь – «Сына, Казан», Казанга мәхәббәт аңлатуны көтелмәгән формага төрә. Әмма шигырь белән танышу барышында Казанга мәдхия – урбанистик фәлсәфә белән алмашына, андагы: «уйлы башлар – / синең дошманың», «Сындыр хыялымны, / Юк ит минем тормыш мәгънәсен» кебек сискәндерә торган, көтелмәгән мотивлар үзирония яки ирония хасил итү мөмкинлеге ала. Нәтижәдә төрлечә укыла ала торган (романтик яки абсурд эстетикасы кысаларында язылган) текст хасил була.

Шигырь миңа 1920-1930 еллар модернистлары ижатын (бигрәк тә, Г.Кутуйның «Көннәр йөгәргәндә» (1925) жынтыгына кәргән шигырьләрен) хәтерләтте. Текстның Казанга эндәшү кебек язылуы да, сынландыру алымының үзәккә куелуы, риторик эндәшләр уйнатылу, кулланылган футуристик-абсурд образлар («Сына мине, Казан, / учыңа ал, / назла башта, / соңрак бөгәрлә», «Тик югалткач, / сагынып, янә тудыр») да шуңа ишарәли.

Миңа ул бәйләмдәге иң уңышлы шигырь булып тоелды. Ни өчен? Бер яктан, алты строфалы шигырьдә фикер һәм кичерешләр үсеп-үзгәрәп бару эзлекле, тәэсирле килеп чыккан. 10/9 формасында тезмәләргә, ритмик буыннарға тәңгәл итеп, икегә аеру (6+4/4+5/6+4/4+5) шигырь эчтәлегенә туры килеп тора, шул ук вакытта эчке музыканы сакларга да ярдәм иткән. Шигырьнең төрлечә укылу мөмкинлеге текстка кабат-кабат әйләнеп кайтырга мәжбүр итә, аны сер белән сугара.

Алтынчы шигырь – «Синең хакта», беренче карашка мәхәббәт шигыре булып тоела. Әмма, әле генә карап үткән «Сына, Казан» кебек үк, романтик шигырь буларак та, абсурд эстетикасы сукмагында да укыла ала. Мәхәббәт турында сөйләгән шигырьдә башта «мин» сүзенең кабатлануы сискәндерә, аннары шул сүз белән янәшә лирик геройның үзе хакында монологы тоташ текст хасил итә. Аннары абсурд образлар пәйда була: «Минем уем – бәллүр / үзем кебек», «Йөзем төссез – / синең сөю кебек», «Көнем чиксез – / мәхәббәтем кебек», алар мәхәббәтнең кеше өчен бәхет түгел, бәхетсезлек булуы фикерен ныгытала.

Шулай итеп, Лилия Низамова шигырьләре – аның ижатта үз юлын эзләве хакында сөйли. Аларда лирик героиняның үзе турында эчке монологы алга чыга. Әмма еш кына шигърияттәге иң төп кануннар сакланмавы күренә.

Шулай да циклда соңгы итеп урнаштырылган ике шигырь – ике төрле укылышка ия, һәм романтик, һәм модернистик әсәр буларак бәйләнә алырлык «Сына, Казан» һәм «Синең хакта», минем фикеремчә, Лилиянең әлегә юлны табуы турында сөйли кебек. Аның каләменә интонацион, иреккә шигырь түгел, традицион калып кулай тоела.

Тәжрибәләр ясарга, эзләнәргә хырыс яшьләрнең берсе буларак, аңа уңышлар һәм ижатының татар укучысының «көтү горизонты»на җавап бирерлек булуын теләм.

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА,
академик, филология фәннәре докторы

*Классик әдипләрнең яш чаклары.
Сулдан уңга: Галимжан Нигъмәти,
Ғади Такташ, Мирсәй Әмир. 1928 ел*

*Шигырь бәйрәме көнендә шагыйрьләр китап
сайлый. Мостафа Ногман һәм Сибгат Хәким.
1974 ел.*

*Урам тутырып язучылар килә. Сулдан уңга: Чаллы язучылар оешмасы
житәкчесе – Эдуард Касыймов (бу айда аңа 90 яшь тулган булыр иде),
Рәшит Юнысов, Рәшит Бәшәр. 1981 ел. Чаллы.*

Хәзерге «Татмедиа» бинасы каршында бер төркем зыялылар. Утырганнар: Рәфыйк Хәмидуллин, Әмирхан Еники, Гомәр Бәширов; басып торалар – Мәхмүт Нигъмәтҗанов, Асия Юнысова, Мөнир Әһлиуллин, Роза Туфитуллова, Фелисә Хәкимова, Роза Камалетдинова, Әхәт Гаффар. 1993 ел.

Исән булса, озак еллар «Татарстан яшьләре» газетасының баш мөхәррире булып эшләгән Исмагыйль Шәрәфиев быел октябрьдә 70 яшьлеген билгеләр иде.

Онытылмас 90 нчы еллар истәлеге. Уртада – җырчы Хәмдүнә Тимергалиева, баянда – Рөстәм Вәлиев.

Сәхифәне Равил ФӘЙЗУЛЛИН әзерләде.

КАМИЛЛЕКНЕҢ ЧИГЕ ЮК

СОҢГЫ ЕЛЛАР ТАТАР ПОЭМАСЫ НИ ХӘЛДӘ?

Миңа узган елның соңгы айларында олы шигъри жанрның үсеш-үзгәреш үзенчәлекләре турында уйлануларым, шатлык-борчылуларым белән уртаклашырга насыйп булган иде¹. Соңгы ике елда (әле 2020 ел тәмамланмаган) «Казан утлары» белән «Мәдәни жомга» битләрендә генә дә, эшкәртелгән алмаз шикелле ялтырап, төрле эчтәлекле, яңадан-яңа, берсе икенче көндәшен бәйгегә чакырган, һәркайсы диярлек яңа сүз булуга дөгъва иткән бер көлтә әсәрләр пәйда булды. Арада таң аттырганнар да, кичке намазга чакырганнар да бар. Иншалла, узып барган елда олуг бәйрәмнәр сүз осталарының илһамына «канат куйды». Әүвәл ил буйлап комсомолның 100 еллыгы гөрләп узды, аннан Бөек Ватан сугышы тәмамлануның 75 еллык бәйрәме, ТАССР төзелүгә 100 ел тулу тантаналары «ишеккә какты». Шул юбилейлар белән рухланып язылган лиро-эпик әсәрләр Р.Харис, Э.Шәрифуллина, яшәешбезнең башка якларын калкытып куйган, ахыр чиктә шәхси туган көннәрен искә төшөргән поэмалар Ә.Гаффар, Р.Шәрипов, Х.Бәдигый, З.Ханнанова һ.б. сүз әһелләребезнең каләменнән нурланып өзелеп төште.

Тарихи аң эзләреннән

Шагыйрьләрнең олы вә кече вакыйга-хәлләрне, кеше рухын, кичереш-эзләнүләрен тулырак та, тирәнрәк тә чагылдыру юнәлешендәге тәҗрибәләре, һичшиксез, поэманың жанрлык хасиятенә генә түгел, фикер, зәвык чагылдыру, шәкел төрләндерү байлыгына да тәэсир итте. Әйттик, озак еллар дәвамында драма сәхнә әсәре чәчмә белән языла дигән уйдырма фикер белән бәхәсләшеп, Р.Мөхәммәтшин «Минем Такташ» (кечкенә опера өчен либретто), М.Мирза «Мохтар» (драматик поэма) әсәрләрендә Такташның «Җир уллары трагедиясе» казанышларын, Н.Исәнбәт, Ә.Фәйзи, Т.Гыйззәт һ.б. сүз осталарының эзләнүләрен дәвам иттерделәр. Ул драматик поэмалар интеллектуаль-фәлсәфи агымны романтизм һәм суфичылык традицияләре белән баетып, халык, аерым шәхес фажигасе якты сагыш, моңсулык белән кушылып китеп, үзенә бер өслүб юнәлешен тәшкил иттеләр.

Тарихи хәтерне саклау, кеше кадерен белү кебек мәүзугъны үзләренчә аңгыраткан ошбу әсәрләр («Минем Такташ» тәнкийди фикерне уятып, каннарны кайнатып алды инде) аерым сөйләшүгә ласкы. Милләтебезнең дөнья халыклары харитасында тоткан дәрәжәсен, урынын тәгаенләгән әсәрләр рәтендә, һичшиксез, Ләис Зөлкарнәйнең «Нугай йорты» (садактагы ун кыйсса) тарихи поэмасы аерым игътибар сорап тора. (К.У., 2019, №8, 9.)

Ошбу тарихи-этнографик әсәр төрки-кавемнәр үткән сөенечле вә көенечле юлны гомумкешелекнең үсеш калыбына салып сурәтләве белән зиһенемне әллә кайсы

¹ Казан утлары. 2019, №11-12.

кыйтгаларга алып китте, ерак чорлар белән «аралаштырды». Кыйсса тарихи һәм этнографик, милли үзәңгәһе уятырлык бай чыганагы, шул чор сүз-атамаларын әйләнешкә кертүе, кыскасы, сәнгатьчә эшләнеш яңалыгы белән таң калдырды. Бәлки, берәз арттыру да булыр, кемдер килешмәс, шәхсән минем уемча, «Нугай йорты» – татар халык ижатының энже-мәржәне «Идегәй» дастаны белән янәшә куярлык әсәр. Дөрәсрәге, берсе икенчесен алыштырмаса да, «Нугай йорты»н борыңгы чор истәлегенә хәзерге заман нәсхәсе, ягъни ХХІ гасыр башы дастаны дип атарга мөмкин.

Мин Л.Зөлкарнәйнең «Кар өстендә алмалар» үстерүеннән «хәбәрдар» булсам да, тарихыбызга болай тирәнтен кереп, аерым буыннарын «сакаллы археологлар» дәрәжәсендә шәрехләп бирә алуына, әсәрен үзем кат-кат укымымча, кеше сөйләве буенча гына, вәллаһи дим, ышанмас идем.

Төрки-кыпчак-нугай-болгар-татар бабаларыбыз төзөгән Кушан, Алтын Урда, Нугай йорты, Хәзәр, Болгар кебек империяләренң мәһабәт бөеклекләре, юкка чыгулары күз алдынан уза. Чынлыкта һәркайсы дөнья тоткасы дәрәжәсендә торган илләр төрле сәбәпләр, нигездә, бердәмлек, яңалыкка омтылыш, тигезлек булмау, шөһрәт, байлык артынан куу аркасында эзсез югалалар. Берсе икенчесен тар-мар итсә, үзен дә шул ук фәжиғәгә язмыш көтә. Укучы төркиләр корган гаярь дәүләтләренң берсен-берсе юк итүенә шаһиты була. Бер үкенечле мисал. Кырым татарларының көчле дәүләт корган ерак бабалары Алтын Урда башкаласы Ак Сарайны жир белән тигезләгәндә, «тегеләрнең» каргышы төшеп, ерак оныкларының бүгенге аяңыч хәлдә калачакларын күз алдына да китерә алмаганнардыр. Мәңгү хан яугирләре кан кардәшләре кыпчакларны урап алып, кылыч аша үткәргәндә, «Тезен чүкмәс ыру ханы – Бачман»ның жиңүләре вак халыкларны тезләндерүләре иң ачы хәмердән дә көчлерәк башын әйләндергән һәм үз һәлакәтен якынайткан, чөнки шул ук язмыш үзен дә сагалап торган. Яисә:

*Таи тирмәнле Болгар жирен
Батый аты таптаганда,
Диңгезгә житеп
Кан аккан.*

Батый хан үзе дә ошбу жиңүе белән озак ләззәтләнә алмый.

Төрки кавемнәрнең үзара сугышып, берсен-берсе юк итүләре, дәүләтләрен жимерүләре славян кабиләләренә, хәтта Аурупа халыкларына сакланып калып, аякка басарга мөмкинлек биргән. Иң аяңычлы тарихи вакыйгага «Нугай йорты»нда житди бәя бирелә. Кан-дин кардәшләрен юкка чыгару, көчсезләндерү юнәлешендә фетнәче Аксак Тимер зур роль уйнаган.

Аерым алганда, Алтын Урда ханы Туктамыш белән Аксак Тимер яугирләре арасындагы сугыш 300 меңләп төрки кавем юкка чыгарып, киләчәк буыннарның нәсел-нәсәбен корыткан, шуннан соң Урда аякка баса алмаган.

Тарихчы Рафаэль Хәким ошбу орышның яман нәтижәләре турында болай дип яза: «Әгәр дә Аксак Тимер Идел буе шәһәрләрен яндырып чыкмаган булса, Сарай, Болгар яисә Үкәк (хәзерге Саратов) башлап йөрүчеләр булыр иде. Рус шәһәрләрен Аксак Тимернең жимергеч явыннан урманнар саклап калды».

Алтайдан Дунайга чаклы даланы биләгән, сәяхәтчеләр «Тартар иле» дип йөрткән Дәште-Кыпчакның яшәүдән туктавын автор жылы суда эрегән тозга тиңли. Ә тоз башка матдәләргә «сәңеп», яшәвен дөвам итә икән. Шул мантыйк буенча үткәнгә күз салсак, кыпчаклар Бөек Могол дәүләтенә нигез салганнар, Мисыр мәмлүкләренә, Наполеон жайдакларының яшәшенә, сугышчан рухына көч биргәннәр.

Сурәтләү чараларының ике чорны, үткән белән бүгенгә ялгауда «арадашчы» булуларын таныган хәлдә, ижатчының хыялга бирелеп, чама хисен онытып жибергән

очракларын да искәртәргә кирәк. Мәсәлән, шул манзараны күз алдына китереп карагыз: «Идел иңләп йөзеп бара, йөзләгән кораб» һ.б.

Һәр әдәби, сәнгати, тарихи эсәр вакыйга-хәлләрне бәян итү өчен генә ижат ителми, аның ижатчы яшәгән чорга муафыйк максаты булырга тиеш. Бу хакта «Нугай йорты» авторы да онытмый. Бер очракта «Татар бит ул яфрак түгел, яши алмый калтырап» дип, горурылык хисен уятуны алга сөрсә, аны шул аяныч хәлгә төшергән көчне кисәтү җаен да таба.

*Әй, Рәсәй,
Син ул Алтын Урда станында
Кырыс татар
Ылысы булып тукулдың!*

«Нугай йорты» дастанына кагылып китүемнән төп сәбәбе безнең ваемсызлыкка, битарафлыкка гажәпләнү иде. Сабуллашып киткән 2019 елда укучыга, жәмәгәтчелеккә тәкъдим ителгән ошбу эсәр кояшлы көнне сибәләп киткән яңгыр мисле, игътибар божрасына эләкми калды кебек. Ник кемсә язучы, тәнкыйтьче яисә галим исемен күтәрәп йөрүчеләрнең, тарихчыларның берсе генә дә күтәрелеп чыгып, ләм-мим сүз катмады?! Тукай бу очракта «татар халкы үлгәнме, әллә йоклаган гынамы», дигән сорадын бирми калмас иде.

Халкыбызның شانлы тарихына, бүгенге халәтенә нисбәтле эсәрләрдән рухы белән «Нугай йорты»на якыны Әхәт Гаффарның 70 еллыгы уңае белән тәкъдим ителгән «Без – Ак Барс» поэмасы дип уйлыйм.

Ә.Гаффар үткән гасырның житмешенче елларында, кинәт кузгалган өермә – туфан кебек, берәүдән дә рөхсәт-мазар сорап тормыйча, әдәбиятыбызның түренә үтеп кереп, «Әжәт» (1975), «Гөзер» (1978), «Бер йотым су» (1980) җыентыклары белән киң жәмәгәтчелекнең игътибарына лаек була. Нәкъ шул китаплары Мәскәүнең «Современник», «Сов.писатель» нәшриятында басылып чыга. 1976 елда ук СССР (Татарстан) язучылар берлегенә әгъза итеп алына, төрле дәрәжәдәге бүләкләргә лаек була; ижатына багышланган берничә дистә мәкалә дөнья күрә.

Күренекле шагыйрь М.Әгъләм Ә.Гаффарга багышланган бәйләмәсен «Табигать баласы», Р.Идрисов «Кече күңелле һәм гору!»», Т.Алексеева «С верой в человека» дип атап, исемнәрендә үк аның кешелек сыйфатына, ижади эзләнүләренә бәя бирделәр. Кыскасы, үткән гасырның 70-80 елларында татар әдәбиятында бар жанрларны иңләп алган Әхәт Гаффар чоры булып ала.

«Казан утлары»нда 2019 ел башында тәкъдим ителгән «Без – Ак Барс» поэмасы киң панорамалы, колачлы булса да, Ә.Гаффарның иң сыйфатлы, иң камил эсәре булып саналуга дөгъва итә алмый. Дөрес, аның күңеле киң, ул үз халкының язмышы турында гына уйланмый, аны, гомумән, азатлык, тигезлек, хокук саклау кебек «гомумпланета» хәсрәтләре борчый.

Шагыйрьнең үткәнебезгә, югалтуларыбызга бәясә кырыс, усал, сүз зурдан алып барыла: бүлек исемнәре генә дә ни тора: «Гүргә иңү», «Ау», «Үлемезбез-хөррият», «Кан моңы». Куркыныч булып китә. Аның фикерләү рәвеше, чынбарлыкның үзе шикелле, буталчык, каршылыклы.

*Без – татарның яшәү туграсы
Сугарырга дип киләчәкне
Яратылган безнең кайнар кан!*

Сүзенәң «кайнар канлы» татармы яисә зоопаркта ачтан үлгән ике ак барс турында барамы икәнлегә ачылып житмәсә дә, алдагы юллар әрнү, хиснең «желәгенә» баса:

*Биш гасырлык кисек канатыбыз
Биш гасырлык муенда аркан.*

Ачка үлгән ике ак барсны тәңрегә тиңләп, янәдән өченчәсе буларак тәңгәлләшкән башкалабызга әйләнәп кайта.

*Туйдым, суверенитет, дип,
Казанда коймак ашап,
Казан каласы – таш кала,
Бар калага баш кала.*

«Казан каласы – таш кала, Бар калага баш кала» гыйбарәсе халык телендә күптәннән яши, бәлки, ул Казанның әле үзенә-үзе хужа булып яшәгән ханлык чорында ук тугандыр. Хәзер инде «эх, шулай булсачы» дип, телне шартлатып куюдан уза алмыйбыз. Чөнки реаль вазгыять шундый: «Бар калага баш каланың» сиксән процент байлыгының рәхәтен үзгә шәһәрләр күрә. Кыскасы, кафия (рифма) аһәңе өчен генә мондый бәяләр белән укучының ачуын китермәү хәерлерәктер дип уйлыйм.

Поэманың мәгънәви төзелеш структурасы шул чаклы катлаулы, каршылыклы, аның «мантийгы» артынан аңны «кабызып» та куып җитеп булмый. Лирик герой урыны-вакыты белән ак барс ролен дә үзенә ала.

*Шул төнне,
Мин – качкын барсны,
Атып, утка яктылар.*

Тикмәгә түгел икән ул гамәле:

*Мең елдан соң
Мин калдырган
Татар телен таптылар...*

Ничек кенә уйланмасын, фикерне сикертмәсен, милли символыбыз Ак Барска багышланган шигъри әсәргә Әхәт Гаффар иҗат иткән, милли туграбызны олылаган, ул рәхмәتكә лаеклы.

Иҗтимагый вазгыять һәм поэма

2020 ел тарихка Бөек Ватан сугышында җиңүгә – 75, ТАССР – Татарстан оешуга 100 ел кебек олы вакыйгалары белән кереп калачак, дигән идек. Шулар янына комсомол оешмасы юбилее килеп кушылды. Ошбу күренекле вазгыятьләргә нисбәтле татар әдипләрен, журналистларын илтифатсызлыкта гаепләве кыен. Дистәләгән шигъри багышлаулар, хикәяләр, истәлекләр дөнья күрдә. Мин мәкиббән китеп яшәгән поэма жанры да бәйгедә ким-хур булмады, үзе турында «хәбәр биреп», сөнеч-көнечләре белән уртаклашып торды. Иң әүвәл өч иҗтимагый вазгыятькә дә үз мөнәсәбәт-карашын белдергән шәхес, Татарстанның халык язучысы, Россия Дәүләт премиясе иясе, дистәләгән шигъри мәжмугалары, 150 ләп җыр, 50 дән артык поэма, хәзерге чор иҗат җимеше – «Исемсезләр» авторы Р.Харис комсомолның 100 еллыгын, Җиңү бәйрәменең 75 еллыгын, җәмһүриятебезнең юбилее өч яңа лиро-эпик – «Унөчкә унөч», «Төрөк валы» һәм «Татар атлары» – әсәрләре белән сәламләде.

Әгәрәнки, Ренат Харисның «Казан утлары»нда басылып чыккан «Татар атлары» поэмасы күз алдымда тормаса, аның көйле концепциясе белән таныш булсам, «атлар

юлы» буенча милләт тәварихын күзаллап була, дигән сүзне уйдорма, «суфыйлар хикәяте» дип, бусагадан кире кагар идем.

Р.Харис ижатында «Татар атлары» поэмасы пәйда булу очраклы күренеш түгел. Атлар аның ижатының буыннан-буынга яратып, бу сүзне курыкмыйча, авыз тутырып әйтәм, белеп сурәтләгән «жан ияләре». Шагыйрьнең остазы С.Хәким әйтмешли, «жиз иләк аша уздырып» туплаган шигырь-поэмалар мәжмугасын ул «Атлар чаба» (2016) дип атаса, жыентыкта тәкъдим ителгән «Бәкер сазы» поэмасында шул табигый баткаклыкта аунап савыккан атларны килеш-килбәтләре, төсләре, хәтта холык-чалымнары белән сурәтли.

Атлар халкыбызның борынгыдан иң турылыклы вә ышанычлы юлдашлары булдылар дигән иман күбесезнең мифик аң күзәнәкләренә кереп оялаган. Адәм баласы белән дүрт аяклы хайваннар арасындагы якынлык, атларның хужаларына тугрылыгы хақында күп язылган. «Идегәй» дастанында да ат хөрмәт белән искә алына, алар авыр мизгелләрдә дә, жиңу авазы яңгыраганда да, һәрчак җайдак белән бергә булганнар.

«Белгечләр бу хакта ничек уйлылардыр, – дип яза шагыйрь Г.Морат, – әмма, миңа калса, кешеләр белән атлар арасында ниндидер бәйләнеш бар шикелле... Соңгы чорда бик күп авыллар атсыз һәм яшьләрсез калды... Кайчакта башка сәер уйлар да килә: әллә авылның бөтен яме шул атларда булды микән?»²

Кешеләр белән атлар арасындагы мәжүси чорлардан килгән гәҗәеп, хәтта эзотерик якынлык турында күпләр уйлый икән. Шагыйрь Р.Фәйзуллинның күңел түрендә бүрткән язмышлар уртаклыгы турында уйланган шигъри юллары искә төшә:

*Күпме халык күрә ат күзендә
Үз язмышын, үз моңын...*

Зөлфәтнең Сандугач белән Карлыгач язмышында хакыйкәт белән мәкер арасындагы тартышны сурәтләгән «Ике ат турында балладасы» иң укыла торган әсәрләрнең берсе булды.

Әле Татарстанның олут юбилее аң төпкелендә генә яшәгән чакта ук ифрат нәзберек шагыйрь М.Әгъләм жөмһүриятебезнең картадагы сурәтен чаптар атка охшаганлыгына игътибар иткән иде.

*Шагыйрь дустым, сәяхәттән кайткач,
Әйткән иде, Татарстаным,
Картадагы синең сурәтеңнең
Чабып барган атка охшавын.
(«Татарстаным»).*

Атны олылаган рәхмәтле юлларны башка язучылар ижатыннан да күпләп китереп, ошбу мәүзугәка җитди фәнни хезмәт тә язып булыр иде. Шуңа күрә Р.Харисның хыялына ирек куйган поэмасына «Татар атлары» дигән сыйдырышлы исем бирүен хупламый мөмкин түгел. Ат образына күчеш тә үз халәтенә эчке бәя бирү, «Әллә инде картлык беркатлыгы, әллә инде сабый акылы» кебек юллар ярдәмендә башкарыла.

Ничек кенә сәер тоелмасын, атлар шагыйрьне күпмедер күләмдә татар тарихын гади сөйләп чыгудан «коткаралар». Мәсәлән, төньякта яшәүче төрки кабиләләр белән кытайларны атлар якынлаштырган. Тарихчы Ф.Ислаев язганча, кытайлар «хужалыкта файдалану, Тан армиясә өчен атлар сатып алганнар. Атның базар бәясә шактый югары исәпләнгән. Сатып алынган атларга тамгалар да сугылган. Кытайлар

² Морат Газинур. Жәяүле кошлар. – Казан: ТКН, 2002. – Б.70-71.

төрки кабилэләрдән сатып алынган тамгалы атларны чын мәгънәсендә затлылык, сыйфатлылык билгесе итеп кабул иткәннәр»³. Шагыйрь фикеренчә, кытайлар «күк атлары» дип сокланган, киң күкрәкле, күзләре нефта сөрмәле, ялы, койрыгы аксыл, сыгылмалы гәүдәле жирән атлар үткән юл ай-һай озын да, хәтәр дә, шул ук вакытта данлы да икән. «Колаклары жанлы локатордай» татар атларын әүвәл татар кабиләләре яшәгән «татар бугазы» дип аталган япон диңгезе буйларында күрсәләр, аннан алар иңе-буге Азия, өлешчә Аурупа киңлекләрен биләгән кыпчак далаларында пәйда булалар. Яңа урында атларга яшәү жиңел булмый: туктаусыз күченеп йөрүләр, кар астыннан ризык эзләү, бүре көтүе белән сугышу...

*Китте сугыш,
Бөтерелә айгыр...
Ярсулана кашкар өере...
Савырына сикергән бүрене
Айгыр тибеп, күккә чөерде.*

Дөнья сурәте туктаусыз үзгәрәп, авыр сынауларын жибәрәп тора. Бабаларыбыз Урал, Идел, Чулман тарафларына күчәнгәч, атларга тарихка кереп калган Зур сугышта – Алтын Урда ханы Туктамыш белән кан-дин кардәшләренә кайгы-хәсрәт алып килгән Аксак Тимер башкисәлләре арасындагы орышта «катнашырга» туры килә. Һәр ике як әүвәл сугышырга берәр батырын чыгара, алар бер-берсен үтергәч, «мәсьәләне» атлар хәл итә, кыпчак бинең айгыры дошман аргамагының сыртын тешли-тешли жиңү яулый.

Шундый олы вә кече вакыйгаларны сурәтләү алдыннан, намаз башында әйтелә торган бисмилла шикелле, иҗатчының ошбу хәлләргә мөнәсәбәтен ачкан, мәгънәви рефрен бурычын үтәгән шигъри юллар килә. Анда вакыт агышын фәлсәфи бәяләү шәхес кичерешен ачуга буйсына.

*Вакыт күчте,
Әллә нәрсә булды
Ниләр генә искә төшмәде?!*

Символик мәгънәле «Вакыт күчте» башламын саклап, сурәтләнгән хәл-әхвәлләргә бәйлә рәвештә, икенче юлны (кабат кайтты миңа, кайтты, күчте бүтәнгә) үзгәртеп, эпик оеткылы поэмага жылы матурлык, табигый күркәмлек алып керә шагыйрь.

Ничсүзсез, Р.Харисның яңа әсәре лиро-эпик төрне бизи алуы поэма, чөнки татар атлары халкыбыз язмышы, тарихы белән сәбәпләлек бәйләнешендә тасвирланалар. Шул ук вакытта автор дилбегәнә кулыннан «ычкындырмый», үткәннәр турында уйлаганда «нәрсә генә искә төшмәде?!» дип, һәр тарихи борылышлы вакыйгага үз мөнәсәбәтен сиздерә, ягъни биредә хәзерге әдәбият белемендә еш кабатланган икеләтелгән проекция алымына таяна: автор образы, аның кичерешләре һәм тышкы дөнья; вакыйгалар агышы һәм аларга шәхси бәя...

Укучы (мәсәлән, мин) Р.Харисның үзе яши торган урамга багышланган поэмасында да, язучылар төркемендә Парижда булып, «сөешү йорты»на сәфәр кылып», «төнге күбәләкләр» белән очрашып кайткан кешенең татар атларын мәшһүр кала урамнарыннан жылфердәтеп уздырып, иреннәрен Сена елгасы суында чылатып, «Нотр-Дамның гүзәл» витражи яныннан уздырмыйча, нәсел айгырын текә Монмартрга мендереп кешнәтмичә кала аламы соң? Нич юк! Башкача язса, ул Ренат Харис булмас иде.

Тарихыбыздан мәгълүм булганча, татар атларының Париж урамнарын тәүге

³ Мәдәни жомга.// 2020, июль. – Б.22.

таптавы гына түгел икән. 1812 елгы рус-француз сугышында биш мең татар яугиреннән торган «Казанское ополчение» дип аталган атлы гаскәр катнаша⁴.

Аларга башкорт атлылары килеп кушыла. Бу хакта «Рус-француз сугышы бәете»ндә бик ачык әйтелә:

*Французның атлары кырын жырда дулуйдыр.
Башкорт белән типтәрләр французны туруйдыр⁵.*

Атларын Франциядә йөртеп «кайтышлый» безнең шагыйрь Алманиягә дә «кагыла». Немецның бөек әдиге Йохан Гёте «хәлсез булып туган, балачакта бик еш чирләгән», табигатның бер даруы да «сикхәт бирмәгән» икән. Ахыр чиктә иң файдалы дөвә атта йөрү булып чыккан (ирләр колагына гына: хәзер бик күпләр интеккән чирне ат өстендә «куян куган» бабаларыбыз бөтенләй белмәгән) һәм Гётенң Чыңгыз ханны йөрткән атларны бик күрәсе килгән; аңа бүләк иткән Корьән аша Исламга хөрмәт уяган. Элек халыкның көндәлек тормышын аттан башка күз алдына да китереп булмаса, хәзерге яшәешбездә ошбу малкайларны машина-тракторлар, итләрен замана ризыклары кысыклап чыгарды. Бу хәлгә Р.Харис шактый төгәл тормышчан һәм әрнүле бәясен бирә:

*Нигә аңа авыл тутырмасы?
Кибет тулы бекон, сервелат?!
Нигә аңа кымыз,
«Иго» дигән
Яман сүзгә бәйлә серле ат?!*

Татар аты тәмам онытылып барганда, кемдер югалган токымны эзләп табып, әллә кайлардан «безнең жиргә кире кайтарган!». Поэманың «Татарстан» дигән соңгы рәсми бүлегә корырак килеп чыкса да, ул үз бурычын үти, «ун борчуны жил иркәнә сибеп, сыңар куанычны ун итеп» бәйрәм итәргә чакыруы белән аклана. Татар атын күтәрү, аңа мәдхия яздыру, милли мәктәпләребезне бетереп, телебезгә богау салынган авыр чорда аз-маз булса да, рухи ләззәт бирсен дип, Р.Харис та нәкъ шул эчке ният белән «юлга чыккандыр». Кем әйтмешли, уйлый күңел төрлесең!

Иң мөһиме: татар атлары белән «сәяхәт»кә чыгып, шагыйрь чынлыкта тарихи хәтерезне яңарта, горурлык хисе уята. «Татар атлары» дигән поэмасы белән Ренат Харис халкыбызның гына түгел, гомумән, төрки кавемнәренә тугрылыклы юлдашына, гомерлек таянычына шигъри һәйкәл куйган һәм татар тарихын «атка атланып» иңләгән.

Сугыш хакыйкәте

Бөек Ватан сугышының 75 еллыгын шагыйрьләребез милләт, нәсел үсеше белән бәйләп, тарихи аңны саклау турында кайгыртып, үткән бөеклегебезне жылы, матур итеп, образлы сурәтләү чаралары ярдәмендә халык аңына сәндәрәп калдыру юлларын эзләделәр.

Күренекле шагыйрә, саллы-мәгънәле лиро-эпик әсәрләр авторы Эльмира Шәрифуллина каләменә уңышы саналырга лаеклы «Оран» поэмасында сугыш белән тыл бердәмлеген аерым шәхес образын сурәтләү аша милли кыйммәтләрне, йолаларны, нәсел, ыру давамлылыгын саклау мәсьәләләренә килеп чыга. Шагыйрә поэмасын бер сүз белән «Оран» дип атап, Ф.Кәримнең «Ант» шигыреннән алынган «Юлбасарлар таптый илебезне, Ватан сугышына мин китәм» дигән эпиграф белән

⁴ Татарстан АССР тарихы. – Казан, 1970. – Б.165

⁵ Татар эпосы;бәетләр. – Казан: Фән, 2005. – Б 71.

башлап жибәрәп, әсәрнең беренче бүлегендә сугыш афәтен сурәтләгәндә сызлануын яшермичә, «Мыек чыгарга да өлгермәгәннәр дә», «чәчләренә чал кәргәннәр дә китте сугышка», «чөнки «ил кайгысы – ирләр кайгысы» кебек гыйбарәләр белән укучыны катлаулырак эчтәлекне кабул итүгә әзерли.

Утыннан туймаган учак шикелле, сугыш кешеләрне суырып кына тора.

*Утка ташланганы меңнәр иде,
Чыкканнары йөзгә тулмады.*

Ил өстенә ябырылган афәт алып килгән фажиганең аянычлы нәтижәсен шагыйрә үзе катнашкан, үзе шаһиты булган кешедәй миләрне «тундырырдай» дәрәжәдә сурәтли.

*Ә елгалар кан-кызылга батып,
Тере мәет белән тулганнар.
Кайсы кулсыз, кайсы баш-аяксыз.
Кайсы чалкан, кайсы йөз түбән.*

Сугыш алып килгән, халык башына өерелеп төшкән фажигане сурәтләүдә шагыйрә, олы сурәтләр белән эш итеп, хисләрне «куерту» алымнарын таба.

*Жилләр исәр,
Силләр кисәр,
Кемнәр үлчәр
Аналарның
Сызган йөрәк кылларын?*

Поэманың үзегендә Ватан дигән төшенчәгә тугрылыклы, үзен аямыйча Днепр тирәсендә барган сугышларның алгы сафларында атлаган татар егете – Нигъмәтулла. Елганы кичкәндә, күпләр үлеп кала, яралылар арасында поэманың үзәк каһарманы да кая ятканын, үзе белән нәрсә булганын да төшенмәгән, шагыйрә әйтмешли, «тере мәет» булып ята.

*Өметләнде кар-боз боткасыннан.
Котылыр да
Басар ул торып.
Күнитектән кара кан түгелде –
Төшеп китте гүя әсир убыл...*

Үзен-үзе белештермичә, өнсез яткан бер мәлдә, уң иңендәгә фәрештә, колагы аша аның аңына «үләргә хақың юк синең», өйдә хатының, балаларың, «чәчләре ап-ак», күзләре «эчкә баткан» әниң көтә, дип пышылдагандай була. Ул исән кала. Бер яктан, ил сакчысының алда да башкарасы гамәлләре бихисап икән әле. Икенчедән, фабула жебененң дәвамы өчен ул әле авторга да бик кирәк.

Сугышчы көч-хәл белән өенә кайтып житә һәм, яраларын ялаштырып, ял итәргә жыена. Ир-атлар дәррәү сугышка алынган, карт-коры, бала-чага, «гомерлеккә парсыз калган кызлар» белән генә колхоз тәмам бетеп бара, бар терәкләре булып, «ачлык визиткасы – кычыткан» калган. Бөлгенлекнең соңгы чигенә килеп терәлгән авылдашлары жылылыкны саклау юлларын эзләп, барысы бер түбәгә жыелып, «утын, кәрәчинне» житкерү, ягъни жан саклау юлларын эзилләр.

Инде сугышка ярамаган Нигъмәтуллага таралып барган колхозны, чынлыкта авылны ышанып тапшыралар. Ул мондый бурычны бик житди кабул итә:

*Яши Нигъмәт татар җирендә,
Ил хәсрәте йөрәк түрендә.*

Ул чирен, ярасын онытырга тырышып, эшкә керешә. Хужалыкны аякка бастыруны фашизмны жиңүгә кертәчәк шәхси өлеше санап, олысын-кечесен эшкә тарту юлларын эзли, кемнәндер салпы ягына «салам кыстыра», киреләрне өркәтәп, эшкә җигә. Ул үзе шикелле сугыш гарипләренә дә алар башкара алырлык эш таба. Аның уенча, «Кулсызларның аяклары йөри. Аяксызның көчле беләге».

Зирәк җитәкче үзләрен көчкә-көчкә йөрткән кешеләр белән колхозны күтәрәп булмасын аңлап, хәтәр юлга баса, чачүлеккә дигән орлыкның бер өлешен колхозчыларга, гарипләргә, ятимнәргә тараттыра. Дошман уяу, шунда ук бу «башбаштаклык» турында тиешле урынга шом сала. Хәбәрне көтеп утыргандай, әләкчене жылы кабул итәләр. Ул адәмне шагыйрә ялт-йолт итеп күренеп алып, үләннәр арасына кереп яшеренгән кәлтә еланна тигә.

Ил хәсрәте – минем хәсрәт дип, көне-төне эш белән мәшгуль, кешеләрне исән-имин калдыру өчен ошбу адымга барган Нигъмәтулла җавапка тартыла. Дошман ядрәсеннән исән калган ярым гарипнең чигәсенә сәвит алтатары терәлә, ул халык дошманына тигәнә.

*Күн күрткалы басты, утырды,
Буран кебек тагын котырды.
Чыкты...
Керде...
Ахры, киңәште...
Кичектерде көзгә бу эшне...*

Колхозны аякка бастырып, мул уңыш алынган, Нигъмәтулланың бу «ялгышы» онытыла. Киләсе буыннарда ихтияҗны да истә тоткан икән ул, яңа туган сабые оран сала, димәк, тормыш дөвам итә. Бала тууы поэма-симфониягә үзенә бер жылылык бәрки.

Табиғый ки, шагыйрә җегәрен Нигъмәтулла образын ачуга, совет чорында таләп ителгәнчә, каһарманның уңай, үрнәк алырдай сыйфатларын калкытып куюга юналтса дә, буыннар чылбырын саклау ихтияҗын, гомумирәк вакыйгаларга игътибар турында да онытмый. Халыкның тарихи аңына сеңеп, бәгыренә төшкән мәрхәмәтсез, каһәрле елларны да искә төшереп, бәйләп үтә шагыйрә:

*Унҗиденче...
Утыз җиденче...
Егерме бер...
Дәһи кырык бер.*

Исемлек башында торган санә хакимиятне имансызлар кулына төшергән, сәнәкчеләр, кызыллар, аklar сугышы белән хәтердә... Егерме бердә халыкларны, бигрәк тә Урта Идел буенда яшәүчеләрне «ачлык патша» кырып сала. Утыз җиденче ел үз илен үз җитәкчеләре томана хәленә төшергән, зыялыларны, акыллы, эшчән буынны юк итүе белән «данлыклы». Һәм фәлән миллионлап (төгәл санын беркем белми) Нигъмәтуллаларны «йоткан» кырык бер. Барысы да буыннарның күңел түрендә, бәгырендә.

Нигъмәтулланың кешелек сыйфатлары, оештыра белү сәләте үзенә тапшырылган колхозны аякка бастыру, кешеләрне саклап калу барышында ачыла, дидек. Бу – табиғый. Автор үзенең асыл ниятен поэмага керештә үк искәртеп куя. «Бөек Ватан сугышы вакытында һәм сугыштан соңгы авыр елларда халкын ач үлемнән саклап калган зирәк акыллы колхоз рәисләренә багышлана». Сугыштан авыр яраланып кайтса

да, халкына ярдәмем тисен дип эшли торган фидаи жан Нигъмәтулласы да табыла. Аның реаль шәхес булуы да ихтимал.

Авторның шигъри юлларны төрләндерү юнәлешендә эзләнүе, бертөслелектән качу юлларын эзләве дә күз алдында. Нигездә, 10-9 ижекле классик силлабик калып төзелешенә өстенлек бирсә дә, юлларны бүлгәләп, басымга игътибар өстәп, хисләрне куертып сурәтләр динамикасы да үзенчәлекле.

Юлларны «тотып торуны» терәк «багана» мисле үзенә алган кафия (рифма) киеренкелекне «оештыруда» үз вазифасын үти.

Әлбәттә, Э.Шәрифүллинаның сугыш, аннан соңгы тормыш авырлыкларын бизәмичә, акшарламыйча тасвирлавы, шул чорны образлар аша күз алдына бастыру юнәлешендәге эзләнү-табышлары игътибарга лаек. Дөрөс, шагыйрәнең соңгы юллардагы шатлыклы хисләрәнә кушыла алмадым. «Киң Дала!.. (бу төшенчәнең килеп керүен, гомумән, аклап булмый) «Жиңәр көч юк безне дөньяда!» кебек шалтыравык-ялтыравык апофеоз кемгә ничектер, миңа башка операдан ялгыш килеп кергән ария кебегрәк тоелды.

Шагыйрәгә эпик оеткыны тотып торучы Нигъмәтулланың холкын-фигылен, рухи дөньясын сурәтләрүгә дикъкәтә житмәгән дип тә «үпкәләргә» мөмкин булыр иде. «Камиллекнең чиге юк», дип «юлга чыккан» кеше «бәйләнчек» була инде ул.

Тулаем алганда, меңбеллык мираслы татар шигъриятенәң лиро-эпик төренәң «йөзенә кызыллык» китермәслек әсәр ижат иткән Эльмира Шәрифүллина.

Фашизмны тар-мар итүнең 75 еллыгын Р.Харис күләме белән жыйнак, мәгънәви тарафтан сыйдырышлы «Төрөк валы» поэмасы белән билгеләп үттә. Матбугатта инде уңай бәясен алган бу әсәрен шагыйрь шул сугышта катнашып, шактый батырлык кылган абыйсы Яхъя Фәизов истәлегенә багышлый. Ул аны туган иленә бирелгән, аның киләчәгә өчен үзен аямый торган сугышчы, акыллы, көчле шәхес буларак күз алдына бастыра. Башка кылган батырлыкларыннан үзгә, аның Кырымны фашистлардан азат иткәндә, кул астындагы сугышчыларны атакага күтәрүенә, авырлыклардан курыкмыйча, юл ярып алга баруына басым ясый шагыйрь:

*Ә бит абзам минем чигенмәгән,
Төрле яктан дошман бугач та
Үзе һөҗүм иткән.
Кырым җирен
Азат итү өчен юл ачкан.*

Гади бер татар кешесенең шәхси вә ижтимагый батырлыгы сокландыра, горурулык хисе уята һәм ул үзенә тиешле бүлгән, кадер-хөрмәтен алачагына шикләндерми!

Кызганычка каршы, нәкъ менә шул ноктада фикер каршылыгы алга килеп баса. Бер яктан, аның «дошман бугач» та югалып калмыйча, сугышуын давам итеп, башкаларны рухландыруын күреп торган командирлар, сугышчылар аның Алтын Йолдыз орденын алачагына ышаналар. Мәгәр ошбу югары бүләк алынмыйча кала:

*Алтын Йолдыз аңа нигә бирмәгәннәр?
Аңа бит ул тәкъдим ителгән:
Полк штабы «Наградной» тутырган
Дивизиянеке үтенгән.*

Соңгы ноктаны куярга тиешле хәрби чин бу гамәлне хупламаган:

*Корпус командиры кул тамгасын
Озак уйлап салган, күрәсең...
«Кызыл байрак» орденына дигән...
Уйларына килә керәсем...*

Корпус командирының уйларына керә алмасак та, гомуми сәясәт чагылышын аңлавы кыен түгел. Жиңүнең безнең якта буласы ачыклангач, азчылык милләт кешеләрен кысу, берише халыкларны төрлө хәйлә-сылтаулар табып, ярлыклар тагып, тарихи яшәгән (уки: затлы) урыннарыннан сөрүләр башлана. Ренат Харис аерым шәхескә тискәре мөнәсәбәт аша тулы бер (бу очракта татар) милләткә кырын, кимсетеп карау сәясәтен тәнкыйтты. Нәтижә үзеннән-үзе чыгып тора: буйсынган халыкларның шәхесләрен рәнжетү, кешелек сыйфатларын, ахыр чиктә, гуманизм таләпләре белән санашмауны бер Яхъя Фәизов кына «татымаганы» мәгълүм. Бу төр жәберләүләргә мисалларны күпләп китереп булып иде.

Шул хәтлесе дә мөһим: каһарманыбыз холкындагы милли үзенчәлегебез сокландыра: Фәизов сызлануын, бугазыннан алган үпкәсен тышка чыгармыйча, горур татар баласы булып кала. Аның язмышы, гаделсезлек өчен яшрәк буыннан, бу очракта Ренат Мәгъсүм улының, күңеле сыкрана, үрсәләнә. Чөнки бөек милләт, дәүләт тотучы халык исемнән башкаларны кысу, кимсетү, аларның рухи ихтияжлары белән санашулар елдан-ел көчәя генә бара. Ошбу поэма, шул жәһәттән, үткәннән бигрәк бүгенгә сурәтләнән символик әсәр булып кабул ителә.

Шул бүләк мәсьәләсен хәл итүдә ул чорда СССР, хәзер Россия дип аталган илдә яшәүчеләрен милләтләре, исем-фамилияләре буенча бәяләү, вак, буйсынган халыкларны кимсетүгә нигезләнән бөек державачыл сәясәт утлы кисәү кебек башын калкыта. Ошбу сәясәт вазгыять поэмада үзәк мотив буларак үстерелә.

Төп игътибарны бер шәхес язмышына юнәлтү (башкалары фон гына) поэманың хозурлыгына хилафлык китермәгән.

Шигырь вәзене тарафыннан шагыйрь нигездә силлабик шигырь кысаларында калса да, эчке сөйләм, чигенеш, диалог кебек алымнар ярдәмендә төрлелеккә, тар мәйданда олы проблеманы, халкыбыз вәкилләренә сугышның кайнар нокталарында – алгы сызыкта да, дошман «өендә дә» (М.Жәлил һ.б.) батырлык үрнәкләре күрсәтүен калкытып куюга ирешә.

Әлбәттә, Р.Харис кебек хәзерге татар шигъриятенә әйдәп баручы, һәр әсәре белән рухыбызны баетучы шагыйрьгә абыйсының рухи дөньясына тирәнрәк үтеп керүен, тыныч тормышта шул батырлыкка илтүче гонсыларны искә алуын да күрергә теләү табигый дип уйлыйм.

«Төрөк валы»на тәнкыйтьче-шагыйрь Хәнәфи Бәдигый уңай бәя биреп, болай дип яза: «Халкыбызның Бөек Ватан сугышында күрсәткән каһарманлыгын бүген искә төшерү, хәтердә тоту рух ныклығыбыз өчен мөһим, дип әйтә шагыйрь поэмасы белән»⁶.

Тәлгат ГАЛИУЛЛИН,
филология фәннәре докторы, профессор

(Ахыры киләсе санда).

⁶ «Мәдәни жомга» / 2020, 24 апрель.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА МОХТАР МУТИН ОБРАЗЫ

М.МИРЗАНЫҢ «МОХТАР» ДРАМАТИК ПОЭМАСЫНА РЕЦЕНЗИЯ

Мохтар Исхак улы Мутин (1886–1941) беренче татар һәм башкорт трагик актёры буларак таныла. Аның танылган рольләре арасында – Закир һәм Жәләл (Г.Камалның «Бәхетсез егет»е һәм «Банкрот»ы), Татарин һәм Сатин (М.Горькийның «На дне»сы), Дикой (А.Островскийның «Гроза»сы), Городничий (Н.Гогольнең «Ревизор»ы), Тартюф (Жан-Батист Мольерның «Тартюф»ы), Батырхан (Г.Ибраһимовның «Яңа кешеләр»е), Гайнетдин (Н.Исәнбәтнең «Качаклар»ы), Вершинин (В.Ивановның «Бронепоезд 14–69»ы) һ.б. Күренекле актёр һәм режиссёр, милли сәнгать үсешенә зур өлеш керткән театр эшлеклесең язмышы бик фажигале була. Аны 1937 елның 24 апрелендә кулга алалар. 19 сентябрьдә исә Мохтар Мутин СССР Югары судының Хәрби коллегиясә тарафыннан «троцкист оешмада катнашуда» гаепләнеп, 10 елга ирегәннән мәхрүм ителә. Шул китүеннән өенә әйләнеп кайтмый ул. 1941 елның 3 июнендә исән чагында ук легендага әверелгән актёр Магадан өлкәсендәге лагерьда вафат була. Аны үлеменнән соң ике дистәдән артык ел үткәч, 1963 елның 1 августында реабилитациялилә¹.

Мохтар Мутин исән чагында ук легендар кешегә әверелә, дидек. Аның образы И.Салаховның «Колыма хикәяләре» роман-хроникасында мәңгеләштерелә (1989). Әдәбиятчылар тарафыннан әлегә эсәр «документаль повесть», «повесть-хатирә», «роман» буларак бәяләнсә, автор аның жанрын «роман-хроника» дип билгели². Танылган татар актёры образы фажигале пафос өстенлек иткән «Ике очрашу» хикәясендә очрый³.

И.Салахов роман-хроникада «танылу эпизодына» басым ясый. Әлегә эпизод укучының игътибарын трагикның актёрлык биографиясенә юнәлтә. Мохтар Мутин исемә «Колыма хикәяләре» эсәрендәге автобиографик геройда *«Көч һәм гайрәт ташып торган мәһабәт гәүдәле», «сокланырлык килеш-килбәтле», «Флоренция дәүләтенәң дан һәм шөһрәткә күмелгән атаклы генералы», көнләшүеннән акылдан язган, илаһи мәхәббәт гәүдәләнешә булган Отелло белән ассоциацияләр уята. Шекспирның «Отелло»сында «танылу» эпизоды геройның асыл кешелек сыйфатларын һәм әхлакий бөөкләген ачуга хезмәт итсә, «Ике очрашу» хикәясендә тоталитар чорның чираттагы корбаны булган талантның фажигале язмышын сурәтли. «Колыма хикәяләре»нең герой-хикәяләүчесе 1939 елда яңа этап белән килгән эсирдә бөөк артистны танымавына шакката: *«әйтәрсең лә, чатыр артындагы шыңлап каткан каен яргагы», «озын коры сөяк»*. Икенче тапкыр алар лагерьда ике елдан соң очрашалар. Роман-хрониканың баш герое каршына конвоирлар мәсхәрәләвеннән интегеп беткән *«гарип тоткын, инвалид»* килеп баса. Шулай итеп, *«бөөк артист, гали җан, татар халкының даны һәм сөөненче»* тоткынлык дөвәмында соры мәхбүс бушлаты кигән мәеткә әверелә. Герой-хикәяләүче бөөк артистны кочакламавы, аның белән сөйләшә, хәлләрән сораша алмавы өчен үкенә.*

¹ Илялова И. Мутин Мухтар Исхакович // Татарская энциклопедия: в 6 т. Т. 4. – Казань: Институт татарской энциклопедии, 2008. С. 301–302.; Сайтов С. Мутин Мухтар Исхакович // Башкирская энциклопедия: в 7 т. Т. 4. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 2008. С. 309.

² Салахов И. Колыма хикәяләре // Соц. Татарстан. 1989. 27 авг.

³ Салахов И. Н. Черная Колыма: (Хроника одной трагической судьбы) / пер. с татар. М. Зарипова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. С. 219–229.

Мохтар агага ярдәм итәргә теләве өчен генә дә аны 10 тәүлеккә карцерга утырталар. Үзен кабат баракка күчәргәч, ул Мохтар Мутинның үлеми турында ишетә.

Безнең алдыбызда – документаль хикәяләү. Анда И.Салахов үз чоры, тоталитар хакимият корбаны булган замандашларының фажигале язмышлары, үз тормышлары турында уйлана. Язучының гаепләү сүзе репрессия елларында татар халкының иң сәләтле улларын юкка чыгарган тоталитар системага каршы юнәлгән. «Колыма хикәяләре»ндә телгә алынган корбаннар арасында бөек трагиктан кала тагын Г.Ибраһимов, К.Тинчурин, Ш.Усманов, С.Рафиков, Х.Туфан һ.б.ның исемнәре очрый. И.Салахов, легендар актёр образы тудырганда, контраст алымнар куллана. Язучы танылган актёр портретын Колыма лагерьларындагы меккен мэхбүс портретына каршы куя. Хронотоп оештырылышында антитеза өстенлек итә: хәзерге үткәнгә каршы куела.

М.Мирзаның ТАССРның 100 еллыгына багышланган «Мохтар» драматик поэмасында М.Мутин образы башка стилистикада гәүдәләнә⁴. Әлеге әсәрнең язылу нияте буш урында гына барлыкка килмәгән, ул – туган якны өйрәнү материалы белән күпеллек эш нәтижәсе. М.Мирза каләменнән Татарстан Республикасының Актаныш районының күренекле кешеләре турында күп кенә мәкаләләр төшкән. Аларның берсендә М.Мутин нәселе хакындагы мәгълүматлар системага салынган⁵. Язучы берничә тапкыр Мутиннар нәселен күренекле вәкиле Гавас Мутин белән күрешә. Фронтвик язучының фронттагы үткәне белән генә түгел, танылган туганнары турындагы мәгълүматлар белән дә уртаклаша. Шулай итеп, М.Мирзада Мутиннар нәселендәге ир-егетләргә хас тәвәккәллек, кыюлык, дан-шөһрәт турында күзаллау формалаша⁶.

Язучы тарафыннан сайланган жанр формасы очраклы түгел. «Драматик поэма, кагыйдә буларак, сәләтле шәхесләрнең фажигале язмышы турында баян итә, ул аны тематик планда трагедиягә якынайта»⁷. Авторның игътибар үзәгендә – беренче татар трагик актёры, режиссёр М.Мутинның язмышы.

Шагыйрь үз әсәрендә татар халкы тормышындагы төп мизгелләрен сәнгатьчә тормышка ашырырга омтыла. М.Мирза тарихның үзгәреш чорында Ватан һәм халык язмышы турында уйлана. Әсәр хронотобы Алтын Урда тарихы, Казан ханлыгының таркалуы, 1917 елгы инкыйлаб, Гражданнар сугышы, 1930 нчы елгы репрессияләр вакыйгаларын үз эченә ала. М.Мирза татар халкының үз дәүләтчеләге барлыкка килү һәм югалу проблемасы, тарихта хакимият һәм халыкның роле турында уйлана.

Легендар катламда төрки традицияләр кысаларында язмышка буйсынган һәм сабырлыклары һәм Аллага ышанычлары өчен бала белән бүләкләнгән баласыз ата-аналар турында сөйләнә.

Шәхеснең энергетика потенциалы биредә дулкын образында метафорик рәвештә гәүдәләп ашырыла, ул текә ярда – вакытның табигый барометрында үз эзен калдыра. Биредә яр театрдагы сәхнәнең арт декорациясенә тиң, ул геройның шәхси язмышы линиясе үсеш ала торган фон булып аңлашыла: «Яр – елъязмачы, / Эзләре языла». Шагыйрь сурәтләгән дөнья бишкәк охшаган: аның тирбәләше жирдәге һәр кешенең йөрәк тибешен хәтерләтә⁸.

М.Мирзаның игътибар үзәгендә Гәрәй – Мутин нәселләрендәге күренекле вәкилләрен (Әсфәндияров, Ильясов, Ярмуллин) фажигале язмышлары. Тарихчы С.Хәмидуллин фикеренчә, «гәрә» сүзе монгол телендә «кәра» («карга») сүзеннән килеп чыга, ул күплек санны белдерә торган «ит» суффиксы белән «кәраит» атамасын китереп чыгара.

Кәраит ханлыгы XI гасырда Монголия территориясендә барлыкка килә. Гәрәйләр

⁴ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 41–85.

⁵ Мирза М. Гомерләр кичкәндә // Казан утлары. 2016. № 5. Б. 110–119.

⁶ Мирза М. Гомерләр кичкәндә // Казан утлары. 2016. № 5. Б. 114–115.

⁷ Гуляев Н. А. Теория литературы / Н. А. Гуляев. М.: Высшая школа, 1985. Б. 178.

⁸ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 69.

нәселе урта гасырларда хакимиятне Чыңгызхан кулыннан алган иң борынгы нәселләрнең берсе булып санала⁹.

Урта гасырларда бу нәсел язмышы Россия гражданлыгын кабул итәргә мәжбүр булган башка халыклар язмышы белән уртака була. Мутиннар нәселе Актаныш районының Агыйдел буенда урнашкан Такталачык авылында төпләнә («Башкорт ырулары тарихы» тапшыруының стенограммасын карагыз). Бу дворяннар нәселенең иң танылган вәкилләре булып Жидееллык сугыш (1756–1763) вакытында Россия өчен кан койган һәм императрица Елизавета Петровнага присяга вакытында башкорт халкының данын яклаган Гәрәй волосте сотнигы һәм старшинасы Темир Мутин; Башкорт милли хәрәкәте лидерларының берсе һәм Башкорт хөкүмәте эгзасы Илдархан Мутин һәм танылган татар трагик актёры, милли театр сәнгатең торгызуга зур өлеш керткән режиссёр Мохтар Мутин санала¹⁰.

Мутиннар нәселенең тормышын берничә буында реконструкцияләп, М.Мирза алгы планга актив, тормыштагы урыннары ачык күренеп торган харизматик геройларны чыгара. Драматик поэмасында язучы документальлекне минимумга житкерергә тырыша.

Баш геройның артистлык табигате турында онытмыйча, М.Мирза уен башлангычыннан уңышлы файдалана. Уен әсәрдә форма дәрәжәсенә житкерелә. Безнең күзалдыбызда драматик поэма – эпос, лирика һәм драманы үз эченә алган үзгәчлекле әдәби жанр формалаша. Геройның фажигале амплуасы трагик герой һәм язмыш, күрәчәк, фажигале хәлләр драматик конфликттың чагылышы таба. Әсәрнең шигъри диалог формасында корылуы, монологлар жанр тудыручы роль уйный. Ремаркалар әсәр структурасын формалаштыру вазифасын башкара. Автор исә тарихи фактларны сайлауда, трагик герой образын сурәтләүдә сиземләнә.

М.Мирзада уен реаль чынбарлык һәм уйдырма катнашмасыннан гыйбарәт. Язучы герой биографиясен үз идеясенә яраклаштыра. Драматик поэма кысалары Алладан сорап алынган һәм ил сакчысы булырга тиешле бала («Ир лачыны», «Ил терәге») турындагы риваятьтән гыйбарәт. Укучыны / тамашачыны язучы герой язмышы турында фикер йөртәргә чакыра: ул үз тормышының хужасы булырмы, әллә Язмыш елгасының агышы уңаена йөзеп баручы йомычкага әйләнәрме? М.Мирза беренче планга Язмышына сабыр караган һәм тәкъдиренә буйсынган татар милли идеалын куя: «сабыр бул... Сабырларга гына бары / Сары алтын табылыр»¹¹. Уен үзен персонажлар системасында да белдерә. Легендар актёрның биографиясен төзөгәндә, автор М.Мутинны аның рольләреннән оешкан уен пространствосына куя. Шуңа рәвешле актёр, Шекспир рухындагы трагедиянең персонажына әйләнеп, параллель реальлектә яши башлый. Автор геройның король Лир өрәге белән дөньяга карашлары турында бәхәсләшүен – Көнбатыш индивидуальлегенә Көнчыгыш коллективлыгы белән көрәшен сурәтли.

Король Лир өрәге актёрга, үз тормышын саклау өчен, төрмә булган бу илдән качарга кинәш итә («илегез – *тоташ төрмә*»), герой исә аның кинәшен кире кага¹²:

«Монда кендек каным тамган, / Атам-анам кабере»¹³.

«Качу, жанын саклап калу / Хан-эмирләр гадәте»¹⁴.

«Халкымны, гайләмне / Ташлап беркая китмәм!»¹⁵.

⁹ Стенограмма передачи «История башкирских родов» на радио «„Эхо Москвы“ в Уфе». Выпуск 3 от 23 июня 2017 года // Proufu.ru: ProUfu.ru – интернет-издание, 2008–2020. 14:15, 24 сентября 2018. URL: https://proufu.ru/news/spec/istorii_bashkirskikh_rodov/69662-istoriya_bashkirskikh_rodov_girey/?sphrase_id=15652809 (дата обращения: 12.05.2020).

¹⁰ Асфандияров А.З., Ильясова А.Я., Ярмуллин А.Ш. Род Мутиных // Башкирская энциклопедия: в 7 т. Т. 4. Уфа: Башкирская энциклопедия, 2008. С. 309–310.

¹¹ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 69.

¹² Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 43.

¹³ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 44.

¹⁴ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 44.

¹⁵ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 45.

Король Лирда «халык» төшенчәсе дәүләтчелек белән тыгыз бәйләнә, дәүләтчелекне югалту кешеләрнең халык төркеменә әверелүенә китерә («*халык булудан бизгән кавем*»)¹⁶. М.Мутин исә кешенең бөеклеген, аның үз кайгысы өстеннән күтәрелеп, башкаларның бәхетсезлеген аңлавында, үз халкын авыр хәлдән чыгара алуында күрә.

Лир өрәге 9 күренештә кабат күренә. Монда король үзенең күрәзәчелек сәләтен күрсәтә. Лир Мохтарның төрмәдә карагылчы этләр тарафыннан үтерелүен күрә.

Театраль сюжет драма төзелешендә дә чагыла. Безнең күз алдыбызда антик традицияләргә алга сөргән, хорга мөһим урын биргән әсәр килеп баса. Хор партияләре сәхнәдә барган күренешләргә сурәтлэгән шәрехләр (комментарийлар) төсен ала. Алар барысы да фәлсәфи характерда һәм кешенең асылын, билгеләнешен табуга юнәлгән («Ана-бала жыры», «Туу-үлү арасында – Мең төрле төс, мең төрле көч», «Без туфрактан яралганбыз», «Карурманнарга кердек без», «Агыйдел ярлары»).

Драматик поэманың тексты үлем хәлендәге тоткын М.Мутин хыялындагы цитаталарның чыганаclarын табарга тиешле укучы / тамашачы белән интеллектуаль уен төсен ала. Театраль сюжет биографик материал аша гына түгел, Шекспирдан алынган цитаталар аша да чынга ашырыла:

«Я мир считаю тем лишь, что он есть.

У каждого есть роль на этой сцене»¹⁷ (О.Мандельштам тәржемәсе).

М.Мирзаның драматик поэмасындагы тормыш трагик геройны Газап дигән роль уйнарга мәжбүр итүче аяусыз режиссёрга әверелә.

Геройның дөньяга карашын сурәтләүдә Шекспирның әсәрдә тулысынча яңгырый торган 94 нче сонеты зур роль уйный. Әлегә сонетның эчтәлегә шәрехләүчеләрдә бәхәсләр уята. Версияләргә берсе буенча, беренче ун юлда сүз ниндидер әхлакый камиллек, үрнәк турында бара. 10-14 нче юлларда әхлакый камиллеккә янаган куркыныч турында кисәтү бар. Икенче версия буенча, беренче ун юлның эчтәлегә бары тик ирониядән генә гыйбарәт, йомгакта ул гаепләүгә әверелә: әхлакый камиллек ят кулларда уенчыкка әверелергә мөмкин. Тәржемәдән күренгәнчә, М.Мирза беренче караш яклы¹⁸.

Король Лир каршында үзенең тормыш стратегиясен ачыграк күрсәтү өчен, актёр М.Мутин Г.Тукайның «Китмибез» дигән атаклы шигыреннән цитата да китерә¹⁹.

Хор башкаруындагы «Карурманнарга кердек без» жырында «Кара урман» дигән татар халык жырының төп образлары жанлана.

Драматик поэмада без биографик планның легендар план белән үрелүен күрәбез. М.Мирза актёрның фажигалә амплуасын тудыра торган фактларны сайлап ала, биографик нечкәлекләргә артык зур игътибар бирми. Икенче пәрдәдә автор укучыларны геройның шәхси тормышындагы уңышсызлыklar белән таныштыра. Актёрның Елизавета исемле хатынының әхлакый бөлгенлегә, М.Мирза фикеренчә, мэхәббәт хақына ата-баба диненнән баш тартуы белән аңлатыла. Әлегә персонажны тасвирлау өчен, язучы фаш итү алымын куллана: ялгызы калгач, Елизавета Гайсәгә гыйбадәт кыла. Шулай итеп, рухи хыянәт, геройның тормыш шартларына яраклашуны үз стратегиясә итеп кабул итүе темасы калкып чыга.

Тамашачыларны актёрның театр майданында ясаган беренче адымнары белән таныштырып, язучы сәнгатькә корбан китерү темасын үстерә. Театр хақына М.Мутин үз «даирә»сеннән чыга, динен һәм ата-бабаларының тормыш рәвешен оныта. Мәгълүм

¹⁶ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 46.

¹⁷ Шекспир В. Избранные произведения. М.-Л.: ГИХЛ, 1950. С. 220.

¹⁸ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 65-66.

¹⁹ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 47.

булганча, 1906–1908 елларда М. Мутин Оренбург мөселманның дини жыенында хисапчы булып эшли, ә 1910 елда «Сәйяр» труппасы актёры була²⁰.

3, 4 нче күренешләрдә М.Мутинның тормыш сызыгы фажигале төс ала. Өченче күренештә тамашачылар актёрның замандашлары һәм хезмәттәшләренә, үз тормышларын саклау өчен, индивидуалистик башлангычка өстенлек биреп, аны кулга алдыруларының шаһитләре булалар. М.Мирза театраль сюжет дәвам иткән Ленин-Сталин чорын тасвирлау өчен бик тирән метафора куллана. Автор большевиклар режимын Колизейдагы христианнарны үтерүе белән истә калган Рим императоры Неронның идарә итүе белән чагыштыра. М.Мутин иле канлы театр төсен ала. Шулай итеп, хаким һәм халык темасы салмак кына кешеләр язмышы белән канлы уеннан ләззәт алган тиран темасына килеп тоташа. Билгеле булганча, Колизейда узган канкойгыч гладиатор сугышлары дистәләгән мең тамашачыны киеренкелектә тоткан. М.Мирза тоталитар хакимият басымы астында туганлык бәйләнешләре өзәлгән, ә кешедә хайван инстинктлары өстенлек алган чорның фажигале асылы турында фикер йөртә²¹. Нәтижәдә дәүләт торган саен концлагерь, колбиләүче дәүләт сыйфатларын ала бара.

М.Мутин кебек ижади шәхеснең язмыш сызыгы суд күренешләрендә, Тройка утырышларында иң югары драматик ноктасына житкерелә. Беренче трагик актёрдан көнләшүчеләр аны индивидуальлектә, халыкка карата ихтирамсыз, дан-шөһрәтле мөнәсәбәттә булуында гаеплиләр, аның буржуаз тамырларын искә алалар (М.Мутин – дворяннар нәселеннән чыккан кеше). Соңгы сүз исә герой авызыннан әйттерелә, ул сәхнәнең үзе өчен дан-шөһрәт аренасы түгел, ә хезмәт мәйданы булуын белдерә.

5, 6 нчы күренештә герой кыйммәтләренә яңадан бәяләү этабын кичерә. Автор житлеккән геройны үзенә яшьлектәге, шәкертлек чорындагы чагы белән күрештерә. Яшь Мутин туган төбәгенең замандашларының акылларын биләп алган революция өчен түлгән канлы бәясе турында уйлана. 6 нчы күренештә каһарман күзаллавында туганнары: кыю ат карагы Искәндәр, башкорт хөкүмәтенең финанс бүлеге мөдире, хәрби совет рәисе урынбасары, эчке эшләр комиссары уйчан дәүләт эшлеклесе Илдархан, шулай ук этисе Исхак Мутин образлары яңара. Алар белән бергә төп герой вакыйгаларның һәм үзгәрешләрнең бөтен асылын, тирәнлеген аңларга тырыша. М.Мутин чын күнеленнән халыкның Гражданныр сугышы учагынан чыга алачагына ышана.

7, 8 нче хәрәкәттә М.Мутинның шәхси фажигасе Сталин репрессияләренә корбаны булган К.Тинчурин исеме белән бәйлә сюжет сызыгында тагын да көчәйтә. Ике замандашның, ике ижади шәхеснең халыкның революциядәге роленә булган карашларын күрсәтеп, автор яңадан антитеза алымына мөрәҗғәгать итә. К.Тинчуринның, автор фикеренчә, М.Мутиннан күпкә алдарак революциядән күнелә кайта, һәм ул чын күнеленнән татар халкының киләчәк язмышына борчылып яши. Аның пессимизмы революция чорындагы фажигале вакыйгаларга бәйлә. Драматург халыкның зирәклегенә ышана, аның эчке потенциалына өметләнә. Большевиклар лозунглары эсирлегендә булганда, М.Мутин киләчәккә оптимизм белән карый. Драматург һәм актёр диалогында ижади шәхеснең тоталитар чордагы фажигале язмышы темасы үстерелә. М.Мирза фикеренчә, К.Тинчуринның «Ил» драмасы берничә редакция кичергән. Драматург үз ниятен идеология басымы астында төзәтергә мәжбүр була, шуңа күрә Тинчурин шигъри драмада «Ил»нең беренче вариантын яндыра. М.Мутин, камерага элгәкчә, К.Тинчурин биргән бәя һәм фаразларның дөреслеген аңлый һәм шулай ук революцион юлның ялгышлыгына инана. Автор, бу театр эшлеклеләре язмышларының бердәмлеген асызыклау өчен, аларның ижади каршылыклары турындагы мәсьәләдән махсус кача.

²⁰ Саитов С. Мутин Мухтар Исакович // Башкирская энциклопедия: в 7 т. Т. 4. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 2008. С. 309.

²¹ Мирза М. Мохтар // Казан утлары. 2020. № 5. Б. 48.

Драматик повесть геройның фажигале үлеме белән тәмамлана. Автор фикеренчә, М.Мутинны Шекспирның 94 сонетын укыган өчен кулга алалар. Биографик сюжет 10 күренештә тәүбә итү темасы белән тәмамлана. Кулга алынган М.Мутин яшълегеннән килгән шәкерт чагы белән кабат очраша һәм үзенң, замандашларының хаталары өчен тәүбә итә, Тинчуриннан гафу сорый. Трагик актёр үлгәндә дә, туган иле турында уйлана.

10 күренештән торган «Мохтар» драматик поэмасы ижтимагый һәм шәхси конфликтка нигезләнгән эсәрдә вакыйгаларны сурәтләүнең драматик ысулы белән характерлана. Эсәр төзелеше монологлар, персонажлар арасындагы диалоглар һәм ремаркаларга нигезләнгән. Шигъри драмадан аермалы буларак, без биредә эпик башлангычның өстенлек итүен күрәбез. Тамашачылар алдында психологиягә, дөньяга булган карашлар төрлеләгенә нигезләнгән конфликт туа, анда каршылыклар объектив өлкәдән баш герой Мохтар Мутинның шартлы рухи дөньясына күчә. Бу башка персонажлар белән бәрелештә чагылган тышкы драматизмның түгел, ә характерның эчке драматизмы көчәюгә китерә. Сәхнәдә барган хәлләр – үлеп баручы герой кичергәннәр белән аның авыру аңында туган уй-фикерләр кушылмасы. Мондый гадәти булмаган сюжет тудыру алымы укучыда һәм тамашачыда аны кабул итүдә объектив кыенлыклар тудырырга мөмкин, чөнки бу алардан зур эрудиция таләп итә.

Эсәрдәге эпик башлангыч, безнеңчә, драматургик башлангычны басып китә, бу исә сюжетның сүлпәнәюенә китерә, хәрәкәт, динамика житми башлый. Автор еш кына антагонист персонажлар арасында сүз көрәштерү алымын куллана. Мохтар Мутин исә эсәрдә үз-үзе белән конфликтта булган һәм тормыш хәлләренә каршы килгән фажигале герой амплуасында сурәтләнә.

Шулай итеп, бөек трагик М.Мутин образы татар әдәбиятында прозаик И.Салахов һәм шагыйрь М.Мирза ижатында очрый. Ике язучы да татар халкының сәләтле улы турындагы истәлекләренә мәңгеләштергә тели. Алар актёрны, һичшиксез, фажигале шәхес итеп кабул итәләр.

И.Салаховның «Колыма хикәяләре»ндә күренекле актёр образы автобиографик геройның трагикның соңгы көннәрен сурәтләгән истәлекләре аша бирелә. Биредә мелодраматизм рухы белән сугарылган документаль башлангыч өстенлек итә. Эсәренң төп проблематикасын ачуга «тану эпизоды» булыша.

М.Мирза Мутин образын башкача – чынбарлык һәм уйдырманың кушылмасы булган пространствода кора. Хикәядә биографик башлангыч юк диярлек. Автор атаклы трагикны аның төп рольләре һәм спектакльләре даирәсенә күчерә. Бу исә эсәрдәге театраль сюжет үстөрелешенә этәргеч булып тора. М.Мирза биредә уен стратегиясен уңышлы куллана. Текст үзе цитаталар аша мәңгелек мәдәни традицияләргә юллаучы интеллектуаль уен төсен ала. Киң тарихи фонда күрсәтелгән герой язмышында замандашларының тормышы, язмышы чагыла.

Миләүшә ХӘБЕТДИНОВА,
филология фәннәре кандидаты

МӘҢГЕЛЕК КОМСОМОЛЛАР...

(Наил Яһудинның тормыш мәктәпләре)

«Ата коммунист бит ул!» – дигән гыйбарәне күпләребезнең ишеткәне бар инде. Ә без язарга ниятлэгән шәхес – Наил Габделхәй улы Яһудинның «ата комсомол» дигән даны булган. Ул – КамАЗ автогиганты һәм Яр Чаллы шәһәре төзелгән елларда әле өйләнмәгән дә яшь егет жирле комсомолларның штабы белән житәкчелек итә. Димәк, үзенә күрә, шушы дәвердә комсомолларның «атасы»на әверелә, берьяклап, аларны идеология һәм вазгыять куйган таләпләр нигезендә тәрбия кылырга тырышса, икенче яктан, аларның барлык мәнфәгатьләрен кайгыртырга, кылган эш-гамәлләре өчен җавап тотарга алына. Гомумән, Совет иленең иң зур төзелешендә катнашкан Наил эфәнде үзгәртеп корулар чорында, капитализм җилләре исә башлагач та югалып калмый – ике югары белеменң дә файдасын күрә, фәнне юлдаш итеп һәм хезмәт тәҗрибәсен эшкә җигеп, бизнесын булдыра, базар мөнәсәбәтләре эшкуарларга үз шартларын куйган заманда да урынын таба. Комсомол хәрәкәте юкка чыгарылса да, Татарстанда студентлар хәрәкәте штабы, студентларның төзелеш отрядлары кабат торгызыла башлагач, Наил Яһудин бу хәрәкәткә беренчеләрдән булып, ярдәм кулын суза, аларны офис җиһазлары, компьютер ише техникалар белән тәмин итә, студент отрядларының Бөтенроссия слётларында үзәккә катнаша.

«Мин үз гомеремдә бер генә эш башламадым, бу өлкәдә иң дөресе – күпмедер күрээлек итәргә өйрәнү, көймәненң комга терәлгәннән көтеп җиткергәнчә, дөрес вакытта икенчесенә күчеп утыра белү һәм йөзү юнәлешен үзгәртә алу. Нәрвакыт эзләнүдә булырга, яңа юллар яра торырга, ясыйсы адымнарның берничәсен алдан ук уйлап куярга кирәк», – ди бүген нефть тармагы өлкәсендә сервис һәм фәнни эшчәнлек белән шөгыльләнә торган холдингны житәкләүче Наил абый.

Ул 1950 елның 25 ноябрендә, авыл укытучылары Габделхәй Абзалетдин улы белән Сәрвәрия Шәкүр кызы гаиләсендә икенче бала булып дөньяга килә.

«Әни укытучы булгач, мин бик иртә укый-яза башлаганмын. Үзем Яңа Ибрай авылында тусам да, телем чувашча ачылган. Сәбәбе – этине Урмандей исемле чуваш авылына мәктәп директоры итеп куйганнар, күпмедер вакыт шунда яшәгәнбез. Соңрак, безнең татар телендә тәрбия алуыбызны да кайгыртып, гаиләбез Сталин бистәсенә күчеп утырган. Башлангыч мәктәпне шунда, Гагарин галәмгә очкан елны тәмамладым. 30 йортлык әлегә бистәдә, нигездә, керәшен татарлары гомер итә иде. Хәзер ул бистә юк инде. Безгә анда электр баганаларыннан әүвәл радио чыбыгы суздылар. Баганалар утырту эшендә үзем дә катнашып йөрдәм. Сугыш башлана-нитә калса, авыл халкы белми ятмасын, янәсе. Ә ул авылга әле 1968 елны гына кертелде. Укуны Сталиннан 15 чакрым читтә урнашкан, Чистай районының Тат. Ялган авылына йөреп дәвам иттек. Кышын атна уртасында шунда интернатта куна кала идек. Сигезне бетергәч, Аксубай мәктәбендә ун классны тәмамладым.

Балачакта фәлсәфи уйларга бирелергә, табигать күренешләре белән кызыксынырга бик ярата идем. Шул артык кызыксынучанлыгым сәбәпле, этинең яңа гына алып кайткан транзисторын вату тарихы истә калган. Ул заманда әлегәчә электр чыбыгы да сузылмаган авыл өчен андый әйбер – зур яңалык бит инде. Авылга кайткан беренче лампалы транзистор буларак, күршеләр дә кереп, исләре китеп тыңлады. Ә без Шамиль энем белән эти-әниләр эштә вакытта аның «эчендәге кешеләрен» эзләргә булдык. Әни өйгә кайтып кергәндә, инде чүкчәк белән соңгы резисторларын ватып утыра идек.

«Әтиегез кайтсын әле менә!» – диде әни. Әй, ул көнне әтиенң күзенә күренергә дә куркып йөргәнебез! Ә ул бик соңлап кына кайтты да өстәл янына утыргач, гадәтенчә, транзисторны кабызырга кушты. Ә без ни диик? Дөрөсен әйтеп салдым инде. Безгә әниенң әлегә – «әтиегезгә әйтәм» дигән сүзе үзе үк жәза иде. Бәхеткә, әти ачуланмады. «Йә, кешеләрен таба алдыгызмы соң?» – дип елмаеп кына куйды да: «Ярар, яңасын алып кайтырбыз», – диде. Бу вакыйгадан соң бүтән зыян итәргә базмадык, шул сабак житә калды», – дип искә ала Наил әфәнде балачак елларын.

1968 елны Наил әфәнде КХТИга укырга керә. Институтны тәмамлагач, аны юллама белән ВЛКСМның Татар өлкә комитетына жиберәләр. 1974 елны яшь белгеч КамАЗ генераль дирекциясенң Казандагы төп вәкиле итеп билгеләнә һәм ике ел дәвамында СССРда барган иң масштаблы төзелешнң мәнфәгатләрен кайгыртып, Казандагы күп кенә министрлык һәм ведомстволарның ишеген шакый, төрле тармакларны үзара эшлекле мөнәсәбәткә кертүдә арадашчы вазифасын башкара, Госплан, Госснаб, урындагы житәкчеләр белән элемтә тоты, бөтен юнәлешләр буенча да алдагы елларда башкарыласы эшләрнң планнарын төзи. Кыскасы, егет үзенә куелган бурычны җаваплы үти, сынагый. Аның түрәләр белән уртақ тел таба белү сәләте тиз ачыла – нәтижәдә, ВЛКСМ Үзәк Комитеты Бөтенсоюз КамАЗ һәм Яр Чаллы шәһәре төзелешенә комсомолларның штаб житәкчесе итеп билгели. Төзелештә нинди генә эш майтарылмасын, бөтен җаваплылык та комсомол җилкәсенә төшә. «Кешегә башкарган хезмәтенә бәрәбәр әжерә дә булырга тиеш, комсомоллар моны демократик юл белән, ачык тавышка куеп, үзләре хәл итә иде!» – ди Наил Габделхәй улы. Һәм Бөтенсоюз төзелешендә катнашкан комсомол халкы чыннан да дефицит заманы булуга карамастан, кытлык кичерми. Штаб карамагында алдынгы эшчеләр өчен төрле шигарьлар белән ярышлар үткәреп, аларны мөһим көнкүреш товарлары белән тәмин итү өчен бөтен мөмкинлекләр дә була. Тырышлыгың бәрәбәрәнә комсомол сиңа чиратларсыз мотоциклга, кыйммәтле келәмгә, алтын-көмеш бизәнү әйберләренә, туннарга кадәр бирә. Әлбәттә, болар барысы да алдынгы «ударник» бригадаларының социаль «бил алышлары» – ярышлар формасында башкарыла. «Дефицит товарлар белән тәмин итү мөмкинлегә – РСФСРның сәүдә министры Всеволод Павлович Шиманский белән әйбәт мөнәсәбәтләр урнаштырудан башланды. Аның белән бертуктамый элемтәдә тордык», – ди Наил әфәнде.

Житмешенчә еллар азагында Яр Чаллыда Спорт корылмалары төзү мәсьәләсе дә шулай хәл ителә. Чаллы комсомоллары шәһәргә чит илдә житештерелә торган берничә мобиль спорт залы кайтарту нияте белән янып йөри башлый. Әлегә мәсьәлә буенча Мәскәүгә Наил Габделхәй улын жиберәләр. Элегрәк ВЛКСМ Үзәк Комитетының беренче секретаре булып та эшләгән, ә ул елларда СССРның Спорт комитетын житәкләүче Сергей Павлович Павловны «ауларга» дип, Мәскәүнң «Россия» кунакханәсенә барып урнаша ул. СССР Югары Советы утырышларына килгән депутатлар шунда туктала торган булган. «Павловның кабул итү бүлмәсенә шалтыратам – сәркатибе аны сессиядә, ди, иртәгә дә соңга кадәр шунда булачак икән. Ә сессиядә Павлов күренми. «Нишләргә дә аптырап, кичке ашқа буфетка төштем. Шунда табынга партиянең Казан шәһәре комитеты беренче секретаре Рәшит Мусин килеп утырды. Танышып киттек. Үз хәлемне сөйләп биргәч, кирәкле кешемне табарга ярдәм итәргә алынды. Без иртән бергәләп, Спас манарасына бардык һәм ул Кремль элементәсе аша аңа шалтыратты. Соңыннан чыгып, миңа спорткомитетка барырга кирәклеген әйтте. Павлов белән шулай танышып киттек. Спорткомитетның Мәскәүдә Олимпиада уздырырга әзерлек эшенә баштанаяк чумган вакыты булуга карамастан, ул «булышырбыз», диде. Шулай итеп, без Венгриядән Яр Чаллыга мобиль спорт залларын кайтарту этапларын, юлда кай тирәдә булуын туры элемтә аша министрының үзеннән даими белешеп тордык», – ди Наил абый.

Түбән Кама ГЭСы төзелешә вакытында да Чулман елгасын буу өчен турбиналар кайтарту эшендә В.А.Фоменкога Наил әфәнде ярдәмгә килә. Ул Санкт-Петербургка (ул чакта Ленинград) барып, машина төзү заводында эшләүче жирле комсомолларның

штабы белән аралаша. Нәтижәдә эш «Түбән Кама ГЭСына турбиналарны тиешле срокка житештерергә!» – шигаре белән, социаль ярыш форматында яңа куәт белән кузгалып китә.

Шунысы да игътибарга лаек: Наил әфәнде штаб белән житәкчелек иткән дүрт елны автозавод һәм Яр Чаллы шәһәре өчен үзенә күрә бер тотрыклылык, иминлек урнашу, тулы куәткә эшләүне гамәлгә куя, заводның инде күтәрелеш вакыты, дисәк тә буладыр. Чаллы комсомолларының слётларында гына да 150дән артык бригада коллективы катнаша, һәр айны узара көч сынашучы бригадалар арасында призлар уйнатыла, комсомолларның эшчәнлегә матбугатта яктыртыла. Шуларга өстәп, комсомоллар алты көн КамАЗда хезмәт куйса, ял көннәрендә Яр Чаллы шәһәре төзелешенә өмәгә чыккан. «Бүген төзелеш өлкәсендә шабашниклар акча өчен хезмәт куйса, ул чорда энтузиастлар үзләре хыялланган шәһәрне югары идеаллар хақына төзү белән мәшгуль иде. Мисалга Яр Чаллының «Чулпан» кинотеатры, шәһәр стадионы шул рәвешле, комсомолларның «якшәмбе»се ярдәмендә төзелде», – ди Наил әфәнде.

Комсомол штабында житәкчелек итү чоры Наил Габделхәй улының хезмәт биографиясендә якты булып балкый. Ул шушы дөвәрдә Әлфия Гарифулла кызы белән үз гаиләсен корып жибәрә, чираттагы «якшәмбе»ләренң берсендә ГЭС бистәсендәге стадионны комсомоллар чирәм жиргә төрөп йөргән арада аларның беренче уллары Айрат дөньяга килә. Соңрак Әлфия ханым аңа әле тагын бер малай – Адельне бүләк итә. Яр Чаллы шәһәре яшә гаиләне әле шактый вакыт үзеннән жибәрми – 29 яшендә ул халык депутатларының Тукай районы Советы житәкчесе урынбасары булып сайлана. Тәжрибәле төзүче өстенә шәһәр читен планлаштыру һәм төзү мәсьәләләре өстәлә. Шулай итеп, Яр Чаллы читендәге кошчылык фабрикалары, жиләк-жимеш, яшелчә теплицалары, юллар, бистәләр, колхоз-совхозлар төзү проектларының һәммәсе Наил әфәнде кулы аша уза, аның рациональ эшлекле адымнары ярдәмендә шәһәр тагын да үсә, матурая. Шул ук вакытта ул Казанда финанс-икътисад институтында икенче югары белем ала. Яр Чаллыда үзенң бурычларын йөз процентка үтәп, ниһаять, кабат Казанга әйләнеп кайта. Баштарак Механизация һәм төзелеш идарәсендә баш инженер булып эшләсә, соңрак әлегә оешма белән үзә житәкчелек итә, нефть һәм юл төзү тармагына бәйлә төрлө төзелеш эшләрендә катнаша.

Бүген ул житәкләгән оешма Татарстан Республикасының нефть тармагында экологик куркынычсызлык технологиясе процессларын камилләштерү, яңача бораулау ысулларын уйлап табу, нефть ятмаларын нәтижәле файдалану, инде перспективасыз дип исәпләнгән үзлә нефть ятмаларына карата карашны үзгәртү кебек максатларны алга куя. Ул табигый һәм техник фәннәр өлкәсендә фәнни тикшеренүләр үткәрә, сәнәгатьтә яңа технологияләргә гамәлгә куя. Наил әфәнденең үзенң дә фәнни ачышлары, патентлары бар. Ул 2005 елда Мәскәүнең Губкин исемендәге Нефть һәм газ институтында докторлык диссертациясе яклый. Аның фәнни хезмәте – нефть шламнары (кулланылышка яраксыз дип саналган калдыклар) ярдәмендә, юл салу өчен ком һәм балчык катнашмасы белән грунтобетон уйлап табудан гыйбарәт. Наил Яһудин уйлап тапкан катнашма инде Татарстанның һәм Самара өлкәсенең аерым юл участокларында сынауларны уңышлы узган.

Татарстан житәкчелеге Наил әфәнденең тырышлыкларын күрә. Аңа «Татарстанның атказанган төзүчесе» исеме бирелә. Ул «Фидакар хезмәт өчен» медале белән бүләкләнә. СССР һәм Россия күләмендә танылган инженер, оештыручы, эшкуар, техник фәннәр докторы, Россия табигый фәннәр академиясе әгъзасы әле дә сафта, үсештә, яңа эзләнүләрдә. Кайчандыр Чаллы комсомолларының «атасы» булган Наил әфәнде һәм аның тормыш иптәше Әлфия ханым бүген инде өч оныкка бабай белән әби. Аның уллары Айрат белән Адель икесе дә – югары белем алган, үз эшләрен булдырган мөстәкыйль шәхесләр.

Фәнил ГЫЙЛӘЖЕВ

ЮГАЛТУ АЧЫСЫ

2019 елның 25 ноябрендә озака сузылган авырудан соң галим-тюрколог, Истанбул университеты профессоры Хәлил Ачыккүз (Ачыкгёз) вафат булды. Татар халкына, башка төрки кавемдәшләрәбезгә гомер буге армый-талмый хезмәт итсә дә, аның үлеме хакында күпләр ишетми дә калды шикелле. Без Хәлил бәйне Төркиядә татар әдәбиятын һәм телен пропагандалаучы, шунда яшәгән милләттәшләрәбезгә төрле ярдәмнәр күрсәтүче, туксанынчы еллар башында төрки халыкларга үз иленең ишәкләрен киң итеп ачтыру артыннан йөргән кешеләрнең берсе дип беләбез. Рәсәйдә яшәүче халыклардан галимнең бигрәк тә чуваш һәм татар филологиясенә керткән өлеше зур. Кыскасы, ул мәдәни бәйләнешләрнең ныклыгы сагында торучылардан иде.

Бүгенге көндә Төркиядә Хәлил бәй Ачыккүз хакында истәлекләр китабы хәзерләнеп ята. Тәржемә ителмәгәнлектән, керәсен-көрмәсен белмим, аның өчен мин дә бер язма хәзерләдем. Бәлки, бу мәкаләм Хәлил Ачыккүз белән аралашкан башка кешеләрне дә галим хакында хатирәләре белән уртаклашырга этәрер. Аның өендә кунаклар булмаган көн, бәлки, вакыты белән, сәгать тә булмагандыр. Әлбәттә, татарстанлылар галим өчен гаять тә кадерләрдән, көтеп алынганнардан иде. Гаиләбез, туганнарыбыз белән якыннан аралашкан, һәрвакыт үзенә килүебезне көтеп яшәгән Хәлил абыйга рәхмәт хисләрем булып ирешсән бу язмам.

* * *

Миндә башка хатын-кызларга хас күп кенә сыйфатлар юк: нинди дә булса ир-ат белән танышканда, аның комплиментларына да, серлеме, мутмы, гашыйкмы карашына да алданмыйм, байлык-дәрәжәсенә дә исем китми, кайда эшләгәннән дә сорашмыйм. Шуңа ук вакытта үз-үзен тотышына, әңгәмә әдәбенә, тышкы кыяфәтенә, бигрәк тә фикерләренә игътибар итәм. Кайберәүләр моны кешенең баш миенә гашыйклык дип атый. Хәлил абый да миңа тел-әдәбият хакындагы әңгәмәләр, юмор белән аралашуы аркасында якынайды дип уйлыйм. Аның әледән-әле шаяртуларында бала-чагалык, самимилек бар, һәм үземнән күпкә олы, фәндә инде исемә дә югары бу ир-ат күпләр өчен гап-гади тоелган нәрсәләрдән кызык таба алуы белән еш кына мине гажәпкә дә калдыра иде. Хәлил бәй үзе сөйләгәннәрдән ихластан озаклап көлә, ә мин шуңа чагында шаккатып, аңа карап торам. Ул кайтып-кайтып:

– Кыз, әй кыз, аңладыңмы? Аңладыңмы? – дип сорый.

Әлбәттә, аңлайм, тик кызыкны беркатлы мәзәгәннән түгел, аның балаларча сөенүеннән, кыланышларыннан табам. Ул күңелемдә һаман да явызлыгы, каралыгы да шактый бу дөньядан бозылмыйча, пычранмыйча, тормышка гашыйклығын югалтмыйча киткән сабий кебек яши дә.

Көлеп кенә торгач, урамнарда шундый жилле йөргәч, әле танышкан гына көннәрдә Хәлил абыйны чирли дип һич тә уйламый идем. Тәүге тапкыр өемә чакыргач, ул шунда ук ризалашты, мин борчу тудыра торган кунак түгел, вакыт ала торган катлаулы әйберләр хәзерли күрмә, диде һәм ни ашачагын граммлап санап күрсәттә. Мин аларны үзем белән алып килә алам, дип тә өстәде. Аптырадым. Баксаң, ул шикәр хастасы икән. Мин инде барыбер, татар гадәтенчә өстәл тутырып, ризык хәзерләдем, ә ул аларга кагылмады да диярлек. Үзе исә, мине борчымавына сөенгәндәй:

– Күрдеңме, мин – нинди жайлы кунак, – дип кабатлады.

Утыздан узган булсам да, инде кызым үсеп килсә дә, ир затларын ирештерү, үртәү, сүзләрен юри бәхәскә алу, кабул итмәү гадәтем узмаган иде әле. Ялгыз да яши

башлагач, бу сыйфатлар яңадан калкуланды, үземне ир-аттан саклау чарасына эйләнде. Хәлил бәй кунакка килгәч тә, тиктомалдан котыртып әйтә куйдым:

– Төрөкләр, гадәттә, матур була – зур борынлы, зур күзләр, төптән нык... Минем Ләйс сыман! Борынгы грек ирләре кебек. Ир-атлар шундый булырга тиеш тә! Ә Сез... почкы борынлы, кечек күзләр, какча гәүдәләр... Бер дә күз төшә торган кеше түгел инде.

Хәлил бәй урындыгыннан капыл торды да стенага терәлеп, янга таба иелде. Бер кулы идәнгә тиде, икенчесе түшәмгә үк житмәсә дә, шактый биектә иде! Аларның озынлыгына игътибар да итмәгәнмен икән!

– Мин – хуннар нәселеннән. Атилла оныгы. Аякларым кыска – атта чапканмын, кулларым озын – жәя тартканмын, күзләрем кысык – дошманны күзәткәнмен, эзәрлекләгәнмен! – кебегрәк сүзләр сөйләгәнне истә калган. Күз ачыклығының фикер ачыклығы булырга тиешлеген шул чакта Разил Вәлиев белән танышу вакыйгасын сөйләп аңлатты ул. Моңы башкалар да искә алып, алай да кабатлыйм. Үзен Ачыккүз (Ачыккүз) дип атагач, Разил абый аңа, ә мин – Ачыгавыз, дип кул сузган, имеш. Рәхәтләнеп көлештек. Хәлил бәй аңа фамилия биргән тарихны да искә төшереп узды. Төркиядә кешеләрне теркәү вакытында авылдашлары документлаштыручыга, әтисен бик акыллы, дөньяга ачык күзләр кеше, дип тасвирлаганнар да, әлегә бәяләмә «сой ады»на эйләнгән, имеш.

Туксанынчы еллар уртасында Хәлил абый Казанга еш килә иде. Рифкәт Әхмәтиянов «Татар-төрөк сүзлеген» (1997) хәзерләгәндә, аңа шактый ярдәм тиде. Ул бу вакытта «Казан» санаториенда яшәде һәм, сораулар килеп чыкканда, ярдәм итәрсен дип, мине дә чакыра иде. Гәилә архивында Хәлил бәй нык яраткан кечкенә кызым Таңгөл белән аның бүлмәсендә төшкән матур фотолар әле дә саклана. Галимнәр икесе генә эшләп утырганда, гадәттә, мәхәббәт турында шигырьләр язам. Ирем белән аерылышуны авыр кичергән чагым, мин аны бик сагына, һаман да гадәттән тыш ярата идем, шунлыктан башка темага язмадым диярлек. Шушы хисне гомер буге, кулга каләм алдыммы, күз алдыма китергән икенче образларга, шартлы рәвештә тудырылган, прототибы һич тә үзәм булмаган «лирик мин»гә күчәрдем. Хәлил абыйны героем итеп алган һәм аның хакында кино кадрларындагыча күзаллаган әсәрләр дә шулай язылды. Мин аларны галимнәргә ял иткән вакытларында кычкырып укыйм:

*И көзгә көн,
Сөеклемнең
Пәлтә төсендә син.
Ә ул аңа чишеп бара төймәләрен.
Үз акары да җитәрлек инде юкса,
Мыгына
Тының төшкән телгәләнен.*

*И көзгә көн...
Сөеклемнең
Күзгә төсендә син.
Аның аңа бәбәкләре тоныкланган.
Җиргә чирткән
Яңгыр яше тимәсенгә,
Кулы
Пәлтә итәкләрен
Җыеп бара.*

*И көзгә көн...
Сөеклемнең*

*Каты кулы кебек.
И көзгә көн...
Сөеклемнең
Дәртле кулы кебек.
Билләремнән бик сак кына тотта да ул,
Без китәбез,
Яфрак кебек бөтерелеп.*

*Күзең – яшьле,
Агачларың –
Нәп-нәкъ инде
Пәлтәсе күк сөеклемнең...
Яшел төсө
Сорылана, сорылана...
И көзгә көн,
Син бәрәсәң
Усал яңгыр булып аңа,
Ә ул, дәрвиш,
Итәкләрен тотып бара.*

1994 елның августында Хәлил абыйның салкын ямьсез көннең яңгыры астында, соры плащын чишеп жибәреп, авыр портфелен күтәреп, жилле генә санаториена кайтып килгәнне тасвирлаган әсәр иде бу. Бер көнне Рифкәт Әхмәтиянов:

– Син Хәлил абыеңа шулкадәр гашыйк икәнсең, – дип әйтә куйды. Башыма китереп суктылармыни?! Хәлил абый белән икебез дә шаккаттык. Ул, кайбер татарлар һәр нәрсәдән, хәтта дуслыктан да бозыклык эзли икән дип, бик борчылды, үзе турында шундыйларның башкаларга да бәйләп, гайбәтләр таратуларын да искә алды. Мин аны да тынычландыру өчен Рифкаты абыйга:

– Әйдәгез, мәхәббәт шигырьләремне хәзер Сезнең образыгызны күздә тотып иҗат итәм, – дидем.

Тиз арада ун шигырь язып та ташладым. Аларны бергә тупласан, герое Рәфкаты абый икәнлек әллә кайдан күренеп тора:

*Кырма сирәк сакалыңны,
Кисмә сары чәчләрәңне...*

Хәлил бәй хакында мин өзлексез сөйли алам. Бу истәлекләрдә барысына да тукталып булмас. Ул мине зур талант иясе санный һәм өзлексез язуымны тели иде. Тәүге китабымны латин графикасында да эшләгән иде, әмма чыгармады. Икебезнең дә матди мөмкинлекләр чикле чак булгандыр инде. Аннан бу онытылды...

Бервакыт Хәлил бәй, дуслары белән сөйләшеп, мине Сөләйман патшалардан калган сарайларда яшәтте. Ул инде кунакханәле ресторан булып хезмәт итә иде. Шул борынгы бинаның ечендә ничә гасырлык куыш эчле чаган үсә. Минем өчен әлегә куышка махсус өстәл, урындык куйдылар. Таң беленер-беләнмәстә чыгып утырам да машинкада язам да язам. Әлегә әсәрләрнең барысы да сакланмады да, билгеле. Ресторан хезмәткәрләре тәмле ризыклар белән сыйлый, чәй китерә. Хәлил абый сирәк-мирәк хәл белешә йә дусларын мине шәһәр буйлап йөртү өчен жибәрә. Кызганыч, алар да юк инде... Мин шул вакытта Төркиядә шикәр хасталыгының бик нык таралганлыгына, яңа танышларымда да шул чир икәнлегенә игътибар иткән идем. Камыр ризыгын, татлыларны, майлы-борычлы ашларны мул кулланалар шул. Хәзер менә бездә дә шулай булып бара. Хәлил абый уйлаганча, андый хасталыклар капитализмда кеше тынгысыз яшәүдәндер, бәлки. Сөз – коммунизмның, анда гадел һәм тигез яшәү мөмкинлегенә кадәр аңламаган халык, әле күп нәрсәләргә үкенерсез, ди иде ул. Социализмда да яшәгән безнең буын моңа хәзер ныклап төшенде...

Хәлил бәй хатын-кыз һәм ир-ат мөнәсәбәтләрендә бездә элекке заманнардан калган романтикка мокиббән иде, боларны да яңа система үтерәчәк, ул мөнәсәбәтләргә исәп-хисап алып киләчәк дигән карашта торды. Шулай булып чыкмадымыни соң?! Ә бит Хәлил бәй үзе хәтта кырыс капитализм шартларында да дөньяга, хатын-кызга, әдәбиятка һәм сәнгатькә мәңгә гашыйк романтик, балалардай самими булып кала белде:

*Бер сүзең юк, бер ымың юк кайвакытта.
Карагансың яңа дөнья ачкан төсле.
Син – нәкъ сабый. Сабый синең акылларың.
Юкса үзең – ап-ак чәчле бер ир кеше.*

Дерес, мин аның хастасы нык көчәйгән соңгы көннәрен күрмәдем, әмма үлемә алдыннан гына кызым гаиләсе белән барып кайткан һәм бик матур күренә дип сокланган, сөенгән иде... Аның арабыздан вакытсыз үлемә шуңа да бик үкенечле булды.

Һәр узган ел жанымга бик кадрлар дусларымны алып китә. 50 яшьлек юбилеяма килгән кунакларым арасында Хәлил бәй Ачыккүз дә бар иде. Ул, минем иҗатымны дөнья әдәбиятлары дәрәжәсенә күтәрәп, бигрәк тә шигырьләремә зур бәя биреп, жанымга май булып ятар сүзләр сөйләде. Шул чактагы рәсемнәренә карап, сагынып утырам. Эш мактау-макталуда гына түгел. Бик авыру хәлдә дә ул бәйрәмгә килер жай тапкан иде. Юбилей көннәремне нурлаган дусларымның инде әллә ничәсе юк икән! Ә бит хәтта дистә ел да узмаган!

Хәлил бәйнең нык чирләгәннен танышкан гына айларда аңлап та бетермәгәнмен. Хасталыгына кайгырып, бервакыт мин аны сәламәтләндерүне үз өстемә алырга булдым. Инчәлек туктаусыз тартудан туктатырга кирәк иде. Моның өчен кулдан ясалган ағач мөштөгән, ут кабызгычын, тәмәкеләрен яшердем. Алар һаман бер тартмамда ята. Тәмәкенә сәламәтлегенә зур зыян китергәнлегенә турында сөйләп туйдырып бетердем. Ташлады. Матураеп, йөзләре тулыланып, ачылып китте, эштән һәм жәяү, әйбер күтәрәп йөрүдән хәлсезләнми башлады кебек. Шулай ук Төркиягә баргач, алар мине кунакка дәштеләр. Табыннан торып, кәнәфиләргә утырышкан, хатыны журнал өстәленә чәй, кәнфит һәм сигаретлар чыгарды. Күрә: башкалар артыннан Хәлил бәй дә шуларга үрелде һәм бер сигаретны алып кабызды. Әрнүдән, гажәпләнүдән:

– Нишлисез Сез?! Мин бит Сезне аннан арындыруга никадәр көч сарыф иттем! – дип кычкырып ук жибәрдем.

Ул моңсу гына:

– Казанда торсам, тартмас идем, Төркиядә башкача булмый. Өйдә көн саен башкалар тарткан төтенне иснәгәч, тагын да көчләрәк авырышсың һәм яңадан тарта башлайсың, – диде. Аның кырым татарларына хас тышкы гүзәллеккә ия, кунакчыл хатыны, үз илендәге гадәт буенча, өендә туктаусыз тарта булып чыкты. Беркатлы да инде үзем: иренен тәмәкенә ташлавын белгәч, бик сөенер, миңа рәхмәтләр укыр дип уйлаган идем...

– Сез аны бу тартуыгыз белән үтерәчәксез, аңа тартырга да, төтен иснәргә дә ярамый, – дигәч, ул:

– Улми ул, миннән соң да яши, – дип куйды.

Көфер сүз икәннен аңлаудан тетрәнеп киттем. Аңа эчменән бик нык үпкәләдем, яман гадәттән арынуның кемгә дә авырлыгын аңлай торган кеше түгел идем.

Хәлил бәй шигъриятне бик ярата торган кеше иде. Ул берара интернеттан шагыйрә жанлы хатын-кызлар белән күп аралаша башлады. Аларга үзе язган «мәнзум»нарны сала, шулар хакында фикер алыша, миңа да укып-укып күрсәтә. Мин тыңлаганнарны ритмик прозага тартым кеше күләмле әсәрләр иде. Төгәл калыплы, строфалы традицион шигъриятне ныграк яратканга, аларны артык игътибарга алмадым, бәяменә бирергә ашыкмадым.

Соңгы елларда Хәлил абый һәр килгән саен яңа ясаган рәсемнән күрсәтә башлады. Бу юнәлештә махсус белеме булмаса да, рәсемгә сәләтле икәнлеген ачык күрсәтеп тора иде алар. Нәрсә генә яса да, һәрберсенә Хәлил бәй балаларча чын күңелдән сөенә иде.

– Әй кыз, менә монысын кара, менә тегесен! Матурым, матурмы, матурмы, матурмы? – дип сорый торган иде ул кат-кат.

Хәлил абый өеннән бервакытта да кунак өзелмәде. Ул бик күп яшьләрне олы тормышка хәзерләде, киңәшләре белән ярдәм итте, булчак галим-галимләргә фәнни эшләрен башкарырга булышты. Үзенең мөмкинлегенә булмаганда, юлларын күрсәтте, башка галимнәр белән таныштырды.

Хәлил Ачыккүзнең фатиры әдәби салонны хәтерләтә иде. Без сәгатьләр буена чәй өстәле артында төркилек, милләт, әдәбият, тел проблемалары турында сөйләштек, һәрвакыт фикердәшләр булдык.

Кадрлар кешемнең юклыгына күңел ышанмый иде. 2020 елның кышында баруым ышандырды. Миңа ул житмәде! Аның юклыгыннан күңел елады. Хәлил бәй үз илендә яңа танышлыкларына юллар салучы иде. Истанбулда бу юлы тукталган дустанан кала һичкем белән махсус очрашмадым, гомуми чараларга гына бардым. Хәлил Ачыккүз яшьлегемдә оешкан тирәлегемнең шактый өлешен үзе белән алып киткәндәй булды. Ул башка шундый зур югалтуларымны тагын да арттырды, рухи ятимлегемне көчәйтте китте. Бу төр бушлыктар, өлкәнәйгәч, беркайчан да беркем тарафыннан да кабат тугырылмый икән. Мондый югалтуларның ачысы көчлеләр.

Рифә РАХМАН,

филология фәннәре кандидаты

КОЛАГЫҢ ЖИҢЕЛ ТҮГЕЛМЕ?..

Әле генә табадан төшкән бер хикәядә ике зәгыйфь жөмлөгә юлыктым да гажәпкә калдым: нилектән килеп чыга мондый хаталар? Авторлар язганнарын укып чыгарга вакыт таба алмыймы? Әллә укып та күрмиләрме? Юкса бит «Жөмләдә сүзләр бәйләнеше» темасын мәктәптә 6-7 нче классларда үтәбез, 8 нчедә гомумиләштереп кабатлыйбыз. Колакка кереп калырга тиеш кебек...

«Үземнең әниемә кияүгә чыгачагым турында әйткәч, ул каршы килде». Ничек инде үз әниңә кияүгә чыгасың? Әдәби дөньядагы жәмгыятьтә мораль-этик нормалар бөтенләй үк какшамагандыр бит?! Ярый әле әнисе риза булмаган!

«Нигәдер бу хәбәрне дә жиңел генә колак яныннан уздырып жиңбәргәннәр». Колакның авыры-жиңеле буламы? Дәү колаклы кешеләр бар, ләкин алардан бер дә «и, авыр да шул колакларым» кәлимәсен ишеткән юк иде бугай.

Мисаллардан күренә: артык көч сарыф итсә дә түгел. Нибары бер кат укып чыгарга да жөмлөнөң иярчен кисәкләрен җилтерәтеп, үз урыннарына утыртырга, тыңламыйлар икән, жөмлә калыбыннан куып ук чыгарырга кирәк. Камил сөйләм берәмлекләре барлыкка килер: *«Кияүгә чыгачагым турында әниемә әйткәч, ул каршы килде».* *«Нигәдер бу хәбәрне дә колак яныннан жиңел генә уздырып жиңбәргәннәр».*

Журналыбызның тугызынчы санында «агач», «куак», «тирәк» сүзләренә бәйле мәгънәви ялгышларны барлаган идек. Дәвам итеп, сүз сәнгәтендә, аеруча да шигърияттә бик әрсез файдаланылган, бүгенге җыр сәхнәсенә менеп кунаклаган **«алан»**, **«басу»**, **«болын»**, **«дала»**, **«кыр»**, **«сәхрә»** (**«сахра»**), **«тугай»**, **«үзән»**, **«ялан»** кебек кәлимәләргә тукталыйк. Күп очракта аларны шигърь язучылар, асылың аңламыйча, рифма өчен генә куллана дигән фикер туа. Һәммәсенең аңлатмалы сүзлек биргән шәрехләмәләрен һәм синонимнар сүзлегендә тупланган (сүзлектә булса) карендәшләрен барлыйк, нәрсәнен нәрсә икәннен үзәбез өчен искәртеп куйыйк. Юкса, авыл урамнарында тәгәрәшеп үскәннәребез дә бу сүзләренң мәгънәләрен аңлап бетерми, бик еш бутый башлады.

Алан – урман эчендәге агачсыз, ачыграк урын. *Синонимнары:* ачыклык, болынчык. «Алан» сүзенң аерым җирлекләргә генә хас «аклан» варианты бар. (**Аклан** (*диал.*) – урман тирәсендәге яки урман эчендәге зур булмаган ачыклык, алан.)

Басу – культуралы үсемлекләр үстөрелә торган җир майданы, иген кыры. *Синонимы:* чәчүлек кыр.

Болын – чабулык яки көтүлек җир.

Дала – күбесенчә үлән белән генә капланган, зур майдан алып тора торган тигез җир (гадәттә, корырак якларда).

Кыр – 1. (Урманнан, авыл һәм шәһәр утырган җирдән аермалы буларак) урмансыз тигезлек, зур тигез ачык майдан. 2. Иген игү өчен эшкәртелә торган җир майданы; ашлык үстөрелә торган майдан, басу.

Сәхрә (сахра) – 1. Чүл җире, көм даласы. 2. Бик матур күренешле жәйге табигать: чәчәкле, саф һавалы болын.

Тугай – елга ташыганда, су баса торган болын (гадәттә, дуга сыман ярымутрау кебек була). *Синонимнары:* үзән, ялан, болын.

Үзән – елга яры буендагы уйсу җир. // Таулар яки калкулыклар арасындагы озынча җир. *Синонимнары:* иңкүлек, иңкеллек, уйсулык, түбәнлек.

Ялан – урмансыз, куаксыз һәм корылмалар булмаган кыр, үлән яки иген генә үскән ачыклык җир. *Синонимнары:* дала, ачык кыр, япан, ялан-япан, япан-сахра.

Кызганыч, безне үз кочагында яшәткән табигать белән бәйле әлеге сүзләргә, бер синонимик рәткә тезеп, тиндәш кисәкләр сыйфатында өтер аша язучылар күбәйдә. Ө бит алар һәрберсә географик эһәмияткә ия һәм мәгънәви яктан сак якын килүне сорый. Жир-су байлыклары икенчелгә әйләнәп, хезмәт кешесенә абруе ташка үлчим заманда тәрбияләнәп яшә буыңга алда аталган сүзләргәң эчтәлеген, кыйммәтен, матурлыгын, ата-бабаларыбыз өчен изге төшенчәләр булуын аңлату, саклап калырга өндәү үзәбездән тора.

Тиндәш кисәкләр турында сүз чыккан икән, пунктуацион сәхифәгәң дә шул өлкәгә караганына тукталыйк.

Татар тел белемәндә тиндәш кисәкләр янында тыныш билгеләре куяныч уника кагыйдәсә теркәлгән. Аларның алтысы зур авырлык тудырмай. Ө менә калган алтысы белән бәйле пунктуацион хаталар очрый, хәтта бик еш очрый. Шуңа күрә һәрберсенә аерым-аерым тукталыйк.

1. Тиндәш кисәкләр жәенке булып, үз эчләргәң тагын тыныш билгеләре булса, теркәгечсез бәйләнәп килгән очракта, нокталы өтер куела. Мисал: «*Закиржәң карт әүвәл, теге дөньяда хатыны, кызчыгы белән күрешүне күз алдына китерергә тырышып, татлы уйларга чума; шуның белән ятим күчелән вәсвәсәли, ымсындыра; аннары, күчелән шик-шөбһә басып, тагын да катырак сызланьрга керешә*». (Зиннур Хәсния)

2. Тиндәш булмаган аергычлар янында тыныш билгесә куелмый. Мисал: «*Кара бөдрә чәчләргәң / Үрдәтәсәң килмидер*». (Мансур Гыйләжәв)

3. Кабатланмыйча килгән һәм, да, дә, та, тә, яисә, йә, яки кебек теркәгечләр тиндәш кисәкләргә бәйләп килсәләр, алар арасында өтер куелмый. Мисал: «*Фирдүс артсыз каты урындыкка ишеләп утырды да башын ике учына салды*». (Мәдинә Маликова)

Әлеге очракка аерым тукталасы килә. Әйе, кабатланмыйча килгән **һәм, яки, йә** теркәгечләргә белән бәйләнгән тиндәш кисәкләр арасында өтер куелмаганын барыбыз да беләбез. Ялгыз йөргән **яисә** алдыннан да өтер куячылар күп түгел. Әмма **да, дә, та, тә** теркәгечләргә белән бәйләнгән тиндәш кисәкләргә һәммә автор да өтер белән аерьрга тырыша. «Укыды да белде», «барды да күрде» кебек тулы булмаган, бер составлы жөмләләрдә ялгыш китми, ә шул сүзләргә башка кисәкләр – тәмамлык, аергыч, хәлләр өстәләп, жөмлә жәенкеләнсә, корректор кирәкмәгән өтергә юлыкмыйча калмый. Мисаллар: «*укыды да үзәнә кирәгән белде*», «*барды да тиешлә кешеләргә күрде*». Бернинди өтер кирәк түгел. Куяргамы-юкмы дигән икеләнү-шикләнү туа икән, **да, дә, та, тә**ләргәң якын туганнары – **һәм** белән алмаштырып карау ләзем. Бу, үз чиратында, әлеге теркәгечләргә кисәкчәләрдән аерьрга һәм дә урынсызга өтер куймаска мөмкинлек бирә.

4. Һәм, да, дә, та, тә, яисә, йә, яки, ни, әле, әллә, тагын кебек теркәгечләр кабатланып киләп, тиндәш кисәкләргә бәйләсәләр, алар арасында өтер куела. Мисал: «*Кышының үз фасылына кергән, хуҗа булган чагында зарыккан кешеләр инде утырды дигән карны әле ахак, әле миләүшә, әле зөбәржәт, әле – күзнә чагылдырганда, камаштырганда – кара төстә итеп күрә ул*». (Әхәт Гаффар)

5. Тиндәш кисәкләр буйсына торган сүз тиндәшләргәң арасына туры килгән очракта, өтер шул сүздән соң куела. Мисал: «*Бу тыңгысыз, көйсез оныгыңнан / И зарланды әби, зарланды*». (Клара Булатова)

6. Үзара кискен каршылык яки сәбәп-нәтижә мөнәсәбәтәндә торган һәм теркәгечләрсәз бәйләнгән тиндәш кисәкләр арасына сызык куела. Мисал: «*Горур бул – тәкәббер булма. / Усал бул – явыз булма. / Тырыш бул, тик әрсез булма. / Сакчыл бул – Саран булма. / Гашыйк бул – Сагыз булма*». (Шамил Маннапов)

Рамил ХАННАНОВ,
филология фәннәргә кандидаты

Сугыш чоры балалары монологы

Дәү санап, син жиргә бастырдың
Яраткан бэләкәй улыңны,
«Терәк бул әнкәң», – дидең дә,
Нык итеп кыстың уң кулымны.

Сугышның эчендә булсаң да,
Гүя гел көч өстәп анымда
Торасың шикелле күзәтеп,
Әйтәсең гүяки: «Абынма!»

Мин таш та кисәрмен, әтием,
Жиңүне тизләтү хақына.
Көн саен бер карыш үсәрмен,
Тизрәк аныма кайт кына.

Тик синең хатың да бик сирәк,
Төшкә дә кермисең елмаеп.
Сагындым, шулкадәр сагындым,
Йөримен баш иеп, моңаеп.

Мин камыт кидерә алмадым
Сукага чыгасы сыерга.
Сыргына чыбыркы тидерсәм,
Әйтерсең, ярамнан кан чыга...

Көзләрдә игенне урганда,
Тәпигә кадала камылы.
Бер башак коелып калса да,
Корытырлар нәселең тамырын...

Бер кайтып башымнан сыйпасаң,
Бер атна иписез түзәрмен!
Әтиле яштыгәшләр анында
Кимсенеп өзелә үзәгем.

Әнием ышана, кайтыр дип,
Узып шул дәншәтле ут аша.
Аны да тормышка ялгаган
Шул өмет яшәтә, эшләтә.

Ул түзә барсына теш кысып,
Индә – йөк, уенда – син генә.
Ирләре терәген югалткан
Әнидәй, хатыннар тилмерә.

Урактан бушамый әнинең
Сенлемне тирбәтер куллары.
Аяз көн туса да, нигәдер,
Бик шомлы басу-кыр юллары.

Яшь кала әтидән ир бала,
Дөньяда давыллар купты исә.
Ятимлек ачысын басалмас
Бәйрәмнәр йөз түгел, мең килсә.

Яз саен балкыган гөлләргә
Ягылган гүя кан тамчысы.
«Онытма!» «Онытма!» дип жанга
Суга күк тарихның камчысы...

Фәридә ШАКИРОВА,
Татарстан, Балтач районы

Әткәй күлмәге

Фашист бәрәп кергәч илебездә
Кырык бернең жәйге көнендә
Озатканын ирен зур сугышка
Әнкәй искә ала бүген дә.

Мин туасын белгәч сөенгән дә,
Табалмагач бүтән бүләген,
Истәлеккә әткәй салып биргән
Өстендәге киндер күлмәген.

«Батырларча һалак булды», – диеп,
Өч айдан соң килгән хәбәрә.

Кара кәгазь алгач, әниемнең
Кыенлашкан тормыш хәлләре.

Әтиседәй батыр булсын диеп,
Терәк булсын диеп иленә,
Мин тугачтын биләгәндер әби
Әткәм күлмәгенәң жиңенә.

Ә әнкәем һаман сине көтә,
Үстерсә дә мине ул ятим.
Көч-дәрт биргән, әти, күлмәк жиңен
Үзем инде хәзер дәү әти...

Рәфыйк ӘХМӘДИЕВ,
Түбән Кама шәһәре

ГРАММОФОН ТӘЛИНКӘСЕНДӘ – ӘДИПЛӘР

«Татарстан радиосы» 1927 елда дөньяга чыккан көннәреннән үк республикабызның әдәбият-сәнгать көчләрен үз янына туплап торучы бер үзәк сыйфатын ала. Эфир дулкыннары аша халыкка эндәшү, фикер житкерү мөмкинлеген бигрәк тә язучыларыбыз күчеленә хуш килә. Шуңа күрә тапшыруларда аларның яңа әсәрләре, публицистик чыгышлары һәрвакыт яңгырап тора. Күп еллар дәвамындагы менә шундый ижади хезмәттәшлек нәтижәсендә «Татарстан радиосы» фондында әдипләребезнең йөзләгән чыгышлары тупланган һәм шул рәвешле татар халкы өчен үтә дә газиз, кадерле зур мирас барлыкка килгән. Бу язмалар язучыларның юбилейлары, йә булмаса башка вакыйгалар уңаеннан әле дә эфирда яңгырап, тыңлаучыларыбызның хәтерен яңартып тора. Менә, кадерле дуслар, шушы милли хәзинәбезне без Татарстан радиосы белән берлектә «Казан утлары» журналы укучылары хозурына да чыгарырга булдык. Бу саныбызда – рубриканың тәүге чыгарылышы.

1978 елда Татарстан радиосына Бөтенсоюз радиосыннан бер төркем тавыш яздыру бригадасы килеп төшә. Хәер, ул вакытта Мәскәүдән күчмә студия әледән-әле килгәләп тора. Алар тарафыннан жырчыларыбызның, музыкантларның югары сыйфатлы язмалары эшләнә һәм ул язмалар хәзер радиобызның «Алтын фондын» тәшкил итәләр. Ләкин 1978 елда килгән бригаданың максаты башка булып чыга. Бу юлы алар татар язучыларының әсәрләрен яздырып ала. Шунан соң бүген үтә дә әһәмиятле: әлеге әсәрләр авторларның үзләре укуында языла.

Мәскәүләр китеп, шактый гомер узгач, 1980 елда, бу язмалар грампластинка рәвешендә Казанга кайтып төшә, сатуга чыгарыла. Үз вакытында гажәп зур вакыйга була бу. Ләкин ул чакта моңа радиоагачларның әллә ни исе китми, чөнки ул язучыларның барысы да әле исән, барысы да безнең арада, радиотапшыруларда даими рәвештә чыгыш ясап торалар. Хәзер инде мондый тәлинкаләрне хәтерләүчеләр сирәктер, алар музейларда гына сакланып калганнардыр.

Вакытлар үтә, биредә тавышлары язылган әдипләр дә бер-бер артлы бакыйлыкка күчә тора. Менә шунда инде бу язмаларның кадере арта. Тик, әйткәнбезчә, тәлинкаләр генә онытыла, юкка чыга. Менә шундый бер вакытта «Татарстан радиосы»нда эшләүче шагыйрь Рөстәм Акъегет ул грампластинкаларның берсенә юлыга һәм аны махсус жайланмалар аша магнитофон тасмасына күчерү эмәлен таба. Нәтижәдә Татарстан радиосы фондына бәяләп бетергесез кыйммәтле язмалар килеп өстәлә. Рөстәм Габдрахман улының шушы фидакарлыгы бәрабәрәң без бүген Хәсән Туфан, Сибгат Хәким, Нури Арслан, Әхмәт Исхак, Зәки Нури, Шәүкәт Галиев, Мирсәй Әмир, Фатих Хәснә, Афзал Шамов, Гариф Гобәй әсәрләрен үз укуларында тыңлый алабыз.

Моның өчен smart-телефоннарыгызга махсус кушымта йөкләргә һәм телефон экраның QR-кодка якын китерергә кирәк. Тапшыруны сылтама аша сайтыбызга кереп тыңларга була.

ЧИЛӘБЕДӘ Г.ТУКАЙГА ҺӘЙКӘЛ

Чиләбе шәһәренәң Воровский урамындагы яңа скверда бөек шагыйрь Габдулла Тукайга һәйкәл (авторы – Россиянең атказанган рәссамы, сынчы Александр Локтачев) ачу тантанасы булып узды. Өлеге чарада Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнеханов, Чиләбе өлкәсе губернаторы Алексей Текслер катнашты һәм чыгыш ясады. Р.Миңнеханов Чиләбе өлкәсе Татар конгрессы активистларының һәйкәл кую турындагы тәкъдимен хуплавы һәм ярдәм итүе өчен губернаторга рәхмәт әйтте, монда яшәүче татарларга үзләренәң милли мәдәниятен, горейф-гадәтләрен саклауның мөһимлеген асызыклады. А.Текслер Тукайның бу дөньяда аз гына яшәп тә зур әдәби мирас калдыруын, бөек шәхеснең Чиләбе өлкәсендә булуын горурланып сөйләде.

Рөстәм Миңнеханов Чиләбедәге Муса Жәлил һәйкәленә дә чәчәкләр салды. Бу тантанада ТР вице-премьеры – Бөтендөнья Татар конгрессы Милли шурасы рәисе Васил Шәйхразиев та катнашты.

«ЯҢАРЫШ»ТА ТАНТАНА

Казандагы «Пирамида» мәдәни-күңел ачу үзәгендә «Яңарыш – Возрождение» тарихи һәм мәдәни һәйкәлләрне торгызу республика фондының ун еллыгына багышланган тантана булып үтте. Анда ТР Дәүләт Киңәшчесе, «Яңарыш» фондының химаячеләр Советы рәисе Минтимер Шәймиев доклад белән чыкты. Ун елда фонд ярдәме белән борынгы Болгар һәм Зөя утрау-шәһәре ансамбльләре, жәмгысә 59 тарихи-мәдәни һәйкәл торгызылды. Болгар тарих-археология комплексы, Успенне соборы, Зөядәге монастырь ЮНЕСКОның Бөтендөнья мирасы исемлегенә кертелде. Тантананда ТР Президенты Рөстәм Миңнеханов катнашты һәм чыгыш ясады. Ул фондың һәм бу эш-гамәлләрнең башында торган Минтимер Шәймиевнең эшчәнлегенә югары бәя бирде.

КОМИССИЯНҖ ЧИРАТТАГЫ УТЫРЫШЫ

ТР Президенты каршында Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясенең чираттагы утырышы үткәрелде. Анда Казан, Чаллы кебек шәһәрләргә игътибарны арттыру, районнар белән конкрет эшләр бу-

рычы куелды. Телне пропагандалау, популярлаштыру, әдәби әсәрләргә кытлыкны бетерү, каләм ияләрен иҗатка жәлеп итү максатында республикада берничә бәйге игълан ителде. Утырышта РФ Дәүләт Думасы депутаты Илдар Гыйльметдинов, ТР Дәүләт Советының Икътисад, инвестицияләр һәм эшқуарлык комитеты рәисе Лотфулла Шәфиуллин, ТР Дәүләт Советының Бюджет, салымнар һәм финанслар комитеты рәисе урынбасары Камил Нугаев, Республика «ТАТМЕДИА» матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлығы житежкәсе Айдар Сәлимгәрәев, «ТАТМЕДИА» АЖнең генераль директоры Шамиль Садыков, «Татарстан – Яңа Гасыр» телерадиокомпаниясе генераль директоры Илшат Әминов, Татарстан китап нәшрияты генераль директоры Илдар Сәгъдәтшин, «ТатарКино» оешмасы директоры Миләүшә Айтуганова, ТР Мәгариф һәм фән министрлыгының милли мәгариф идарәсе башлыгы Лилия Әхмәтжанова, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин, «Якын» журналының баш мөхәррире Илназ Фазуллин, Г.Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясе директоры Кадим Нуруллин һ.б. чыгыш ясады. Утырышны ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, комиссия рәисе Марат Әхмәтов алып барды.

УТЫРЫШЛАР

Татарстан Язучылар берлегендә татар телен, милли мәгарифне үстерү мәсьәләләренә багышланган ике утырыш булды. Анда ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, ТР Президенты каршындагы Татар телен саклау һәм үстерү комиссиясе рәисе Марат Әхмәтов, ТР Дәүләт Советының Мәгариф, мәдәният, фән һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе Айрат Зарипов, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, язучылар, әдәбият галимнәре катнашты.

ТАЖИ ГЫЙЗЗӘТНҖНҖ ТУУЫНА 125 ЕЛ

Өгержедә драматург Тажи Гыйззәтнең тууына 125 ел тулуны билгеләп үттеләр. Язучы исемен йөрткән мәктәптә олы юбилейга багышланган кичә булды. Өлеге чарада катнашу өчен Казаннан кунаклар – Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, язучы Амур Фәләх, драматургның туганнары КФУ профессоры Гүзәл Гыйззәтова, КФУ доценты Гөлнәз Гыйззәтова кайткан иде. Әдипне иска

алу кичәсендә Әгерҗе муниципаль районы башлыгы Азат Вәлиев чыгыш ясады.

Юбилей чарасында катнашучылар Тажигыйзәтнең музееда булдылар, бюстына чәчәкләр салдылар.

МУЗЕЙГА – БҮЛӘК

Сергей Есенинның тууына 125 ел тулган көннәрдә Россия Язучылар берлеге делегациясе шагыйрьнең туган ягы – Рязань өлкәсендәге Константиново авылында булды. Анда Россия Язучылар берлеге рәисе Николай Иванов Анна Снегина музеена С.Есенинның 1990 елда Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан китабын тапшырды. Китапта шагыйрьнең «Анна Снегина» дигән атаклы поэмасы урын алган. Поэманы татар теленә әле студент елларында ук шагыйрь Гәрәй Рәхим тәрҗемә иткән булган.

ХАЛЫКАРА ФОРУМ

Сочида бүгенге журналистика проблемаларына багышланган форум булып узды. Быел 24 нче тапкыр үткәрелгән бу чарага илнең бөтен төбәкләреннән язучылар, журналистлар, нәшрият житекчеләре, галимнәр, сәясәтчеләр, радио-телевидение хезмәткәрләре җыелды. Анда «ТАТМЕДИА» АҖ генераль директоры Шамил Садыков житекчелегендә делегациядә катнашты. Форум кысаларында Татарстан һәм Башкортстан каләм ияләренең очрашуы оештырылды. Анда Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин катнашты һәм чыгыш ясады.

ЧУВАШИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНА СӘФӘР

Татарстанның халык шагыйре, ТР Дәүләт Советы депутаты Рәил Зәйдулла, язучы, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин Чувашия Республикасында булып кайттылар. Аларны Чувашия Республикасы Дәүләт Советының комитет рәисе Вячеслав Рафинов кабул итте. ЧР Милли китапханәсендә Рәил Зәйдулланың чуваш телендә (тәрҗемәче Евгений Турхан) чыккан «Ак эт» хикәяләр җыентыгын тәкдир итү булды. Казаннан килгән кунаклар Чувашия Республикасы Язучылар берлегендә – каләм ияләре, Чуваш дәүләт университетының журналистика бүлегендә галимнәр, студентлар белән очраштылар.

ГАМИЛ АФЗАЛ ПРЕМИЯСЕНЕҢ ЯҢА ЛАУРЕАТЫ

Татарстанның халык язучысы Марсель Галиев «Кәефенә көя төшермә» дигән китабы өчен Татарстан Язучылар берлеге һәм Актаныш районы хакимиятенә Гамил Афзал исемендәге әдәби премиясенә ласк булды. Бүләкне аңа Актаныш Мәдәният йортында шул төбәктәге районнарның башлыклары

катнашында татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләренә багышланган чарада ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Марат Әхмәтов тапшырды. Лауреатны Актаныш районы башлыгы Энгель Фәттахов, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов котладылар.

ИЖАТ КИЧӘСЕ

Татарстан Язучылар берлегенә Г.Тукай клубында юбилей уңаеннан шагыйрә, Әнгам Атнабаев исемендәге әдәби премия лауреаты Галия Гайнетдинованың «Күңел – бакча» дип аталган ижат кичәсе булып узды. Бәйрәмдарны Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов котлады һәм аңа ТР Мәдәният министрлыгының күркәк билгесен, берлекнең Рәхмәт хатын тапшырды. ТР Мәгариф һәм фән министрлыгынан килгән вәкил Әлфия Әхәтова министр Илсур Хәдиуллинның котлавын ирештерде. Кичәдә язучылар Галимжан Гыйлманов, Илзирә Вәлиуллина, журналистлар Томас Нигъмәтҗанов, Хәмидә Гарипова, Башкортстанның Тәтешле районы ветераннар советы рәисе Әнәс Мәгъзумов (ул район башлыгы Фәнура Шаисламов исеменнән котлады), Казандагы 5 нче гимназия директоры Альфред Рәгимшин һ.б. чыгыш ясады.

2020 елның 6 октябрендә 79 нчы яшендә Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Ульяновск татар язучылары берләшмәсе рәисе, өлкәнең Габделҗаббар Кандалый, Сәхәб Урайский исемендәге әдәби премияләре лауреаты **Равил Хасият улы Шәфигуллин** вафат булды.

Мәрхүм Ульяновск өлкәсенең Мәләкәс районы Парау авылы зиратында җирләнде.

2020 елның 11 октябрендә 96 нчы яшендә Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, РФнең атказанган авыл хуҗалыгы хезмәткәре, Ленин, Хезмәт Кызыл Байрагы, «Татарстан Республикасы алдындагы казанышлары өчен» орденнары иясе **Фәйзи Әхмәт улы Галиев** вафат булды.

Мәрхүм Әтнә районы Яңа Шашы авылы зиратында җирләнде.

2020 елның 20 октябрендә 71 нче яшендә Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, шагыйрь, публицист, Россия Федерациясенең II дәрәжә «Ватан алдындагы хезмәтләре өчен» ордены иясе **Ирек Нәгыйм улы Сабиров** вафат булды.

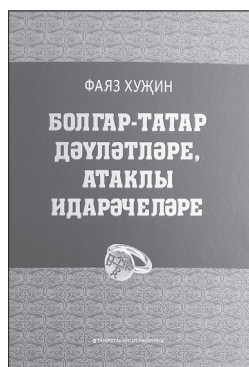
Мәрхүм Чиләбе өлкәсендәге Еман-желинск шәһәренә татар зиратында җирләнде.

Яңа китаплар

Шагинур Мустафин.
НАВЕКИ СЛАВНЫЕ.
Документально-публицистические материалы.

Танылган эзтабар-язучы, Россия Хәрби-тарихи фәннәр академиясенең һәм Пётр I исемендәге Фән һәм сәнгать академиясенең мөхбир-әгъзасы Шагинур Мостафинның Бөек Жигүннең 75 еллыгы уңаеннан урыс телендә нәшер ителгән әлеге китабында Икенче Бөтендөнья сугышы өөрмәләре аша узган, моңарчы билгесез яки аз билгеле булган каһарманнарغا, тыл батырларына багышланган документаль-публицистик язмалары урын алды. Ш.Мостафин үз гомерен тынгысыз эзләнүләргә, халкыбызның каһарман ул-кызларын барлауга, үз сүзләре белән әйткәндә, «Үткән белән Киләчәк арасына мәңге җимерелмәслек изге күпер салуга» багышлады. Каләмдәшесез Рәфыйк Шәрәфиев хаклы рәвештә билгеләп узганча, «Каһарманнарға бай безнең милләт. Шуны уйлаган саен, аларны аз белүбезгә хәйраннар калырлык. Газинурлар батырлыгын «жырлау» өчен, милләткә нәкъ менә Шагинурдай фидакяр жаннар күп кирәк!...» Китапның мөхәррире – Әлфия Шәйдуллина.

Фаяз Хужин.
БОЛГАР-ТАТАР
ДӘУЛӘТЛӘРЕ,
АТАКЛЫ
ИДАРӘЧЕЛӘРЕ.
Археолог язмалары.

Хәзерге Россия киңлекләрендә барлыкка килгән иң борынгы дәүләтләр татарның ерак бабалары тарафыннан корылган. Күренекле археолог, тарих фәннәре докторы Фаяз Хужинның әлеге китабында яңа эрага кадәр II гасыр азагында барлыкка килеп, XVI гасыр урталарына кадәр яшәгән Нун дәүләте, Түрк каһанлыгы, Бөек Болгар, Хәзәр каһанлыгы, Идел Болгарстаны, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы кебек дәүләтләр һәм аларның мәшһүр идарәчеләре турында сөйләнә. Ул борынгы язма чыганаclarга һәм соңгы елларда гына табылган археология материалларына нигезләнеп язылган. Китап татар халкының урта гасырлар чорына караган тарихы белән кызыксынучы укучылар өчен файдалы мәгълүматлар чыганагы булып дип тәкъдим ителә. Әлеге хезмәт шулай ук яшь балаларның милли узаңын үстерергә, ватанпәрвәрлек хисләрен тәрбияләргә дә ярдәм итәр дигән өметтә калабыз. Китапның мөхәррире – Гөлшат Мөхәммәтжанова.

Сәхифәне Газинур МОРАТ алып бара.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Татарстанның иң биек ноктасы – Чатыр-тау. М.Галиев фотосы.

Тышлыкның дүртенче битендә: язучы Гүзәл Галләм.